

МЛАДИЯТ МАРКС • Н. И. Лапин

Н. И. ЛАПИН

МЛАДИЯТ
МАРКС

Преведе от руски: *Неделчо Манев*

Издателство
на Българската комунистическа партия
София 1969

Лапин Н. И.

МОЛОДОЙ МАРКС. М., Политиздат, 1968

Книгата запознава читателя с живота и творчеството на младия Маркс, разказва за развитието на неговия мироглед от идеализма към материализма и от революционния демократизъм към комунизма. Като разкрива сложната духовна еволюция на Маркс, авторът показва, че основният ѝ стимул е била връзката на теоретическите възгледи на мислителя с политическата практика, съединяването на критиката срещу стария свят с борбата за неговото преустройство. В този аспект се разглежда (като се използват фотокопия) и централният труд на младия Маркс „Икономико-философски ръкописи от 1844 г.“

Книгата е предназначена за всички, които изучават марксистко-ленинската философия.

НИЕ ЩЕ ИЗПИТАМЕ НЕ ЖАЛКА, ОГРАНИЧЕНА,
ЕГОИСТИЧНА РАДОСТ, А НАШЕТО ЩАСТИЕ ЩЕ
ПРИНАДЛЕЖИ НА МИЛИОНИ.

К. МАРКС
август 1835 г.

ЗАВИДНА УЧАСТ Е ДА БЪДЕШ ПРЪВ СРЕД ОНЕЗИ,
КОИТО СЪС СВЕЖИ СИЛИ НАВЛИЗАТ В НОВИЯ
ЖИВОТ, НЕКА ТОВА БЪДЕ И НАША СЪДБА.

К. МАРКС
май 1843 г.

Малко са хората в света, които не са чували името К а р л М а р к с. Това име ни е безкрайно скъпо. Обикновено то се свързва в нашата представа с образа на възрастен човек с брада, с побелели коси, мъдър от опита на дългогодишната борба и духовни търсения. Ние толкова сме свикнали с този образ на Маркс, че често пъти просто не мислим за времето, когато той е бил млад. Какъв е бил този млад човек, влязъл в живота на границата на 30—40-те години на ХІХ в.? По какъв начин един гимназист, син на незнатен служещ от провинциално градче, се е превърнал в автор на „Капиталът“ и създател на Интернационала? С една дума, как К а р л е станал М а р к с?

На трудния, понякога драматичен, жизнен и творчески път на младия Маркс е посветена тази книга.

Образът на неуморимия пътник, избрал още на младини своята съдба — да служи като Прометей на благо на човечеството, не само привлича вниманието на философи, социолози и политици от различни страни и течения, както марксистите, така и немарксистите, включително и професионални антикомунисти, които се опитваха да обезобразят юношеския лик на бъдещия теоретик и вожд на пролетариата, но вдъхнови

и художници, които създадоха за него романи, повести, сценарии и филми. Но не е лесно да се пише за живота и творчеството на Маркс, макар че тази тема е много богата и благодатна както в сюжетно, така и в мироследно-хуманистично отношение.

Авторът на тази книга знае вече от собствен опит колко усилия изисква и същевременно колко увлекателна е тази работа. Книгата обхваща първите десет години от самостоятелния живот и творческия път на Маркс (от седемнадесет до двадесет и шест години). В течение на дългогодишната работа над нея пред автора се откриваха все нови и нови страни на темата. И сега, когато книгата е вече готова, той както преди чувствава необходимост от нови търсения.

Книгата разглежда само научно достоверен материал и в този смисъл в нея няма авторски измислици. Същевременно авторът се е стремил да я направи достатъчно популярна, достъпна за широк кръг читатели.

Но научнопопулярната книга не винаги е лека. Овладеяването на съдържащия се в нея сбор от научни знания непременно изисква от читателя известен труд, умствено напрежение, без което в паметта му ще останат само външно занимателни щрихи, но не и същността на излагания предмет. Казаното се отнася и за тази книга. Тъй като в нея изложението на материала крачка след крачка се приближава към все по-сложни проблеми, то и от читателя се изисква необходимото внимание, което не позволява да се прескачат страници или параграфи: изводът

от научния сюжет, дори ако той е формулиран в заключението, не може да се разбере задълбочено, да се оцени в цялото му значение, без да се проследят всичките му перипетии.

В създаването на книгата участва не само авторът, но и известен кръг научни работници, които се занимават със същите или със сродни проблеми и помогнаха на автора със своите съвети и бележки. Особено ценна беше помощта, оказана от сътрудници в сектора за произведенията на К. Маркс и Ф. Енгелс в Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС и едноименната секция на Централния партиен архив към същия институт, за което авторът им изказва дълбока благодарност.

ОТ УЧИЛИЩНАТА СКАМЕЙКА
ДО ДОКТОР ПО ФИЛОСОФИЯ

Глава първа

„В лето хилядо осемстотин осемнайсето, на седмо число на май месец, в четири часа след пладне пред мене се яви чиновникът от гражданското съсловие в *Трирското* кметство в окръга *Трир* г-н *Хайнрих Маркс*, живущ в *Трир*, на възраст *трийсет и седем* години, адвокат във върховната апелационна палата, показва ми дете от мъжки пол и заяви, че последното се е родило в *Трир* на пето число на май месец в два часа сутринта от г-н *Хайнрих Маркс*, адвокат, живущ в *Трир*, и неговата жена *Хенриета Пресборг* и че същите желаят да дадат на това си дете името *Карл* . . . В присъствието на предявителя на детето и свидетелите аз съставих за всичко това настоящия акт“ (23, стр. 163)*. Така гласи актът за раждане на *Карл Маркс*, скрепен с подписите на свидетелите — *Карл Петраш* и *Матиас Кроп*, на бащата — *Хайнрих Маркс*, и на съставителя на акта — чиновника *Е. Грах*.

Малкото съществуващи сведения позволяват да се направи заключението, че в детството си *Карл* е обичал живите игри и обикновено е командувал в тях. Той покорявал връстниците си

---

* Тук и по-нататък първата цифра в скобите съответствува на номера, с който е означено цитираното произведение в литературния показалец на края на книгата.

с неудържимата си фантазия и те били готови с часове да слушат увлекателните приказки, които той импровизирал в момента.

Живостта на характера и богатството на фантазията се допълват с проявилите се още в гимназията необикновени интелектуални способности. В „Зрелостния атестат на възпитаника на Трирската гимназия Карл Маркс“ се отбелязват добрите му познания по немски, латински, гръцки и френски език, а също и по математика. Но той се отнасял различно към отделните предмети и далеч не всички преподаватели били напълно доволни от него.

Известна представа за външния облик на младия Маркс, за огромната му вътрешна сила, волеви характер и богат интелект дава рисунката (вж. илюстрацията на стр. 15), направена от един студент по времето, когато Маркс е следвал в първи курс на Бонския университет.

Шест години по-късно младият Фридрих Енгелс, който още не бил видял лично бъдещия си приятел, но вече много бил слушал за него от общите им познати, предал в стихотворна форма създаденото у тях впечатление от външния облик и страстната натура на младия Маркс.

Това е бесният и мрачен син на Трир.
Не ходи той, лети като лавина... Ето —
във орловия взор безумна смелост свети.
Ръце протяга той, възбуден в тоя час,
като че да събори небето върху нас.
Юмруци стискайки, атлета по земята
като обзет от бяс, неуморим се мята!

1
The image is a high-contrast, black and white portrait of a man with dark, wavy hair and a beard, looking slightly to the left. The image has a grainy, stippled texture, characteristic of a halftone or a heavily processed photograph. The man's face is the central focus, with his eyes looking towards the left side of the frame. He has a mustache and a full beard. The background is plain white.

Юношата навлиза в живота

Семейство, обкръжение, училище

Върху формирането на духовния облик на човека обикновено оказват влияние обкръжаващите го хора — роднини, познати, учители. В това отношение Маркс не прави изключение. Само че на него може би му е провървяло повече, отколкото на други: той е живял сред високообразовани и добили мъдрост от жизнения опит хора. Преди всичко това е баща му Хайнрих Маркс. Под влияние на Волтер, Русо, Лесинг и други прогресивни мислители на XVIII в. той се проникнал от духа на Просвещението и бил чужд на религиозното доктринерство. Бащата деликатно ръководел процеса на духовното узряване на своя син; той повлиял тактично, но настойчиво на сина си в първоначалния избор на юридическата професия и след това се отнесъл с пълно разбиране към неговите търсения в друга област. Смъртта на баща му в 1838 г. била тежък удар за Карл.

Други били неговите отношения с майка му. Грижовна майка на девет деца и добра домакиня, Хенриета Маркс била духовно ограничен човек. Преживяла мъжа си с четвърт век, тя с всяка година все повече се отдалечавала от сина си, който въпреки нейните очаквания и настоявания не се стремял да направи бляскава кариера. Тя внесла своята лепта във всевъзможните „неприятности от частен характер“, които усложнявали живота на сина ѝ. Но всичко това

не попречило на Карл да запази добро отношение към майка си.

Един от наставниците на младия Маркс бил барон фон Вестфален, който живеел в съседство и бил в добри отношения с Хайнрих Маркс; дъщеря му Жени (бъдещата жена на Маркс) дружела със сестрата на Карл — София, а синът му Едгар — с Карл. Широко образован човек, баронът особено се увличал от древногръцките писатели (той знаел Омир наизуст) и от Шекспир; той се интересувал и от социалните проблеми, включително и от учението на Сен-Симон, и бил склонен към романтизъм. Баронът обикнал надарения юноша и създал у него вкус към античността и романтиката.

В Трирската гимназия, където Маркс учил от 1830 до 1835 г., имало няколко видни педагози. Така например, история и философия преподавал директорът на гимназията Витенбах — привърженик на Кантовото учение. Той пропагандирал принципи на преподаване, базиращи се на разума, а не на религиозната вяра, което за онова време било твърде смело.

Друга страна на възпитателното въздействие на обкръжаващата среда върху юношата обикновено е формирането на основните жизнени принципи, развитието на ориентация към определени социални ценности под влияние на събитията в обществения, особено в политическия живот. Детските и първите юношески години на Маркс преминали в относително спокоен период на германския политически живот. Този живот едва мъждукал и в неговия роден град Трир.

Макар че бил един от най-старите градове на Германия, той значително изостава от такива промишлено развити съседи като Кьолн, Аахен и Дюселдорф.

Но и тук бил жив споменът за политическата свобода, с която през 1794—1815 г. се ползвали жителите на Трир като граждани на Френската република и която те до голяма степен загубили с присъединяването на Рейнската провинция към Прусия. През време на Френската революция от 1830 г. жителите на Трир четели и си предавали от ръка на ръка една брошура, която призовавала към борба за освобождаване на Рейнската провинция от пруска власт. През 1832—1833 г. полицията съобщила на правителството, че в града значително са се увеличили либералите, които симпатизират на Франция и критикуват пруските порядки. През януари 1834 г. трирското „Литературно дружество“ уредило два банкета, на които се провъзгласявали либерални идеи, изпълнявали се революционни песни (включително и „Марсилезата“) и дори било издигнато трицветното френско знаме. Разтревожено от това, правителство провело следствие и поставило „Литературното дружество“ под полицейски надзор.

Под следствие бил подведен и бащата на Маркс — участник в първия банкет. Хайнрих Маркс, макар и да произнесъл реч на този банкет, бил твърде умерен либерал и възлагал всичките си надежди на един просветен монарх. Той завършил речта си с увереността, че пруският крал ще приеме благосклонно справедли-

вите пожелания на народа. Затова следователно се отнесъл към него доста меко.

Властите се отнесли по-строго към другите участници в банкета — най-радикалните преподаватели в гимназията: строго порицание получили учителят по математика Щайнигер и учителят по еврейски език Шнееман (първият бил обвинен в материализъм и атензъм, вторият — в пеене на революционни песни); директорът на гимназията Витенбах бил застрашен от уволнение. Наистина, властите се ограничили да назначат реакционера Льорс за съдиректор с право да упражнява политически контрол над гимназията.

Без да преувеличаваме влиянието на тези фактори върху духовното развитие на Карл, все пак можем да предположим, че те са съдействували за определянето на политическата му ориентация.

В какво е смисълът на живота?

Най-ранните от сигналите до нас литературни произведения на Маркс са три ученически съчинения: по история, по религия и на свободна тема. Темите на първите две съчинения изисквали от абитуриента преди всичко да покаже знанията, които е получил в гимназията по конкретния предмет. А в съчинението на свободна тема — „Размисъл на един младеж при избора на професия“ — напълно се е проявила самостоятелността на ума и чувствата на Карл.

„В какво е смисълът на живота?“ Този въпрос възбудил въображението на седемнадесетгодишния Маркс. Той от самото начало ясно го поставя като въпрос на избор: всеки човек има възможност да избере онова положение в обществото, което би искал да заеме и което най-много съответствува на индивидуалните му качества. Да прецени сериозно този избор, е първото задължение на човека, който започва жизнения си път. Освен това нужно е и да определи осъществим ли е този избор още в дадения момент, защото „ние не винаги можем да изберем професията, към която чувствуваме призвание; нашите отношения в обществото до известна степен вече започват да се определят още преди да сме в състояние да им окажем определящо въздействие“ (1, стр. 3).

Изказаната тук дълбока, макар и не нова мисъл* е важна преди всичко като доказателство за рано проявилата се способност на Маркс непредубедено да вижда действителността. Лесно е да се изповядват идеали, без човек да подозира препятствията, които стоят по пътя на осъществяването им. Колко хора са преживели на тази почва рухването на своята мечта и са стигали в края на краищата до извода за безсмислеността на опитите да се изменят обстоятелствата на живота! Трезвото съобразяване с

---

* Например още Хегел във „Философия на духа“ пише: „Ако човек не иска да загине, той трябва да признае, че светът съществува самостоятелно, и... трябва да приеме условията, които му поставя този свят“ (39, стр. 94—95).

реалните трудности в значителна степен определя ценността на Марксовия юношески идеал.

*„Нашето щастие
ще принадлежи на милиони . . .“*

Като преценява реално сложността на живота, той решително отхвърля морала на робското подчинение на външните обстоятелства. Ако човек отстъпи пред натиска на живота и избере професия, за която няма необходимите способности, резултатът ще бъде съзнание за собствената му безполезност, презрение към самия себе си.

Юношата завършва размислите си с извода: „ . . . главният ръководител, който трябва да ни насочва при избирането на професия, е благого на човечеството, нашето собствено усъвършенствуване . . . Човешката природа е устроена така, че човек може да се усъвършенствува само като работи за усъвършенствуването на своите съвременници, в името на тяхното благо . . . Ако сме си избрали професия, в рамките на която най-много можем да се трудим за човечеството, ние няма да се огънем под нейното бреме, защото това е жертва в името на всички; тогава ние ще изпитаме не жалка, ограничена, егоистична радост, а нашето щастие ще принадлежи на милиони . . . (1, стр. 4—5). На този девиз, формулиран на 17 години, Маркс остава верен през целия си живот.

22   Разбира се, сам по себе си този девиз още не

може да обясни как младият Карл е станал Маркс, но при всички други обстоятелства Маркс никога не би успял да стане безсмъртен вожд на пролетариата, ако не би бил Човек в най-възвишения смисъл на тази дума, един от тези, които виждаха щастието в труда за обща цел.

При завършването на гимназията Карл още не знаел какъв ще стане, какъв вид професия предпочита: практическа или теоретическа. Привличали го и двата вида професии и той още нямал вътрешната увереност коя от тях е неговото призвание.

Адвокатът Хайнрих Маркс съветва сина си да върви по неговия път, т. е. да се залови за практическа професия -- за юриспруденцията. Карл се вслушва в този съвет и през октомври 1835 г. постъпва в юридическия факултет на Бонския университет.

Първи изпитания на характера и ума

Първоначално Карл се проявил като твърде прилежен студент, като решил наведнъж да посещава девет курса лекции. Но този ентузиазъм не траял дълго. Излязъл от родителската опека, той скоро се отдава изцяло на бурния живот на бонското студентство с неговите гуляи и дуели. Още през втория семестър трирските студенти го избрали за председател на своето землячест-

во. Той отделял много внимание на поезията, влязъл в местния съюз на младите писатели и мислел да се посвети на поетическо творчество. При това научните занимания отстъпили на втори план.

Хайнрих Маркс не без основание смятал за изгубена първата студентска година на сина си и побързал още в средата на 1836 г. да премести Карл в Берлинския университет, който се славел със строгостта и благоразумния живот на своите студенти.

Да бъде или да не бъде любим?

Преди заминаването си за Берлин Маркс се върнал за ваканцията в Трир. Тук той отново се среща с приятелката си от детинство Жени фон Вестфален и изпада под властта на пламналата любов към нея, която скоро изцяло го овладява.

Това било наистина трудна любов. Жени била изключително красива и обаятелна, имала рядък ум и характер. Дъщерята на барона била обсаждана от синове на знатни и богати семейства, които ѝ предлагали ръката и сърцето си. Карл имал нито богатство, нито знатен произход, нито дори определена професия, а освен това бил четири години по-млад от своята избраница. Но Жени била покорена от обаянието на необикновената му натура, от богатството и дълбочината на неговия интелект. Карл станал за нея най-желаният човек.

Същото лято на 1836 г. Карл и Жени се сгодили, но при това влюбените били принудени да прибегнат до хитрост: те съобщили решението си само на Марксовия баща, защото не били уверени, че другите роднини правилно ще ги разберат.

Удържал първата победа, но неуверен в трайността ѝ, Маркс заминал за Берлин. Под влияние на чувството на самотност, причинено от прекратяването на предишните познанства, а главно от разлъката с любимата, той изпада в романтично настроение. Три тетрадки стихове изпраща той на своята „скъпа, вечно любима Жени фон Вестфален“. Ето откъс от тях:

Жени! Щом гласа на гръмовете
и речта на сферите пленя,
пред слънца, луни, звезди, планети
с буквите на мълнии огромни
любовта към теб ще възвестя,
та светът навеки да те помни!

(21, стр. 3).

А в отговор Жени му пише, че неговата „прекрасна, трогателна, пламенна любов“ често я довежда до отчаяние: „колкото повече бих се отдавала на това блаженство, толкова по-ужасна би била моята съдба, когато премине пламенната ти любов и ти станеш хладен и сдържан. И ето тази тревога, Карл, постоянното опасение да изгубя твоята любов ме лишава от радост. Достатъчно е да ме погледнеш, и аз от страх не мога да промълвя нито дума, кръвта изстива в жилите ми и душата ми тръпне...

Целият ми живот е една непрекъсната мисъл за тебе“ (цит. по 47, стр. 287—288).

Върху плещите на Жени през този период ляга сложна задача: тя трябва не само да убеди самата себе си в постоянството на Карл (та той е още толкова млад!), но и да преодолее съпротивата на много роднини, особено на заварения си брат, реакционера Фердинанд фон Вестфален, който по това време бил назначен за правителствен съветник в Трир. Едва след половин година Карл можал да се обърне към родителите на Жени с молба да се съгласят с техния годещ, а след още половин година най-после било получено официално съгласие, което обаче означавало, че сватбата ще стане само след като Маркс завърши университета*.

От поезията към науката

По-нататъшната съдба на тяхната любов все повече зависела от Карл. С истинска родителска мъдрост Хайнрих Маркс съветвал сина си: „Сега ти трябва да действуваш сам. Ти трябва да вдъхваш увереност, че въпреки своята младост си надежден човек в смисъл на постоянство и сериозност на намеренията си“ (23, стр. 198).

Това разбирал и самият Карл. Той не се съмнявал в постоянството на чувствата си, но

---

* За Жени Маркс и ролята ѝ в живота на Карл Маркс вж. по-подробно в книгата на П. Виноградская „Жени Маркс“ (36), Л. Дорнеман „Жени Маркс“ (46), Е. Ильина „Неутомимый путник“ (47).

съзнавал необходимостта да определи по-твърдо характера на своята дейност. Като се убедил бързо, че поезията не е неговото призвание, още през ноември 1837 г. той съобщава на баща си: „...поезията можеше и трябваше да бъде само странично занимание: аз трябваше да изучавам юриспруденцията и преди всичко почувствувах желание да опитам силите си във философията“ (1, стр. 8).

Тук отново прозвучава проявилото се за пръв път в „Размисъл...“ влечение и към двата вида професии: както към ония, които нахлуват в самия живот (юриспруденцията), така и към ония, които се занимават с абстрактни истини (философията). Скоро заниманията с едните и с другите органически се преплели.

Ето как станало това. В началото на следването си в Берлинския университет Маркс слушал лекции само по конкретните (практическите) дисциплини: пандекти — при Савини, углавно право — при Ханс и др. Но Савини и Ханс били видни представители на две *противоположни* насоки в германската правна наука: първият възглавявал историческата школа в правото, която била чужда на Маркс със своята апология на феодалните права и с емпиризма, издигнат в методологичен принцип; вторият представлял Хегеловата школа, която била по-близко до Маркс със своя рационализъм, но в практическите изводи Хегел също утвърждавал обосноваността, нещо повече — разумността на съществуващото („всичко, което е действително, е разумно“). Наистина, Хегеловият метод съдържал

възможност и за други, революционни изводи („действително е само това, което е разумно“), но в средата на 30-те години малцина виждали тази, революционната, страна на Хегеловата философия. Мнозинството виждали в нея само официална идеология на пруската държава. Така се отнасял на първо време към Хегеловата философия и Маркс. Затова той не смятал за необходимо специално да я изучава, като се задоволил само да се запознае с отделни откъси от произведенията на Хегел, които не му харесали.

Тогава Маркс с голяма симпатия възприел Кант-Фихтевата трактовка на правото. Като поклонник на Просвещението на него му импонирало, че Кант и Фихте са възприели основната правна идея на просветителите — учението за естественото право на хората, за държавата като продукт на обществения договор. Кант приемал също така положението на Русо, че суверенитетът принадлежи на народа, и признавал за възможно преминаването от абсолютна към конституционна монархия. Фихте в ранните си произведения отивал още по-далеч: в труда си „Опит да се поправят схващанията на обществеността за Френската революция“ той доказвал правомерността на революцията. Всичко това в очите на Маркс било положителна отлика на Кант-Фихтевата теория както от Хегеловата, така и от историческата школа в правото. Въпреки това Маркс не можел да приеме и нея изцяло, макар и затова, че много нейни положения, формулирани преди повече от 40 години, били остарели.

Единоборство с титаните на мисълта

Неудовлетворен от нито една от съществуващите правни теории, младият Маркс смело решил самостоятелно да прокара някаква философска система в цялата област на правото. Той виждаше основната си задача в това — да формулира общозначимо, по-точно, независимо от конкретния опит (априорно) понятие за правото, а след това да проследи развитието му в реалното право — както в предишното, така и в съвременното. В резултат той изглежда стигнал до извода, че именно древното римско право съответствува на априорните принципи и затова е истинно, а съвременното право е фалшиво.

Обезпокоеният баща му пише: „Твоите възгледи за правото не са лишени от известна истина, но въздигнати в система, те лесно могат да предизвикат буря, а нима ти не знаеш каква сила достигат научните бури? Ако не може да се отстранят крайностите по същността на въпроса, би трябвало поне да ги направиш по-меки и приемливи по форма“ (23, стр. 199).

Но не страхът от научната буря (за нея той жадувал), а именно същността на работата поставила Маркс пред трудности, които не можело да се преодолеят от позициите на Кант-Фихтевия априоризъм. В основата на тези трудности се криел един упорит факт, за който тогава Маркс и не подозирал: нито римското, нито което и да било реално право не е въплъщение на априорните принципи, пък и самите тези принципи са в действителност само абстрактно копие

на конкретните отношения в определена епоха. Затова всички опити на младия Маркс (както и предишните опити на Кант и Фихте) да докаже обратното били обречени на неуспех. Априорните схеми, които той разработвал с такъв труд, се рушили една след друга, защото влизали в противоречие с реалните правни отношения, вместо да им дадат стройно обяснение.

Маркс повежда мъчителна борба с предмета и със самия себе си:

„Но защо да изписвам още цели страници с неща, които сам вече съм отхвърлил? Трихотомичните деления преминават през цялата система; тя е изложена с уморителна разтегнатост, а римските понятия бяха осакатени по най-варварски начин само за да мога да ги натикам в моята система . . .

За мене отново стана ясно, че без философията няма да си пробия път напред. Следователно, можех с чиста съвест да се хвърля отново в нейните обятия и аз написах нова метафизическа система на принципите, в края на която отново бях принуден да се убедя в непригодността както на тази система, така и на всичките ми предишни опити“ (1, стр. 11).

Толкова безпощадна критика е възможна само при огромна увереност в своите сили. Като в тежък бой младият рицар на науката смело се хвърлял в ръкопашна схватка и неведнъж бил повален от титаните на мисълта. Но в схватката и самият той се издига до тези титани. Той започва да подлага на безпощадна критика не само своите опити да развие принципите на

априоризма, но и самите тези принципи изобщо. Той вече разбира, че на Кант-Фихтевия идеализъм е органически присъщо противопоставянето на действителното на онова, което трябва да бъде, което е „сериозна пречка“ по пътя на научното изследване. Тогава да се махне от пътя този идеализъм!

Пътят към Хегел

В тази интелектуална битка младият Маркс неочаквано за себе си намира съюзник в лицето на Хегел. Той е принуден да признае, че Хегеловата философия дава най-задълбочено решение на проблема за единството на онова, което трябва да бъде, и съществуващото. Философският подход, твърди Хегел във „Философия на правото“, стои „най-далеч от това, да конструира държавата, каквато тя трябва да бъде... Да се постигне това, което съществува — ето задачата на философията, защото това, което съществува, е разумът“ (41, стр. 16). Като Хегел Маркс смята сега, че мисленето не трябва да внася в обекта произволни подразделения, а внимателно да се вглежда в самия обект в неговото развитие.

Добър водач на Маркс по пътя към Хегел станал Едуард Ханс. Отхвърлил консерватизма на Хегел, Ханс проповядвал от катедрата на Берлинския университет, че абсолютната идея далеч не напълно се е изразила в пруската държава и трябва да се развива още по-нататък.

Тази интерпретация подбуждала Маркс да се отнася малко по-благосклонно към философията на Хегел, макар че го отблъсквал характерът на официална пруска доктрина, която имала тази философия.

Определено влияние върху Маркс оказал и професор Хефтер, който, както и Ханс, бил либерален хегелианец. И трите курса, които Маркс слушал през летния семестър на 1837 г. (църковно право, общогермански граждански процес, пруски граждански процес), били четени именно от Хефтер. Единственият курс, който Маркс посещавал през зимния семестър на 1837/38 г. (углавен процес), бил четен също така от Хефтер.

Настанал моментът, когато Маркс решил да се убеди основателно дали Хегеловата философия ще издържи критическата проверка, няма ли да рухне тя като Кант-Фихтевата философия. Резултат от тази работа бил диалогът „Клеант, или за изходната точка и необходимото развитие на философията“, който за съжаление не се е запазил. В писмо до баща си Маркс съобщава: „Последната ми теза се оказа начало на Хегеловата система... Тази моя любима рожба, лелеяна при луно сияние, ме завлече като коварна сирена в обятията на врага“ (1, стр. 13). Маркс имал пред вид Хегел.

Приемането на Хегеловата философия съвсем не значело, че за Маркс настъпва вътрешно успокояване и прекратяване на мирогледните търсения. Напротив, завършен бил само ориентировъчният етап, който открил пътя към нови,

по-задълбочени търсения. Стигайки до Хегел чрез отричане на самия Хегел и германските му предшественици, Маркс станал извънредно вискателен към всевъзможните спекулативни построения. Още през този период започва да се изработва критерият на Марксовата оценка за една или друга философия: не само нейната логическа монолитност, но и способността ѝ да служи като методологична основа за дълбоко разбиране на конкретната действителност.

И така, заниманията с една от практическите науки — юриспруденцията, тласнали Маркс в обятията на философията, а тази най-абстрактна от науките на свой ред се оказала само теоретичен израз на целия практически обществен живот на Германия от онова време. Ето защо, като се заловил сериозно с философията, Маркс бил въввлечен в обсъждането на извънредно важните проблеми на обществената борба.

Философията и животът.

Младите хегелианци

Историческата обстановка в Германия по онова време се характеризирала с назряването на сложни конфликти*. Икономическият прогрес

---

* Ние даваме по необходимост кратка характеристика на историческата обстановка. Читателят може обстойно да се запознае с тая тема в книгата на О. Корню „Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Жизнь и деятельность“, т. 1 и 2 (вж. 50 и 51).

постепенно разрушавал феодалните устои на Германия, включително и нейната разпокъсаност на множество „държави“, всяка от които дълго време имала свои граждански закони, свои данъци, свои митници и паспортни ограничения — с една дума, представлявала затворен стопански организъм.

Зигзаги на политическото развитие

Укрепването на икономическите позиции на буржоазията било обаче постигнато за сметка на загубата на ония политически права, които народът завоювал в периода на Наполеоновите войни. Така вместо митническият закон от 1818 г., който превърнал Прусия в единна стопанска област, пруската буржоазия покорно приела през 1819 г. реакционните Карлсбадски постановления, които сложили началото на нов етап на преследване на либералите. Създаването на Германския митнически съюз (1834), който превърнал цяла Германия в зона на свободна търговия, се придружавало от приемането на шестте ордонанса на съюзния сейм, които свели до минимум конституционния живот в провинциите. Отново била въведена цензурата, били забранени политическите съюзи и събрания, университетите били поставени под строг контрол; правителствата на германските държави взаимно се задължили да си предават политическите емигранти; за петиции и протести, адресирани до правителствата, започнали да преследват като

за престъпления и т. н. Били конфискувани произведенията на радикалните литератори, обединени в групата „Млада Германия“, и били забранени всички (написани и бъдещи!) произведения на Хайне.

Ето как В. Либкнехт рисува гнетящата атмосфера на култа към монархическата власт: „В Германия правителството беше отделено от народа и поставено над него като нещо по-висше. Това бе някакво върховно същество, на което в разрез с всякаква логика бяха приписани такива атрибути като Всемогъщество, Всезнание, Всеблагост, Непогрешимост... докато на народа се отнемаше всякаква способност за самостоятелно мислене и мнение и му се възлагаше само едно задължение — сляпо да вярва и сляпо да се подчинява на правителството“ (54, стр. 11).

Същевременно в Германия бурно се развива теоретичната мисъл. Поети-мислители като Лесинг, Шилер и Гьоте, философи като Кант, Фихте, Шелинг и Хегел създадоха на германския народ славата на теоретически мислещ народ.

Това несъответствие между бързото теоретическо развитие и изостаналостта на политическата действителност породило у немските идеолози илюзията, че в творчеството си те не само не зависят от реалния живот на народа, а самият този живот трябва да се подчинява на създадените от тях идеали. Теоретичните, главно философско-религиозни дискусии им изглеждали най-важните моменти на съвременната история, основа на прогреса.

Четирите етапа в съдбата на Хегеловата школа

За хегелианците например въпросът за бъдещето на Германия бил равнозначен на въпроса: „Какво ще бъде по-нататъшното съдържание на световната история, след като световният дух е постигнал в Хегеловата философия последната си цел — познанието на самия себе си?“ (37, стр. 5).

Ортодоксалните хегелианци благоговейно съзерцавали създадената от техния учител система и виждали мисията си в това — да играят ролята на своеобразен прозрачен похлупак, който дава възможност да се любуваш на величествената конструкция на Хегел и същевременно предпазва тази конструкция от каквито и да било въздействия отвън. Но на тези стремежи не било съдено да се осъществят. Колкото повече се ускорявал общественият пулс, толкова повече в самата Хегелова школа укрепвали силите, които се стремели да освободят революционния в основата си диалектически метод от сковаващия го консервативен саван.

Ето основните моменти в развитието на прогресивните страни на Хегеловото учение през този период:

1834 г. — Хайне в произведението си „Към историята на религията и философията в Германия“ пръв обръща внимание на диалектиката като революционно съдържание на немската класическа и особено на Хегеловата философия. Това е изходна точка за творчески подход към Хегеловото наследство.

1835 г. — определят се разногласията в самата Хегелова школа; в центъра на дискусията е въпросът за индивидуалното безсмъртие; излиза трудът на хегелианеца Гьошел „За доказването на безсмъртието на човешката душа в светлината на спекулативната философия“ (вж. 80); хегелианецът Розенкранц, напротив, заявява, че така нареченото лично безсмъртие отдавна му е безразлично и дори му изглежда излишно (вж. 89).

Д. Щраус в книгата „Животът на Исус“, излязла през същата 1835 г., поставя въпроса за отношението на Хегеловата философия към религията вече в друг, по-широк план. Като се обявява против Хегеловото отъждествяване на съдържанието на религията и философията, Щраус доказва, че източник, в крайна сметка съдържание на евангелията са митологичните предания на раннохристиянските общини. Именно това общинно (обществено) съзнание, а не абсолютният дух според него е субстанцията на историческото развитие. Но Щраус признава Христос за исторически съществувала личност и още оставя вратичка за теолога. Затова против неговата концепция започва широка критика както отдясно, така и отляво.

1837 г. — излиза първото издание на Хегеловата „Философия на историята“ (подготвено от Ханс). С това се създава основа за всестранныя оценка на Хегеловата историческа концепция. В Берлин възниква „Докторският клуб“, който обединява най-радикалните хегелианци. Идеен водач на „Клуба“ е Бруно Бауер — препода-

вател в богословския факултет на Берлинския университет, който тъкмо в тоя момент отстъпва от ортодоксалното хегелианство. В актива на „Клуба“ влизат: Карл Фридрих Кьопен — гимназиален учител по история, способен учен, Адолф Рутенберг — учител по география, арестуван на младини за участие в „Корпорацията на младежта“, и други, между които и Карл Маркс — студент във втори курс на Берлинския университет, запознал се с радикалните хегелианци в селцето Щралов (край Берлин), където отишъл да си отдъхне, измъчен до краен предел от безплодните търсения на собствена система на философия на правото. През 1837 г. никой от тях още нямал дори 30 години и ортодоксите отвисоко ги наричали млади хегелианци; впрочем те и сами на драго сърце приели това название, тъй като не виждали порок в младостта.

„Докторският клуб“ не бил някаква оформена организация, с формално членство и т. н. Но дружеските и идейните връзки между членовете му били твърде здрави и човек трябвало да притежава немалък талант, за да бъде приет в техния кръг. Обикновено място за срещите им било кафенето на Гипел, където на чаша бира или хубаво мозелско вино те обсъждали вълнуващите ги проблеми. Непринудената обстановка предразполагала към най-откровени, понякога отчаяно смели изказвания. Това било в истинския смисъл клуб на съмишленици, където в кипежа на страстите възниквал своеобразен духовен продукт — идеологията на младохегелианството.

1838 г. — Хегеловата школа окончателно се разпада на две основни течения: ляво (млади хегелианци, младохегелианци) и дясно (ортодоксални хегелианци); оформя се и център. За разграничаването особено съдействували: първо, появата на брошурата на реакционера Лео „Хегелинги“, насочена пряко срещу младите хегелианци и при това издържана в насмешливо-подигравателен тон; второ, създаването на собствен периодичен орган на младохегелианците — списанието „Халски годишници“ под редакцията на Арнолд Руге.

В статиите, публикувани в това списание, както и в редица монографии младохегелианците разгърнали борба против теологията и се обявили *за освобождаване на Хегеловата философия от мистицизма, за сближаване на философията с живота.*

Трябва обаче да се има пред вид, че идеологията на младохегелианците не била нещо единно и вътрешно еднородно, при което първоначално различията в нея се проявявали като различия на *сферите* на философско-критичната дейност на младохегелианците.

Бруно Бауер

Една от групите съсредоточила основното си внимание върху критиката на теологията, на религията, като правела атеистични изводи от Хегеловата философия. Ръководната роля в тази група принадлежала на членовете на „Док-

торския клуб“ и по-специално на Бауер, който издал през 1838—1841 г. серия книги, в които критикувал историята на откровението и евангелията. Той стигнал до извода, че християнството не е продукт на митологичното творчество на общините, както твърдял Щраус, а на съзнателната дейност на отделни лица, автори на евангелията (евангелисти). Следователно, решаваща сила в историята не е субстанцията, а именно самосъзнанието. Сега, когато християнството е станало огромна спирачка за по-нататъшното развитие, главната задача е да се освободи човечеството от религията и тази задача може да бъде изпълнена пак единствено от самосъзнанието. Този път носители на самосъзнанието трябва да станат не евангелистите, а критически мислещи улове.

Арнолд Руге

Инициатор на второто, философско-политическото направление станал Арнолд Руге. Като възглавил „Халски годишници“, Руге в началото мислел да ги направи твърде умерени. Той поканил да сътрудничат в списанието не само Щраус, Фойербах и други радикални хегелианци, но и такива умерени, като Хинрикс и Ватке, и дори десния Лео. Но отвсякъде започнали да идват статии, проникнати от радикални идеи. Заслугата на Руге е в това, че той превърнал списанието в трибуна на тези идеи. Като свързвал религиозната борба с политическата, той,

противоположно на Бауер, виждал в първата средство за решаване на политическите проблеми, а не обратното. Така той придал политически характер на борбата на младохегелианците против католицизма.

Мойсей Хес

Наред с тези направления скоро в младохегелианството започнало да се очертава трето — утопичносоциалистическо, характерен представител на което станал Мойсей Хес. Като се сблизил в края на 30-те години с младохегелианците, той възприел техния стремеж да свържат философията с живота, но за разлика от Бауер и Руге не ограничавал действителността с религиозната и политическата сфера, а включвал в нея и социалните проблеми. При това Хес изтъкнал на пръв план социалния въпрос, като свързал Хегеловата философия с френския социализъм, и с това улеснил пътя на младохегелианците към хуманизма и комунизма. Но както и мнозинството от младохегелианците в опита си да слее спекулативната философия с действителността той се движел от обективния идеализъм към субективния, от Хегел към Фихте. Затова независимо от намеренията си Хес не можал да излезе от рамките на спекулативните построения и си останал идеалист във философията и утопист в социалните възгледи.

Изразявайки различни страни на позицията на младохегелианците, възгледите на Бауер, Ру-

ге и Хес съдържаха един или друг елемент от истината. Но както отделно, така и в съвкупност те не давали конкретната истина, правилното разбиране на действителността. Най-верният път към това разбиране бил намерен едва от Маркс и Енгелс*, възгледите на които се развивали в този период към революционния демократизъм.

Към върховете на науката: докторска дисертация

През първия период на участието си в младо-хегелианското движение, от втората половина на 1837 до средата на 1841 г., Маркс се проявявал по-активно в разработването на философските, отколкото на политическите въпроси, и бил по-близо до Бауер, отколкото до Руге. Основен резултат от дейността му през този период е докторската дисертация на тема „Различието между натурфилософията на Демокрит и натурфилософията на Епикур“.

*За да се разбере бъдещето,
трябва да се познава миналото*

На пръв поглед тази тема е тясно академична. Но това е само на пръв поглед. Заслугата на

---

* Еволюцията на възгледите на младия Енгелс ще проследим в глава трета.

младия Маркс е в това, че той успял да види дълбоко актуалното ѝ съдържание. Всъщност Демокрит е класик на древната философия, родоначалник на една от най-важните школи в нея; в този смисъл той заема във философията на древността същото положение, каквото Хегел в най-ново време. Епикур е виден последовател на Демокрит, внесъл немалко ново в учението на основоположника на школата; в този смисъл положението му е аналогично на положението на най-изтъкнатите последователи на Хегел — съвременници на младия Маркс. Следователно, ако се изяснят законите, по които се е развивало отношението на Епикур към Демокрит (като се разгледа съотношението на техните натурфилософски учения), може най-добре да се разбере отношението на хегелианците към Хегел и да се предвиди съдбата на тяхното учение. Нещо повече, ако изложението на всяка система се свърже с историческото ѝ съществуване, може да се установи общността в тенденциите на развитие на самите исторически епохи — епохата на Демокрит — Епикур и съвременната епоха — и по този начин *да се проникне в тенденцията на съвременната епоха*. Такъв е дълбокият смисъл на Марксовата докторска дисертация*.

---

* Разбира се, дисертацията има много други, включително и специфични, историко-философски аспекти, на които не се спираме специално в настоящата книга. По-подробно за тези аспекти вж. книгата на Т. И. Ойзерман „Формирование философии марксизма“, гл. 1 (60).

Епохата на Епикур и епохата на Демокрит

Като съпоставя натурфилософията на Епикур с натурфилософията на Демокрит, Маркс признава, че в основата и на едната, и на другата са залегнали едни и същи принципи: всички предмети в света са само различни комбинации на атомите, движещи се в празно пространство. Но противоположно на всички предходни историци Маркс доказва, че оттук съвсем не следва, че Епикур просто е повтарял учителя си: Демокрит е превъзнасял конкретните науки, а Епикур е смятал, че те не съдействуват за постигането на истинско съвършенство; първият подчертавал необходимостта, а вторият — случайността.

Но с какво се обяснява тази противоположност на позициите им при привидната идентичност? С разликата между епохите, в които са живели Демокрит и Епикур, и особено с разликата в общественото съзнание, присъщо на тези епохи. Демокрит е живял в епоха на възход на гръцкото общество, когато вниманието било насочено главно към разбиране на външния свят; затова атомизмът у Демокрит е чисто природонаучен принцип, който представлява целта и действителната основа на цялата му система. Епикур се явил в епоха на упадък на гръцкото общество, когато се рушили предишните ценности и когато за запазването на своята свобода и самобитност личността трябвало да съсредоточи всичките си сили именно върху себе си. Затова и принципът на атомизма у Епикур вече не

е чисто природонаучен принцип, а преди всичко средство за решаване на извънредно важния жизнен проблем — запазване на личността в условията на разрушаващия се свят.

„Нашият живот не се нуждае от мъдруване и празни хипотези, а от това — да можем да живеем, без да знаем тревога“ — учи Епикур (цит. по 1, стр. 60). Това спокойствие (атараксия) се постига с дълбокото знание, че аз — като личност — съм абсолютно независим и свободен. Откъснатото и изолирано съществуване на отделните личности в обществото не трябва да ни плаши, защото и целият свят се състои от отделни атоми. Наистина, основоположникът на атомистиката Демокрит учи, че атомите в движението си се подчинявали на неотменна необходимост, но това не е вярно: той не е взел под внимание, че атомите имат способност за спонтанни отклонения. На атомите като такива е присъщ „енергетичният принцип“, затова в своето движение те могат да се отклоняват от правата линия, а това именно е свободата. Следователно, личността-атом, или абстрактно-единичната личност, може да бъде спокойна: от това, че е атом, тя не е престанала да бъде свободна, а напротив, сега именно тя се е утвърдила като абсолютно свободна. Така че, да живее атомистиката, тази най-велика житейска мъдрост на всички времена!

Небесните тела, боговете и самосъзнанието

Равнището на античното природознание не позволявало „да се видят“ или по какъвто и да е емпиричен начин да се възприемат атомите другояче, освен във вид на . . . небесни тела. При липсата на телескопи звездите, планетите и метеорите изглеждали на античните хора като точкови тела, т. е. като реално въплъщение на единните, неделими и вечни атоми. Затова и Епикур би трябвало да види в небесните тела висшето осъществяване на своя принцип. Вместо това той категорично отрича свойството им да бъдат атоми.

Защо постъпва така? Защото да се признаят небесните тела за атоми, значело да се направи отстъпка на тогавашната религия. Хората на античността се прекланяли пред небесните тела като пред богове. Но този култ противоречи на принципа на абсолютната свобода на самосъзнанието: що за свобода е това, щом твоето съществуване зависи от положението на една звезда или дори на комета в небето. Епикур презира онези, които мислят, че човекът се нуждае от бог. Затова Маркс го нарича най-великия гръцки просветител. От гледището на Маркс самата философия с устата на Епикур заявява на своята противница — религията: „Нечестив е не този, който отхвърля боговете на тълпата, а онзи, който се присъединява към мнението на тълпата за боговете“ (1, стр. 24).*

---

* За развитието на атеистичните възгледи на Маркс вж. по-подробно в книгата на О. Д. Леонов „Путь К. Маркса к научному взгляду на религию“ (53).

Симпатиите на Епикур към атеизма и опитите му философски да обоснове необходимостта на свободата на индивида, подробното изследване на натурфилософията на този материалист на древността подготвяли възникването на нова, различна от хегелианската тенденция във възгледите на младия Маркс. В това отношение голямо значение има направеното от Маркс откритие, че на Епикуровия атомизъм е свойствен енергетичният принцип. Извънредно важен елемент на този принцип е положението за отклоняването на атомите от правата линия. Благодарение на това „в отблъскването на атомите тяхната материалност, изразена в падането по права линия, и присъщото им определение на формата, изразено в отклонението, са синтетично съединени“ (1, стр. 45). Разбира се, Маркс е стигнал до това откритие от идеалистически позиции. Но то обективно е било конкретната форма, в която той за пръв път е фиксирал възможността за синтетично съединяване на материализма с концепцията за движението, развитието, свободата*, т. е. за такова съединяване, всестранното научно обосноваване и развитие на което именно става по-късно една от великите заслуги на основоположниците на диалектическия материализъм.

Самата насока на развитие на Марксовите възгледи била различна от насоката на младохегелианците: докато те еволюират от Хегел към Фихте, Маркс, който първоначално клони

---

* Този въпрос е разгледан по-подробно в труда на П. Толиати „От Гегеля к марксизму (вж. 67).“

към Кант — Фихте, по-късно чрез философията на Хегел ще направи преход към материализма. „Философията на самосъзнанието“ е служела един вид като мост, на който младият Маркс се срещнал с младохегелианците; известно време изглеждало, че този мост здраво ги свързва, но в действителност те са вървели по него в различни посоки.

Взаимодействие на философията със света

Разликата между тях се проявява още в осмислянето на законите за развитие на философията и историята изобщо, което Маркс дава в дисертацията си. Развоят на историята изглежда на Маркс като резултат от взаимодействието на философското съзнание с емпиричния свят*. Това взаимодействие имало няколко етапа. Всеки етап започвал с издигането на философията до всестранно разработена система (до завършена в себе си конкретност): в древността това била например философията на Аристотел, в най-ново време — философията на Хегел. Но от гледището на Маркс тази завършеност не е „примиряване на идеята и действителността във философствуващия дух“, както уверява буржоазният тълкувател на Марксовата дисертация Ландсгут (вж. 26, стр. XVI), а обособяване на философията от света, формирането ѝ в някак-

---

* На тази особеност на Марксовата поезия за пръв път с пълна яснота обърна внимание О. Корню (вж. 50, стр. 188).

во единно цяло, което на този стадий се състои само от абстрактни принципи.

Достигнала тази вътрешна завършеност, философията след това обръща погледа си към външния свят, влизайки във взаимодействие с него: „станал свободен в себе си, теоретическият дух се превръща в практическа енергия и излизайки като *воля* от царството на сенките на Амент, се обръща против земната, съществуваща независимо от него действителност“ (1, стр. 77).

Този процес има две страни: обективна — взаимоотношението на философията с външния свят, т. е. със света, който съществува независимо от философията и от който самата тя също не зависи, докато не влиза във взаимодействие с него; и субективна — взаимоотношението на философията с нейните духовни носители, с философите, или с философското самосъзнание.

Първото, обективното отношение е „отношение на рефлексията“, отношение на взаимно преминаване на всяка от страните една в друга. Като се изправя срещу света, философията му натрапва своята същност, в резултат на което светът става философски. Но сливайки се с философията, той ѝ предава своята същност, в резултат на което философията става светска. Маркс разбира осъществяването на философията като революционизиране и на света, и на философията, в резултат на което възниква ново качество.

Второто, субективното отношение е проявление на първото в самите духовни носители на философията, в тяхното самосъзнание. Доколко-

то обективното движение на философията е двойствен процес на превръщане на света във философски свят, а на философията — в светска философия, дотолкова и на субективните носители на този обективен процес, „на тези отделни самосъзнания, винаги е присъщо изискване, което има две остриета: едното е насочено срещу света, другото — срещу самата философия“ (1, стр. 78).

Това вътрешно разкъсване на отделното философско самосъзнание в края на краищата се проявява навън като раздвояване на самата философия на две противоположни направления. Всяко от тези направления изразява една от страните на дихотомията „философия — свят“. Либералната насока възприема понятието и принципа на *философията*, а позитивната насока изразява момента на *реалността*.

Противоречивостта на обективното отношение на философията към света намира субективния си израз не само в раздвояването на философията, но и в противоречието между намеренията и фактическите действия на привържениците на тези насоки. Всъщност представителите на либералната насока — младохегелианците, като че ли би трябвало да съсредоточат цялото си внимание върху самата философия; вместо това съдържанието на тяхната дейност е критиката, следователно, обръщането на философията навън. Напротив, привържениците на позитивната насока би трябвало да се заемат именно с действителността, а вместо това те се опитват да философствуват, като съдействуват за за-

тварянето на философията в себе си. „Всяка от тези партии — резюмира Маркс — прави именно това, което другата иска да прави и което самата тя не иска да прави. Но първата във вътрешното си противоречие съзнава своя принцип изобщо и своята цел. Във втората се проявява превратността, така да се каже, безсмислеността като такава. По съдържание само либералната партия като партия на понятието може да доведе до реален прогрес“ (1, стр. 78—79).

До този извод за обективното съдържание и ценността на съвременните му философски направления Маркс стигнал благодарение на отделянето и различаването в тези направления на същественото, вътрешното (езотеричното) и второстепенното, повърхностното (екзотеричното). Приемайки необходимостта от такова различаване като методологичен принцип, Маркс го провежда в цялата дисертация. За да не стане обикновен преписвач на копия, историкът на философията трябва „да отдели безшумно движещата се напред къртица на истинското философско знание от многословното, екзотеричното, вземащото разнообразен вид, феноменологично съзнание на субекта...“ (1, стр. 211).*

---

* По-късно, в „Капиталът“, Маркс ще каже: „... ако формата на проявлението и същността на вещите непосредствено съвпадат, то всякаква наука би била излишна“ (9, стр. 832).

Хегеловата философия и тогавашната епоха

От този диалектически принцип, заслугата за издигането и разработването на който принадлежи на Хегел, Маркс се е ръководил и при анализа на възгледите на самия Хегел. Много младохегелианци обяснявали опита на Хегел да примири революционния диалектически принцип с реакционната пруска действителност с личните качества на философа, с приспособяването му към силните на този свят. Но Маркс решително се обявил срещу това обяснение. Дори ако философът действително е склонен към приспособенчество, съвсем недостатъчно е то да се обяснява с чисто морални лични обстоятелства. За разкриване истинските причини на външното, феноменологичното съзнание на субекта е нужно да се изхожда от неговото вътрешно, същностно съзнание. Следователно, „самата възможност на подобно явно приспособяване има най-дълбоките си корени в недостатъчността на принципа или в недостатъчното разбиране от философа на своя принцип“ (1, стр. 77).

Това положение ясно говори, че младият Маркс е имал критично отношение към Хегел дори на оня етап от духовната си еволюция, когато влиянието на Хегел е било най-голямо. Заедно с това Маркс бил далеч от подценяването на научната и историческата значимост на Хегеловата философия. Докато „позитивните“, наблюдавайки процеса на разлагане на Хегеловата школа, смятали, че с това „Хегеловата философия сама си е произ-

несла присъдата“, Маркс стига до противоположен извод: „философията, обхванала целия свят, въстава срещу света на явленията. Такава е сега Хегеловата философия“ (1, стр. 195). Елементите, които в цялостната (Хегелова) философия бяха моменти на *цялото*, сега по необходимост придобиват *самостоятелно* съществуване. И тази самостоятелност е толкова по-определена, колкото по-развити са били тези моменти в рамките на цялостната философия, следователно, колкото по-развита е била самата цялостна философия.

Характерът на осъществяване на философията зависи от характера на самата философия. Затова върху основата на определена форма на превръщане на философията в действителност „може да се направи обратно заключение относно... световноисторическия характер“ на развитието на самата философия (1, стр. 197). Както във философските системи на епикурейците, стоиците и скептиците Маркс вижда ключа към истинската история на гръцката философия, така и в разцепването на Хегеловата философия на противоположни школи той вижда ключа за разбиране диалектичката природа на самата тази философия.

Нещо повече, характерът на осъществяване на завършената философия дава възможност на Маркс да предвиди бъдещето: както свидетелствува опитът на античната история, след епохата на завършената философия настъпва „железната епоха — щастлива, в случай че е означена от титанична борба“ (1, стр. 196). За-

това трябва да приветствуваме философската борба, разгоряла се през втората половина на 30-те години, да разбираме нейната прогресивност и необходимост като активна сила, която съдействува за настъпването на световната буря, подготвяща щастливата епоха. „Обикновените арфи звучат във всяка ръка; еоловите арфи — само когато по струните им удря буря. Не бива да изпадаме в паника от тази буря, която идва след „великата световна философия“ (1, стр. 196).

В този извод се съдържа основният социално-политически смисъл на Марксовата докторска дисертация, макар че той е формулиран не в самия текст на дисертацията, а в подготвителните тетрадки за нея. Като изследва законите на историческия процес, и преди всичко законите за връзката на развитието на философията с действителността, Маркс стига (разбира се, по идеалистически път) *до разбирането на историческото значение на съвременната му философска борба като активен фактор, който съдействува за радикалното преустройство на пруската действителност.*

Докторската дисертация на Маркс е философски предвестник на неговите революционндемократични възгледи, теоретична подготовка на неговата практическа дейност като революционен демократ.

ЧРЕЗ ФИЛОСОФИЯТА —
КЪМ ПОЛИТИКАТА

Глава втора

Пред избор на жизнен път

Оценка на приятелите и самооценка

Честололюбивият автор на току-що излязлата „Европейска триархия“, Мойсей Хес, бил буквално потресен от интелектуалната мощ на човека, с когото неотдавна се запознал. Това потресение пречиствало, без да оставя място за дребни чувства.

„Това е такова явление, което ми направи, макар че се подвизавам на едно поприще с него, много внушително впечатление — пише Хес в началото на септември 1841 г. на приятеля си Ауербах, — казано накратко, ти трябва да бъдеш готов да се запознаеш с един от най-големите, може би единствения от живите *истински философ*, който скоро, веднага щом се представи публично (в печата или от катедрата), ще привлече погледите в Германия. Както по устремността си, така и по своето духовно философско развитие той превъзхожда не само *Щраус*, но и *Фойербах*, а последното значи твърде много! Ако можех да бъда в Бон, когато той започне да чете лекции по логика, аз бих станал най-прилежният му слушател. Бих желал постоянно да имам такъв човек за учител по философия. Едва сега чувствавам какъв дилетант съм във философията в истинския смисъл на тази дума. Но — търпение! Сега и аз ще понауча нещо!

Доктор Маркс — така се нарича моят кумир — е още съвсем млад човек (той едва ли има повече от 24 години), който ще нанесе последния удар на средновековната религия и политика; той съчетава в себе си най-дълбока философска сериозност с язвително остроумие: представи си Русо, Волтер, Холбах, Лесинг, Хайне и Хегел, съединени в един човек — аз подчертавам, — съединени, а не смесени в една купчина, и ти ще можеш да си представиш доктор Маркс“ (23, стр. 261).

Възторженият отзив на Хес за Маркс не е случайно впечатление на екзалтирана личност, а общо мнение на левохегелианците. Въпреки разликата във възрастта, въпреки своите академични длъжности и звания (повечето от тях били доктори по философия и редица години преподавали в университетите), те още в Маркс-студента виждали човек, равен на тях по интелект и знания, а потенциално — човек, който ги превъзхожда.

Приятелите по всевъзможни начини карали Маркс да бърза със защитата на дисертацията. Те били убедени, че той е извършил значително по-голяма работа от необходимата за получаване докторат по философия. Но самият Маркс твърде скромно оценявал успехите си, защото се чувствувал способен на нещо по-голямо, и предявявал максимални изисквания към себе си.

През 1840—1841 г. той изучава произведенията на най-големите мислители, с които бил недостатъчно запознат. Конспектите на тези произведения съставят осем от неговите Берлински тет-

радки, съдържащи извадки от книгите „За душата“ (книга трета) от Аристотел, „Богословско-политически трактат“ и „Писма“ от Спиноза, „Логика и метафизика“ от Лайбниц, „Трактат за човешката природа“ от Юм, „История на Кантовата философия“ от Розенкранц. Той отделил особено много внимание на самата дисертация. Едва след като от огромното количество подготвителни материали се образувала най-чиста сплав на творческата мисъл, облечена в завършена литературна форма, Маркс решил да представи първата си рожба пред съда на учените мъже. При това той отклонил съвета на Бауер да бъде по-предпазлив във формулировките и не се отказал от нито една дума, за да „прокара по-лесно“ своя труд. Така например, той запазил в предговора четиристишието от поемата на Есхил „Прикованият Прометей“:

За твоята робия — запомни добре —
не бих отстъпил моите страдания.
Да, по-добре да бъдеш роб на зъбера,
отколкото на Зевса верен пратеник.

Бруно, който имал по-голям жизнен опит, много се безпокоел как ще погледне началството на тези редове. Но за Маркс те сякаш формулирали девиза на собствения му живот и той не можел да заприлича на ония, които парадирали със своя радикализъм само в безопасния шум на приятелските компании.

На 6 април 1841 г. Маркс изпратил дисертацията си на професор Бахман, декан на философския факултет в Йенския университет. На 13

април Бахман представил на факултетния съвет отзив за нея, в който пишел: работата „свидетелствува както за ум и острота на мисълта, така и за начетеност, пред вид на което намирам, че кандидатът е твърде достоен“ (23, стр. 254). Достойнствата на претендента били толкова очевидни, че без по-нататъшни изпити на 15 април 1841 г. той бил удостоен с учената степен доктор по философия.

Като се „удостоил“, Маркс веднага заминал за родното си място, за Трир: изминали цели пет години от годежа и ето че сега той вече имал диплома на доктор на науките, която му отваряла вратите към бъдещето. Наглед нямало никакви пречки за сватбата.

Чиновническа кариера? Не

Но обстановката в къщи по това време се изменила. На 10 май 1838 г. след тежко боледуване починал Хайнрих Маркс. Материалното положение на многобройното семейство се оказало сложно и Хенриета Маркс, потънала изцяло в грижите за дома, изгубила дори предишния слаб духовен контакт с по-големия си син. От Карл тя искала само едно: колкото може по-скоро да получи учена степен и да направи изгодна кариера. Още през октомври 1838 г., изпращайки му пари, майката специално определила предназначението им: „за получаване на учена степен“. Но тя трябвало да чака това събитие още цели две години и половина.

Недоволството се задълбочавало още и от това, че той получил докторат по философия, а не по правните науки. Това значително ограничавало възможностите за изгодна практическа кариера. А може би и с тази диплома си струва да тръгне по практическия, делови път? В края на крайщата повечето лекции, слушани от Маркс в университета, се отнасят до областта на правните науки.

Отглас от тези размишления, които терзаели семейство Маркс и били добре известни на Бауер, намираме в писмото му до Карл от 31 март 1841 г.: „Би било глупаво, ако ти ще гърб-ва да се посветиш на практическа кариера. Сега теорията е най-силната практика и ние още съвсем не можем да предскажем в колко велик смисъл ще стане тя практическа“ (23, стр. 250).

Така животът отново издигнал пред Маркс дилемата: или практическа, или теоретическа професия. Но ако преди шест години той се вслушал в съвета на по-възрастните и избрал правните науки, сега младият доктор по философия бил непреклонен: не, на него не му подхожда кариерата на делови човек, той разчита в най-близко време да стане доцент в Бонския университет, където преподава и Бауер.

Но характерът на Хенриета Маркс е също така непреклонен. В желанието си по-бързо да използва Карл като главна сила за осигуряване на многобройното семейство тя попречила да му се даде неговата част от наследството (а с това попречила и на сватбата), като се мотивирала

с това, че той все още не е станал самостоятелен.

Какво оставало на Карл и Жени? Наложило се да се съгласят сватбата отново да бъде отложена, докато Карл „стъпи на краката си“. Но напразни били надеждите на онези от двете семейства, които мислели, че окончателно са разделили младите хора. Като отстъпили по въпроса за датата на сватбата, Карл и Жени затвърдили още повече решението си да свържат завинаги съдбата си.

Крах на плановете за академична дейност

Още от края на 1839 г. Бауер настойчиво канел Маркс в Бонския университет, като разчитал с негова помощ да разбие „позитивните“ и другите противници на младохегелианството. В началото на юли 1841 г. Маркс пристига от Трир в Бон. Но по това време обстановката там рязко се влошила. Като се възползвали от това, че новият министър на културата Айххорн започнал да преследва хегелианците, лицемерните набожници в Бон предприели кампания срещу Бауер. Доста масло в този разпалващ се огън наляла неговата „Критика на евангелската история на синоптиците“, излязла тъкмо в средата на 1841 г. През есента, като се възползвал от един нищожен повод, кралят забранил на Бауер да чете лекции в Бон. В началото на март 1842 г. той изобщо бил отстранен от доцентска длъжност.

62 Изгонването на Бауер от Бонския университет

затваряло вратите на този университет и за Маркс. Пътят към академична дейност бил отрязан пред Маркс в същия момент, когато той получил формални права да навлезе в нея. Докторската диплома по философия се оказала празна хартия, с помощта на която Маркс не можел да реши нито една от сложните жизнени задачи, които стояли пред него по това време.

Свободни публицисти

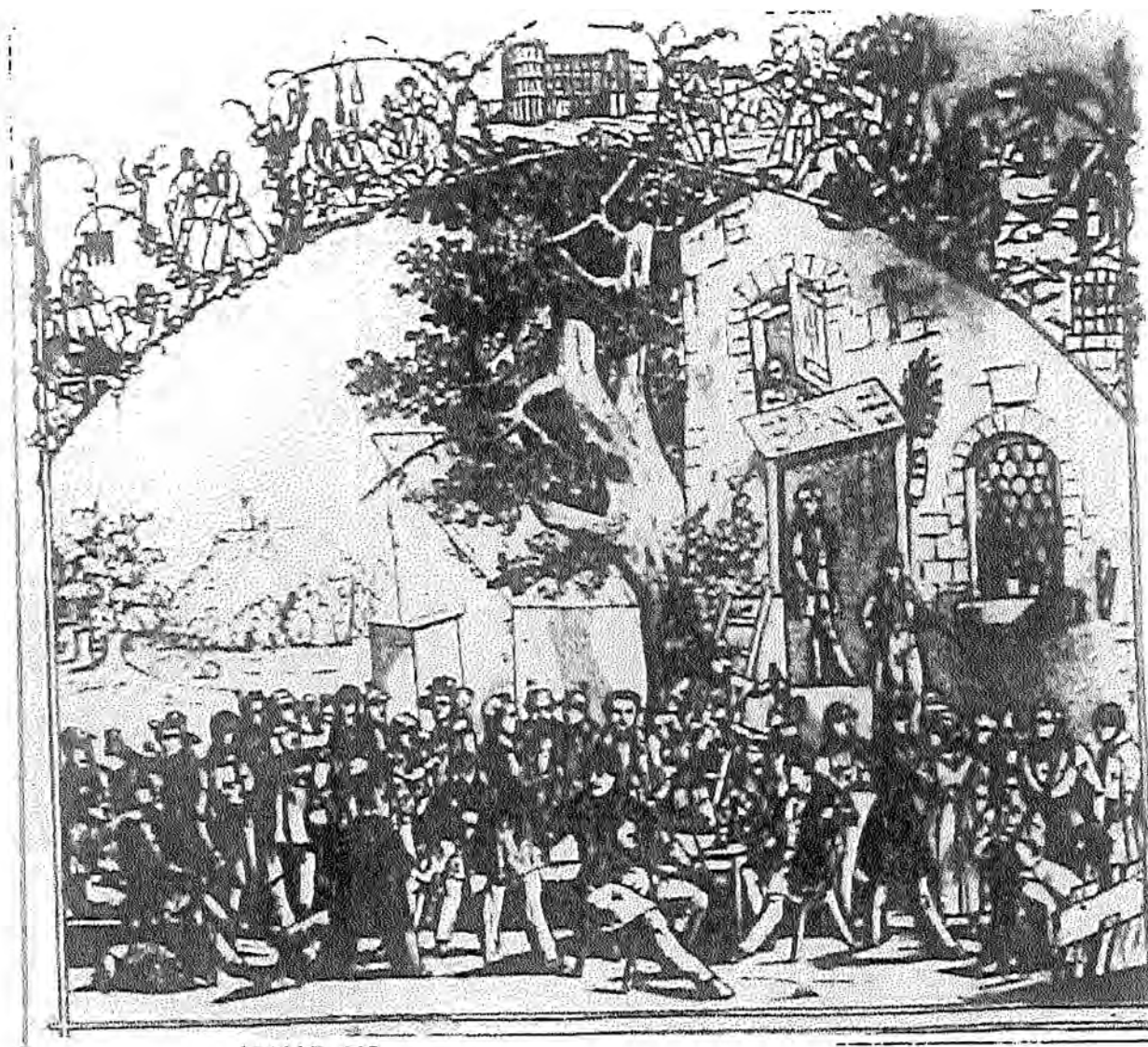
Маркс не бил единственият интелегент, чиито лични планове и идеали за живота били осуетени от политиката на пруското правителство. Вече години наред от катедрата не се чували гласовете на Фойербах и Щраус; сега тази съдба сполетяла и Бауер, Рутенберг и други техни другари. Но тъй като на мнозина мислещи интелегенти било забранено да говорят от катедрата, на тях им оставало да се опитват да развиват теоретическите и политическите си идеи в печата.

За щастие, на първо време новото пруско правителство подценявало значението на научния печат, като разрешавало без всякаква цензура да се издават книги с обем над 20 коли, а в научните списания следяло главно да се оказва дължимата почит на персоните от божествен и кралски произход. Ето защо мнопо младохегелианци сега се превръщат в професионални публицисти. Занятието свободен публицист дори се смята сред тях за почитено. Някои от тях, като

Фойербах, демонстративно се уединявали в загънтени села и оттам с печатно слово бомбардирани деспотизма на държавната и религиозната власт. Други, като Маркс и Бауер, напротив, с всички средства се стремели да разрушат барьерата на изолацията, издигана около тях от правителството, и със своята дейност да участвуват в създаването на нов тип връзки между хората.

Като обсъждали плановете за съвместна дейност в Бон, Маркс и Бауер смятали да създадат ново, философско-теологично списание „Архив на атеизма“, тъй като „Халските годишници“ на Руге все по-малко ги задоволявали. Тероризмът на истинската теория трябва да разчисти полето на борбата, но списанието на Руге е твърде бледо, за да се справи с тази задача, пише Бауер на Маркс през март 1841 г. Маркс също горял от нетърпение да опита силите си на попрището на публицистиката. Изминали вече почти четири години, откак той влязъл в кръга на младохегелианците, прочул се сред тях като „магазин за идеи“, но още не бил публикувал нито един свой труд.

В началото изглеждало, че около новото списание бързо ще може да се сплоти група от най-добрите литературни сили. Но Руге тъкмо тогава решил да засили радикално-хуманистичната насока на списанието си, като за тази цел пренесъл издаването му извън пределите на Прусия (помогнала му разпокъсаността на Германия на малки държави!) и изменил заглавието му (списанието вече станало не „Халски“, а „Немски годишници“). Още в първия брой (от 2 юли

*Студенти от Трирското землячество
при Бонския университет, 1836 г.
(между правите четвъртият отляво е Маркс)*

*Жени фон Вестфален, годеница,
а по-късно жена на К. Маркс*

1841 г.) Руге, отхвърлил предишната предпазливост, провъзгласил за знаме на списанието „борбата за свобода, против враждебните власти“.

При тези условия създаването на ново списание можело да повлече необосновано разпокъсване на силите. Затова, макар разговорите за подготвяне „Архив на атеизма“ да продължава-ли чак до декември 1841 г., решаващи практичес-ки стъпки за издаването му не били направени. За това, както изглежда, спомогнали и появи-лите се пукнатини в отношенията между инициа-торите за издаването на списанието — Бауер и Маркс. Тези пукнатини проличали по-ясно при съвместната им работа над втората част на кни-гата „Тръбният глас на страшния съд над Хегел, атеиста и антихриста“.

*„Тръбният глас
на страшния съд над Хегел“*

Тъй като работата с издаването на теолого-фи-лософското списание се затягала, Бауер и Маркс решили на първо време да изложат възгледите си за религията и нейното взаимоотношение с държавата под формата на пародийно-сатири-чен памфлет. Поради крайно резкия му тон било решено той да бъде издаден анонимно.

Първата част от „Тръбният глас...“ била на-писана през август—септември от Бауер с изве-стно участие на Маркс и излязла в началото на ноември 1841 г. В това произведение се съдържа

същността на възгледите както на самия Бауер, така и изобщо на повечето младохегелианци, поточно, на онова, което тогава ги обединявало. По-специално, в нея се развивала общата теза на младохегелианците за необходимостта да се превърне теорията в практика: „теоретическият принцип трябва направо да премине в практика и в дело . . . философията и в областта на политиката трябва да стане активна сила, решително да атакува и разклати съществуващия ред, ако той противоречи на нейното самосъзнание“ (35, стр. 83—84). Тук тази теза е получила формата на пряк призив към философите да създадат реална политическа опозиция срещу съществуващата държава.

Широкият отзвук на обществеността за книгата подтикнал Бауер и Маркс да продължат работата над нея и да подготвят втора част под заглавие „Омразата на Хегел към религиозното и християнското изкуство и ликвидирането на всички позитивни закони на държавата от него“. Тъй като поради пародийно-сатиричния тон някои читателски кръгове не възприели цялата сериозност на проблемите, поставени в първата част, втората част на книгата трябвало да сложи край на повърхностното отношение към толкова сериозни предмети като религията и държавата. Обоснованост на тази част трябвало да придадат не разделите на Бауер, които в значителна степен повтаряли предишните аргументи, а разделите, написани от Маркс, който работел над съвсем нов кръг проблеми — християнското изкуство и Хегеловата философия на правото.

Край на сътрудничеството на Маркс и Бауер

През януари 1842 г. Бауер завършил своите раздели и ги изпратил на издателя заедно с предговор, в който се казвало, че втората част на „Тръбният глас...“ е написана от двама автори. В това време Маркс се задълбочил в изследване на все нови и нови проблеми. Бауер карал приятеля си да бърза, но Маркс отлагал от ден на ден завършването на работата, като се позовавал на временно неразположение и други житейски обстоятелства.

В края на краищата Бауер бил принуден да издаде като втора част на „Тръбният глас...“ само собствените си раздели под заглавие „Хегеловото учение за религията и изкуството, оценено от гледището на вярващия“ (вж. 74). Отсъствието на Марксовите раздели довело до това, че втората част на „Тръбният глас...“ се оказала само бледо копие на първата и нямала успех.

Но защо всъщност Маркс не станал съавтор на Бауер? Разбира се, изиграли са своята роля и стремежът на Маркс към изчерпателна разработка на предмета, и всевъзможни външни обстоятелства. Именно по това време тежко заболял бащата на Жени, Лудвиг фон Вестфален. На 3 март 1842 г. болестта го откарала в гроба. Маркс бил принуден още през януари да си отиде в Трир и да прекара там целия февруари и март. Но главната причина очевидно не е в това, иначе с какво ще се обясни фактът, че имен-

но през януари 1842 г., когато цялото му внимание е трябвало да бъде съсредоточено върху „Тръбният глас...“, Маркс изобщо прекъсва тази работа и пише „Бележки за най-новата пруска цензурна инструкция“ и статията „Лутер като арбитър в спора между Щраус и Фойербах“?

Въпросът очевидно е в това, че тъкмо на границата между 1841 и 1842 г. започнала нова фаза в идейната еволюция на младия Маркс, която представлявала завършващ етап във формирането на неговите революционндемократични възгледи — етап на непосредственото съединяване на философията с политиката. А Бауер не бил в състояние да направи тази нова крачка. Маркс отбелязва това три години по-късно: „Политическото движение, което започна в 1840 г., освободи г-н Бауер от неговата консервативна политика и го издигна за момент до либералната политика. Но и тук политиката беше всъщност само претекст за теологията“ (3, стр. 122). Именно в процеса на работата над „Тръбният глас...“ Маркс започва все по-ясно да осъзнава отликата на своята позиция от Бауеровата. Скрилото става видимо.

Разбира се, известно време между Маркс и Бауер още продължавали личните контакти. Но те вече не се допълвали от съвместна работа, а след това съвсем се прекратили. Сега други две фигури интересували Маркс много повече от Бауер: в теоретично отношение — Фойербах, а в практически-политическо — Руге.

Маркс застава на страната на Фойербах

Не е случайно, че както Бруно Бауер, така и съмишлениците му не станали политически борци. Бауеровата философия на самосъзнанието била прекалено абстрактна, за да установи трайни контакти с действителността; за реална връзка с живота не ѝ достигал един важен елемент. Ролята на този елемент в историята на немската идеология от началото на 40-те години се паднала на Фойербаховия хуманизъм, или на философската антропология, макар че самият Фойербах до края не съумял да направи необходимите практически изводи от своето учение.

Несломеният отшелник

Лудвиг Фойербах (1804—1872) завършил Берлинския университет като ученик на Хегел; той посветил на учителя си своята докторска дисертация „За единния, универсален и безкраен разум“ (1828). Но той никога не е бил послушен ученик и скоро „изпаднал в таен еретизъм“. В „Мисли за смъртта и безсмъртието“ (1830) той, противоположно на ортодоксалното християнство, отрича личното безсмъртие. Макар че това смело произведение излязло анонимно, името на автора станало известно и той бил лишен от правото да преподава.

През 1836 г. Фойербах се заселил в отдалеченото тюрингско село Брукберг, където преживял

четвърт век почти без да го напуска. Това дълго уединение дало възможност на философа да се укрие от непосредственото влияние на реакционните страни на пруската действителност, но то същевременно било доброволно самоизолиране на мислителя и от развиващите се прогресивни, революционни сили на Германия. Обаче би било неправилно да се представя тази самоизолация като пълна индиферентност към актуалните политически проблеми. До 1844 г. „вътрешната емиграция“ била за Фойербах не измяна към радикалните политически идеали, а средство за реализирането им.

Тъй като нямал възможност да се изкаже открито в печата по злободневните въпроси, Фойербах през 1833—1838 г. пише цяла серия трудове по история на философията на новото време (вж. 70), за да се бори „против съвременността... чрез историята“. Още в тези произведения Фойербах твърдял, че задачата на философията спрямо догмите на теологията се състои не в доказване на тяхната истинност, както правел Хегел, а в разкриване на произхода им от същността на човека.

„Същност на християнството“

През 1839 г. в статията „Към критиката на Хегеловата философия“ Фойербах окончателно скъсал с философията на Хегел и провъзгласил преминаването си към материализма. След това той предприел сериозно изследване, за да докаже

земната същност на религията. Резултатът от тази работа е отразен в книгата „Същност на християнството“, излязла през юни 1841 г. Научният подвиг на Фойербах се състоял в следното.

Първо, като последователен атеист той взема за предмет на изследването не догматичното богословие (християнското вероучение и живота на Исус), както направил Щраус, и не библейската теология (историята на евангелията), както направил Бауер, а християнството изобщо и главно *непосредственото* проявление на християнската религия в сетивно-практическият живот на хората, за разлика от нейната теоретизирана (философска или теологична) форма.

Второ, в това изследване той приложил не спекулативно-идеалистическия, а материалистическия метод, макар и да не можал последователно да го прокара, защото в обяснението на историческите процеси си останал идеалист.

Трето, той стигнал до съвсем нов извод: същността на религията не е субстанциално свойство на духа на ранните християнски общини (както приемал Щраус) и не е самосъзнанието на отделните творци на евангелията (както приемал Бауер), а *човекът* с всички негови духовни и телесни, индивидуални и родови качества. „*Любовта на бога към човека, основата и ядрото на религията, не е ли любовта на човека към себе си, обективирана и съзерцавана като най-висшата истина, като най-висшата същност на човека?*“ (69, стр. 92). Казано другояче, в християнската религия се изразява отношението на човека към самия себе си, или по-точно, към своята същност,

която той разглежда като нещо странично, т. е. към отчуждената същност.

Това отношение не остава неизменно. Преди хилядолетия религията е успяла да си присвои не само същностния, но и външния живот на човека: древният юдей например е правел само това, което повелявал бог, авторитетът на религията се е простирал дори върху времето и начина на хранене. Християнството вече позволява на човека самостоятелно да решава много въпроси на външния живот. В сравнение с юдея християнинът е свободомислещ човек. „Такава е променливостта на нещата. Онова, което вчера е било религия, днес престава да бъде религия; онова, което днес изглежда атеизъм, утре ще стане религия“ (69, стр. 64).

Следователно, тайната на теологията е в учението за човека, т. е. в антропологията като философско учение, а християнството не е абсолютната степен на развитие на духа (както учи Хегел), а исторически преходна форма на отчуждението му. Унищожаването на християнството напълно ще върне на човека неговите същностни сили. При това мястото на мистичната любов на бога към човека и на човека към бога трябва да бъде заето от реалната любов на човека към човека.

„Същност на християнството“ предизвикала широк резонанс сред читателите. Тя била обсъждана в многобройни рецензии във вестниците и списанията, около нея се разпалили горещи спорове между студентите и другата четяща публика. При това мнозинството от читателите въз-

приело „Същност на християнството“ главно откъм негативната ѝ страна — като антирелигиозно произведение. А позитивната страна на този труд, неговата материалистическа методология като противоположност на Хегеловата и младохегелианската, на първо време останала скрита за много читатели и критици, така че Фойербах бил принуден да даде разяснение. В статията „Към оценката на „Същност на християнството““, написана в началото на януари 1842 г. и напечатана в „Немски годишници“ в средата на февруари, той подчертал, че неговата философия „е възникнала само от *опозицията* на Хегеловата и само от *тази опозиция* може да бъде разбрана и оценена. А именно, онова, което у Хегел има значение на производно, субективно, формално, у мене има значение на първоначално, обективно, съществено“ (76, стр. 153—154).

При тези условия особено очевидна е проникателността на Маркс, който самостоятелно, още преди появата на Фойербаховото разяснение в печата, задълбочено разбрал методологията на „Същност на християнството“.

Какво е знаел Фойербах за Маркс

От писмо на Руге от края на декември 1841 г. Фойербах знаел, че в Бон заедно с Бауер работи над втората част на „Тръбният глас...“ „един млад човек на име Маркс“, на когото Бауер „приписва необикновено много таланти и ученост“ (79, стр. 155). Могъл ли е да очаква брук-

бергският отшелник подкрепя от страна на младия приятел на Бауер? По-скоро обратното. За Фойербах оставало неизвестно, че в това време младият Маркс все повече се отдалечавал от Бауер. Само две седмици след като Фойербах, уморен от повърхностните оценки на книгата му, които наводнили печата, се заловил за перото, за да разясни сам истинския ѝ смисъл, аналогична работа започнал и Маркс.

„Лутер като арбитър между Щраус и Фойербах“ — така се наричала статията, написана от Маркс в края на януари 1842 г. за „Немски годишници“, но поради цензурните условия публикувана една година по-късно в сборника „Неиздадено из областта на най-новата немска философия и публицистика“. Неголяма по обем, всичко две страници, тя е наситена с богато съдържание и е важен жалон във философското развитие на младия Маркс.

Спор за понятието чудо

Като повод за статията послужил спорът за понятието чудо. В библейските сказания чудото се поднасяло като нещо, което човек трябва просто да приеме на вяра. По-късно теолозите започнали „да обясняват“ чудесата като факти, които противоречат не изобщо на „установения от бога ред на нещата“, а само на реда, който е известен на хората. Фойербах във „Философия на християнството“ (1839) разобличил земната „тайна“ на чудесата: представата за чудото въз-

никва върху основата на законите на сърцето, което с помощта на въображението обяснява външните факти по противоречащ на собствената им природа начин. Щраус в първи том на „Християнското учение за вярата в неговото историческо развитие и в борбата със съвременната наука“ (1840) се обявил против Фойербах, като го обвинил, че свежда религията до суетните желания на човешкото сърце. В „Същност на християнството“ Фойербах подчертал, че въпросът не е в това, дали желанията на хората, залегнали в основата на вярата в чудото, са възвишени или долни, а в това, че те са такива желания, които не могат да бъдат задоволени по естествен и разумен начин; затова *„силата на чудото не е нищо друго освен сила на въображението“* (69, стр. 168).

Като че ли спорът е изчерпан. Но теолозите, които правилно видели във Фойербах по-опасен противник от Щраус, в полемиката си против „Същност на християнството“ започнали да използват антифойербаховата аргументация от „Християнското учение за вярата...“ на Щраус. В отговор на това в „Немски годишници“ от 11—12 януари 1842 г. се появила статията „Християнство и антихристиянство“, подписана от „Философ“*. Критиката срещу Щраус, която се съдържала в статията, била по-скоро остроумна, отколкото задълбочена. Тя си служела само с формалнологически средства, които не засягали същността на проблема, имала крайно негативен, ан-

---

* Според предположението на Густав Майер, Философ е псевдоним на Макс Щирнер (вж. 86).

тищраусов характер. Авторът не казвал що-годе определено дали смята за истинна именно Фойербаховата, а не някаква друга, нещраусова трактовка на въпроса за чудото, например Бауеровата трактовка. Всичко това именно подбудило Маркс да се намеси в спора.

*Марксовият метод на доказване —
идентичен с Фойербаховия*

За разлика от Философа, Маркс виждал главната си задача в това — да докаже правотата на Фойербах и по този начин да спровергае Щраус. Маркс уопял да реши тази задача, защото разбрал същността на приложения от Фойербах метод в „Същност на християнството“ и майсторски го използвал*. Ето как характеризира този метод самият Фойербах в предговора към своята книга: „Авторът е избрал съвсем *обективен* метод: метода на *аналитичната* химия. Затова навсякъде, където е необходимо и възможно, той се позовава на документи, поместени отчасти под текста, отчасти в отделно приложение. Целта на тези източници е да узаконят заключенията, направени по пътя на анализа, т. е. да докажат обективността им. Ето защо, ако резултатите на неговия метод се видят на някого *иностранни* и не-

---

* На това обърна внимание германският марксист В. Шуфенхауер в книгата си „Лудвиг Фойербах и младият Маркс“ (вж. 93, стр. 24). Дотогава в литературата беше разпространено мнението, че Маркс тук се придържал към гротескно-алегоричния метод на „Тръбният глас...“

законни, вината за това не е в автора, а в предмета (69, стр. 6).

Резултатите, до които стигнал Фойербах по въпроса за чудото, се сторили странни не само на правоверните теолози, но, както видяхме, и на техния противник — Щраус. И ето, следвайки „обективния метод на Фойербах, използвайки документални източници, Маркс доказва обективността на тези резултати. „За всекиго от нас — се казва в един от привежданите от Маркс източници — е невъзможно през зимата, когато е паднал сняг, да извади изпод снега макар и една черешка. А бог е такова същество, което *всичко може да създаде, което може да съживи онова, което е било мъртво, и да извика на живот очова, което не е съществувало*“ (2, стр. 28). Съвсем очевидно е, че тук се излага същото разбиране на чудото, както и у Фойербах: естествените, но неосъществими по естествен път желания на хората се рисуват като напълно осъществими с помощта на божествената, свръхестествена намеса.

Въз основа на приведените източници Маркс с пълно право заключава: „В тези малко думи вие имате *апология* на цялата книга на Фойербах — апология на ония определения на *провиденцието, всемогъществото, творението, чудото, вярата*, които са дадени в тази книга“ (2, стр. 28).

На кого принадлежат „тези малко думи“? Оказва се, че на един от стълповете на съвременното християнство — Лутер. При избора не на второстепенен, а на класически източник Маркс също следвал Фойербах, който в цитирания вече предговор пише: „Авторът не напразно се е въз-

ползвал от свидетелства на отдавна минали векове. Християнството също е преживяло някога своя класически период, а само истинското, великото, *класическото* е достойно да бъде *предмет на мисленето*; а всичко, което не е класическо, трябва да бъде изправено пред съда на комедията или сатирата“ (69, стр. 7). Маркс направо се присъединява към този принцип, като обосновава избора си на източник: Лутер е „твърде солиден авторитет, превъзхождащ безкрайно всички протестантски догматици, взети заедно, защото религията е била за него *непосредствена истина*, така да се каже, *природа*“ (2, стр. 28).

По този начин безспорният за самите вярващи авторитет решава спора в полза на Фойербах! Присъдата на този арбитър е окончателна и не подлежи на обжалване.

У този, който, след като е прочел Марксовия „Лутер...“, се обърне към текста на „Същност на християнството“, може обаче да възникне въпросът: внесъл ли е Маркс със статията си нещо ново в решаването на спора по същество, щом като в самия текст на Фойербаховата книга, а именно в главата „Тайната на вярата е тайна на чудото“ и в онази част от приложението, която е посветена на същите въпроси, вече са приведени многобройни цитати от произведенията на Лутер, които фактически обосновават обективността на Фойербаховата характеристика на чудото?

За да отговорим на въпроса, трябва да сравним първото и второто издание на „Същност на християнството“. Във второто издание, излязло

в 1843 г., Фойербах е внесъл много изменения и допълнения. Текстът именно на това издание се възпроизвежда в следващите немски и преводни издания на книгата, включително и в руския превод. В първото издание, във връзка с което Маркс е написал своя „Лутер...“, в интересувашите ни раздели *не е имало нито един цитат от произведенията на Лутер!* Всичките 16 цитата от Лутер, които се намират в окончателния текст (вж. 69, стр. 165—169 и 367—371), били прибавени от Фойербах във второто издание.

Следователно, става очевидно, че разсъжденията на Маркс поразително са съвпадали с разсъжденията на самия автор на „Същност на християнството“: последният (разбира се, независимо от Маркс) е сметнал за необходимо при подготовката на второто издание на книгата да подкрепи позицията си, като се позове именно на Лутер, при което в три случая — на същата XVI част от неговите Съчинения, на която се е позовавал в своята статия Маркс*.

Като доказал правотата на Фойербах по този конкретен, но крайно принципиален въпрос, Маркс в заключението на статията си провъзгласява пречистващото значение на Фойербаховата философия изобщо: „А вие, спекулативни теолози и философи, аз ви съветвам: освободете се от по-

---

* Това съвпадение доведе неотдавна един от чуждестранните историци, Х. — М. Зас, до хипотезата, че „Лутер...“ изобщо е написан не от Маркс, а от Фойербах (вж. 92, стр. 108—109). Аргументите на автора на тази хипотеза не са достатъчни за окончателното решаване на повдигнатия от него въпрос, но заслужават внимателно проучване.

нятията и предразсъдъците на досегашната спекулативна философия, ако искате да стигнете до нещата, каквито те са в действителност, т. е. до истината. А за вас няма друг път към истината и свободата, освен през огнения поток*. Фойербах — това е *чистилицето* на нашето време“ (2, стр. 26).

Значи ли това, че Маркс вече е станал материалист като Фойербах? Не, през този период в общофилософските възгледи на младия Маркс ясно е изразена само *антиспекулативната* насока, която се е превърнала в съзнателен принцип на всичките му размишления на философски теми. Но Маркс все още си остава идеалист.

„Колизия с Фойербах“

Впрочем, като възприел от Фойербах материалистическия принцип: да вижда нещата такива, каквито са в действителност, а не каквито изглеждат на спекулативната теология, и в стремежа си да приложи този принцип при анализа на политическите и социалните проблеми, в някои отношения Маркс скоро отишъл по-далеч от Фойербах.

Действителните отношения между хората за Фойербах са винаги нормални, естествени, истински човешки отношения; изопаченията от негово гледище могат да се отнасят само до сферата на съзнанието. А Маркс, като анализира полити-

---

* Игра на думи: „Feuerbach“ — „огнен поток“.

ческите отношения, напротив, вижда, че в редица случаи действителните отношения между хората са неестествени, изопачени. Причината за това изопачаване е не в природата на човека, а в обществените условия на съществуването му и преди всичко в преобладаващото влияние на частните интереси. Като изопачават отношенията на хората към едни или други явления, частните интереси изопачават и отношенията на хората един към друг. Именно тази изопачена действителност поражда изопаченото съзнание, класическа форма на което е религията: „Религията сама по себе си е лишена от съдържание, изворите ѝ са не на небето, а на земята и с унищожаването на тази изопачена реалност, *теоретичен израз* на която е тя, религията загива от само себе си“ (11, стр. 370).

Така Маркс успява да направи важна крачка към разбирането на социалната основа на религията. С това, както изглежда, е свързана неговата „колизия с Фойербах“. Маркс пише (вж. 11, стр. 360), че тя се отнася „не до принципа“ (религията е изопачено съзнание), „а до неговото разбиране (религията е изопачен теоретичен израз на изопачената действителност). Оттук следва необходимостта да се критикува религията „повече във връзка с критиката на политическия строй, отколкото политическият строй — във връзка с религията“ (11, стр. 369).

Тази крачка напред в сравнение с Фойербах се обяснява с това, че по жизнените си принципи младият Маркс още в този период е превъзхождал Фойербах, който ограничил задачата си

с разработването на нова теория и до създаването ѝ се отдръпнал от политическата борба. Този принцип бил изпълнен с известно вътрешно благородство, но носел и трагичния печат на немощен великан.

На Маркс била чужда подобна раздвоеност. Единство на мисъл и действие, насоченост на мисълта към действие — ето неговия принцип, неговото разбиране и в личния, и в обществения живот. Разбира се, да се живее според този принцип е значително по-трудно; не само поради бремето на допълнителните грижи, за които човекът от отшелнически тип няма представа, но и защото се налага да се преодоляват вътрешни конфликти и съмнения, които възникват поради недостатъчната разработка на проблемите, чието неотложно решаване се диктува от нуждите на практическата борба. Такъв живот изисква от човека максимално напрежение на всичките му творчески способности и сили. Затова пък и резултатите са по-плодотворни.

Мислител-борец по своята натура, Маркс още при първата възможност се включил в обществената публицистична дейност.

Революционен демократ

Политическият дебют на Маркс

82 Първите публични прояви на Маркс били свързани с разгорялата се по това време в Германия

борба около жизнено важния за прогресивните сили проблем — проблема за свободата на печата. Искането за освобождаване на печата от цензурата или поне за смекчаване на цензурните ограничения станало повсеместно към края на 1841 година.

При тези условия прuskото правителство направило крачка, целта на която била да измами общественото мнение: на 24 декември 1841 г. била приета, а на 14 януари 1842 г. публикувана нова цензурна инструкция. В нея се провъзгласявала необходимостта „още сега да бъде освободен печатът от неуместните ограничения“ и се разрешавала преценката както на цялото държавно управление, така и на отделните му органи, а също и обсъждането на издадените или предстоящите за издаване закони и т. н. Но подобни критични изказвания в печата се разрешавали само в случай, когато „излагането им е пристойно, а тенденцията — благонамерена“. Инструкцията изисквала „ежедневният печат да бъде поверен само на съвсем безупречни лица“, дали гаранция за „сериозността на своите стремежи и за лоялността на своя начин на мислене“ (цит. по 2, стр. 20).

Така, запазвайки за правителството пълния контрол над печата, цензурната инструкция създавала привидност, че то е уж за свобода на печата.

Като съзнава цялата опасност от тази илюзия, Маркс се заема с критика на цензурната инструкция. През януари—февруари 1842 г. той пише първата си публицистична статия — „Бележки

върху най-новата пруска цензурна инструкция“, като разобличава нейния мним либерализъм. Преминавайки за пръв път от общофилософските проблеми към анализ на конкретни политически явления, Маркс в началото се опитал просто да приложи към тях общите принципи на разума: тези принципи, взети сами по себе си, той използвал като критерий за оценка на правителствените действия.

Логиката като инструмент на политическия анализ

Тъй като логичността е свойство на разума, Маркс преценява и разумността на държавата от гледна точка на логичността на нейните действия. Той разкрива логическата противоречивост в действията на пруското правителство и с това доказва неразумността на пруската държава. У Маркс логиката става оръдие за борба със съществуващата държава.

Но анализът на конкретните действия на правителството довел Маркс до необходимостта да привлече като аргумент и определен исторически опит. Той обръща внимание на това, че инструкцията призовава цензорите да спазват указа за цензурата от 18 октомври 1819 г. Следователно, официално се признава, че дотогава този указ не се е спазвал, макар и да не е бил отменен. В такъв случай кой е виновен за нарушаването на указа: самата цензура или цензорите? Дори ако се стовари цялата вина върху цензорите, разсъж-

дава Маркс, това компрометира и държавата, която назначава цензорите, а освен това е „доказателство, че в самата същност на цензурата се крие някакъв основен недостатък, който никакъв закон не може да поправи“ (2, стр. 4).

Б какво се състои този недостатък? Маркс посочва, че изходна точка на цензурната инструкция е „съвсем превратното и абстрактно разбиране на самата *истина*“, която се разглежда извън зависимостта от характера на предмета. Съгласно инструкцията изследването винаги трябва да бъде „скромно и сериозно“, обаче предметът съвсем не винаги е такъв. За да се намери истината, трябва да се говори с езика на самия предмет, да се изразява своеобразието на неговата същност. „Ако скромността представлява характерна особеност на изследването — пише Маркс, — това е признак по-скоро на страх от истината, отколкото на страх от лъжата. Скромността е средство, което сковава всяка моя крачка напред. *Тя е страх пред изводите, предписан на изследването от горе*, тя е предпазно средство против истината (2, стр. 6).

От гледна точка на държавата, резюмира Маркс, „*истинно е онова, което правителството заповядва* . . . Разумът на правителството е единственият държавен разум“ (2, стр. 8). На края на статията Маркс прави извода: същността на новата цензурна инструкция, както и на цензурата изобщо, се състои във „високомерната фантастична представа на полицейската държава за нейните чиновници. Умът и добрата воля на обществото се признават за неспособни, дори за

най-прости неща, затова пък по отношение на чиновниците дори невъзможното се признава за възможно. Този основен недостатък минава през всички наши учреждения (2, стр. 25).

Следователно, основният недостатък на цензурата е в нейната противоположност на обществото, на народа. Правителството пък се опитва да вини за обективните недостатъци на самата институция отделни лица — цензорите, за да може, без да подобрява работата по същество, да създаде привидност на подобрене.

Като анализира същността на новата цензурна инструкция, Маркс изказва редица догадки за класовата природа на държавата и нейните институции. Така той пише: „Закон, който наказва за начин на мислене . . . това е закон на една партия против друга“ или: „на печата се отнема възможността за всякакъв контрол над чиновниците и над такива учреждения, които съществуват като известна класа индивиди“ (2, стр. 15, 18).

Разбира се, тук Маркс е още далеч от разбирането, че в антагонистичното общество държавата действително е „партия“ на една класа, противостояща на другите класи, а печатът не може да осъществява що-годе действителен контрол над държавата, но, напротив, самият той е контролиран от нея. Все пак посочените догадки говорят за развитие на възгледите на Маркс към революционния демократизъм. Това е особено очевидно там, където Маркс стига до извода, че основният недостатък на цензурата може да се отстрани само като се унищожи самата цензура: „Действителното, радикалното излекуване на цен-

зурата би било нейното *унищожение*, защото негодно е самото това учреждение . . .“ (2, стр. 26).

Германският марксист Георг Менде характеризира значението на Марксовата статия по следния начин: „Макар че не чел курс по логика в Бонския университет, той обаче ни най-малко не я изоставил и сега пруското правителство трябвало да изслуша публична лекция по логика. Той приложил логиката към практическите въпроси на политиката, направил я остро оръжие в политическата борба, като с това започнал проверката на философската теория в практиката на общественения живот“ (57, стр. 43—44).

Маркс и в зрялата си възраст се гордеел с тази статия. Когато К. Бекер го помолил в 1851 г. да подбере произведения за първото издание на своите Съчинения, той пожелал това издание да започне именно със статията за цензурната инструкция.

Замисъл на цикъл статии за ландтага

Въпросната статия ясно разкрила интереса на Маркс към конкретните политически въпроси. Но трябвало да минат още два месеца, за да стане този интерес доминиращ и през предишните философско-теоретични замисли да си пробие път решението да тръгне по пътя на професионалния революционер. Доказателство за това решение е цикълът статии на Маркс в „Рейнски вестник“ по актуалните проблеми на политическия и со-

циалния живот в Германия. Като повод за тези статии послужили дебатите в Рейнския ландтаг.

В края на 1840 — средата на 1841 г. в Прусия заседавали сесиите на ландтазите (съсловни събрания на провинциите). Те били свикани за пръв път след дълго прекъсване и в началото донесли много надежди, а след това — още повече разочарования. Това се отнасяло особено за Рейнския ландтаг, който заседавал от 23 май до 25 юли 1841 г. Като се възползвал от публикуваните протоколи на заседанията и като имал пред вид, че ландтагът одобрил редица антинародни законопроекти, които в най-скоро време можели да станат закони, Маркс намислил да направи критичен анализ на разискванията в Рейнския ландтаг. Целта на този анализ била както да се разобличи антинародният характер на тази политическа институция, така и да се поставят отново пред читателите на вестника най-важните от обсъжданите в ландтага проблеми, но вече от други, не ландтагски, а революционнодемократични позиции, и по този начин да се попречи за превръщането на законопроектите в закони.

Не разпокъсани статии по отделни проблеми, а цяла серия последователни удари в голям ежедневник — ето какъв бил замисълът на Маркс. Под общото заглавие „Дебати на шестия рейнски ландтаг“ той възнамерявал да публикува пет статии по следните жизнено важни проблеми: 1) за свободата на печата, 2) за църковната разпра (във връзка с въпроса за вероизповеданието на децата при смесените бракове), 3) за краж-

бата на дърва, 4) за браконьерството, 5) за раздробяването на земята.

В първите две статии трябвало да бъдат описани двете големи представления, разиграли се на сцената на ландтага: смутът, в който той изпаднал по въпроса за свободата на печата, и не-свободата, в която изпаднал по въпроса за смутта. След това действието се пренася в сферата на материалните интереси на хората: започвайки с относително дребни въпроси (кражба на дърва, браконьерство), в които обаче се отразила многообразно социалната същност на ландтага, в края на серията Маркс възнамерявал да премине към такъв жизнено значителен въпрос като раздробяването на земевладението.

Кой се ползва от свободата?

Първата от статиите — „Дебати за свободата на печата и за обнародването на протоколите на съсловното събрание“ — била написана от Маркс през април и напечатана в притурките на „Рейнски вестник“ през май 1842 г. За разлика от статията за цензурната инструкция тук Маркс пристъпва към проблема за свободата на печата вече не от общотеоретична, а от *конкретнополитическа* гледна точка. „Свободата е толкова присъща на човека, че дори нейните противници я осъществяват, като се борят против нейното осъществяване; те искат да си присвоят като най-скъпоценно украшение онова, което са отхвърлили като украшение на човешката природа.

Никой човек не се бори против свободата — човек се бори най-много против свободата на другите. Следователно във всички времена са съществували всички видове свобода, само че в едни случаи — като особена привилегия, в други — като всеобщо право“ (2, стр. 53).

Тук Маркс, без да изоставя изходната си идеалистическа гледна точка за свободата като същност на човешкото съществуване, пристъпва към въпроса диалектически и фиксира *действително* отношение на хората към свободата: тя съществува винаги, но целият въпрос е там — що за свобода е това, за кого и против кого е тя. Изхождайки от такова разбиране на свободата изобщо, Маркс дава свое тълкуване на въпроса за свободата на печата: „Едва сега този въпрос получи *правилна постановка*. Въпросът не е в това, трябва ли да съществува свобода на печата — тя винаги съществува. Въпросът е дали свободата на печата е привилегия на отделни лица или пък е привилегия на човешкия дух“ (пак там). Така диалектичката постановка на въпроса се слива у Маркс със социално-класовия подход.

Маркс и селянинът за свободата на печата

Отбелязал съсловния, всъщност класовия характер на действията на ландтага („Тук полемизират не отделни лица, а съсловия...“), Маркс все още възприема този факт не като закономерен, а като противоразумен (защото разумното има

всеобщ, а не частен характер) и затова подлежащ на унищожаване. От тази гледна точка изказванията както на противниците, така и на мнозинството от защитниците на свободата на печата му изглеждат несъстоятелни: „В лицето на едни *съсловната* ограниченост се бори против печата, в лицето на други същата ограниченост я защитава . . . Но напълно се отличават от *общия дух* на ландтага речите на референта и на няколко члена от *селското съсловие*“ (2, стр. 79). Представителят на селското съсловие, в интерес на което била отменена цензурата, защитавал необходимостта от свобода на печата, т. е. своя *класов* интерес, който противоречи на интересите на дворянството и на някои други слоеве от населението, като *общ* интерес, апелирайки не към интересите на своето съсловие, а към „законите на човешкия дух“: „Човешкият дух трябва да се развива свободно *съобразно с присъщите му закони . . .*“ (2, стр. 79). Маркс, като изхожда от тези закони, идва при решаването на конкретния политически въпрос до същата гледна точка, както и селянинът. Следователно, независимо от това, дали още тогава Маркс се е осъзнал като изразител на интересите на селяните и на другите трудещи се слоеве, *обективно неговото духовно развитие стигнало до точката, където неговите възгледи съвпаднали с интересите на трудещите се*. Още към май 1842 г. Маркс се срещнал непосредствено с класата, израз на чиито интереси били неговите възгледи, които му изглеждали само като плод на собствената му теоретична дейност.

Необходимост от народна революция

Позициите на Маркс се допирали с интересите на трудещите се не само по въпроса за свободата на печата. Докато в статията за цензурната инструкция той изяснява въпроса за отношението на *правителствените* учреждения към народа и стига до извода, че посочените учреждения са антинародни, в статията си за дебатите в Рейнския ландтаг той решава и друг проблем: как *представителното* учреждение (ландтагът) се отнася към народа, т. е. към ония, които то представлява?

Като разглежда този въпрос, Маркс се натъква на очебийната разлика между теорията и практиката, между онова, което трябва да бъде, и това, което е. Като събрание на депутати на провинцията ландтагът трябвало да представлява провинцията, да изразява и защитава нейните интереси. Но в действителност провинцията трябва да се бори за своите интереси не толкова чрез своите представители, колкото против тях. Причината за това Маркс вижда в обстоятелството, че ландтагът е събрание на представителите на отделни съсловия, а не на провинцията като цяло. Депутатите гледат на себе си като на чиновници в чисто съсловно учреждение, по отношение на което провинцията е нещо „външно“. Тия недостатъци на ландтага се задълбочават от липсата на гласност в неговата дейност. В резултат от това правата на провинцията се превръщат в привилегии на ландтага и по този начин — в права *против* провинцията.

„Но народът е представен така и в правителството“ — отбелязва Маркс и прави оттук извода, че на народа са необходими представителни учреждения от друг тип. Специфичният характер на това *ново* представителство трябва да се състои „именно в това, че за провинцията тук действуват не други, а напротив, действува тя самата; представляват я не други, а тя самата представлява себе си“ (2, стр. 46).

Какъв е пътят към създаване на учреждения от нов тип? Търсейки отговор на този въпрос, Маркс отново се обръща към *историческия опит*. Като отбелязва, че политическите учреждения на Прусия са основани върху недоверието към народа, върху това, че на властта се приписва божествено откровение, той пише: „Но *английската история* показва достатъчно ясно как идеята за божественото откровение свихе поражда противоположната идея за божественото откровение от долу: Карл I се качи на ешафода благодарение на божественото откровение от долу“ (2, стр. 54). С други думи, недоверието на държавата към народа поражда недоверие на народа към държавата, в резултат на което народът по революционен път унищожава тази държава.

Не може да не се оцени значението и на следното Марксово твърдение: „Революцията на народа е *цялостна*; т. е. революцията се извършва по своему във всяка област . . .“ (2, стр. 41), както в духовната, така и в материалната сфера на живота на народа. С други думи, революцията се извършва във *всяка област* на народния живот и във всяка сфера тя се извършва *по своему*. И

двете наблюдения са дълбоко верни, макар че са изказани в идеалистически контекст.

Всички тия положения са методологична основа на Марксовото разбиране за ролята на печата в революционните преобразования. „Белгийската революция е продукт на белгийския дух. Затова и печатът — най-свободната в наши дни проява на духа, вземаше участие в белгийската революция“ като цялостен процес (вж. пак там). Народният характер на свободния печат изисква от него активно да участвува в революцията, подготвена от развитието на народния дух. „На премъдрите практики-бюрократи“, на тези „наследствени арендатори на политическия разум“, които се отнасят скептично към дейността на защитниците на свободата на печата, Маркс в заключение на статията си отговаря същото, което спартанците Спертий и Булис отговорили на персийския сатрап Хидран:

„Хидране, ти не си претеглил от двете страни съвета, който ни даваш. Защото едното, което ни съветваш, ти си изпитал върху самия себе си; а другото изобщо не си изпитал. Ти знаеш какво значи да бъдеш роб; но свободата не си вкусил още нито веднъж и не знаеш дали тя е сладка или не. Защото ако беше я вкусил, щеше да ни съветваш да се сражаваме за нея не само с копия, но и със секири“ (2, стр. 81). Да се изрази по-ясно революционният начин на мислене в легалния печат тогава било невъзможно.

Всичко това говори, че в „Дебати за свободата на печата...“ Маркс се е изявил вече като оформен революционен демократ.

Тази статия била фактически първата публикувана работа на Маркс. Това било във всички отношения блестящ дебют. А. Юнг, отговорен издател на „Рейнски вестник“, пръв поздравил автора. „Вашите статии за свободата на печата са изключително добри“ (вж. 23, стр. 275) — писал той на Маркс на 14 май. Скоро пристигнало писмо и от Руге, който нарекъл статиите превъзходни и изобщо „най-хубавото от всичко, което е написано досега“ за свободата на печата (вж. 23, стр. 276). Нещо повече, на 7 юли Руге специално пише в „Немски годишници“: „Още никога не е било казано нещо по-дълбоко и не може да бъде казано нищо по-сериозно за свободата на печата и в нейна защита... Ние можем да се поздравим с това, че в редовете на нашата публицистика влиза такава ерудиция, такава гениалност, такава умение да се овладеят въпросите, които изглеждат толкова заплетени за обикновените хора“ (76, стр. 535—536).

Успехът окрилил Маркс, но го затрупал и с нови задължения.

Какво губи и какво получава революционерът

Процесът на формирането на Маркс като революционер не може напълно да се разбере, без да се обърне внимание на това, как се е отразявало оформянето на революционните убеждения върху самата личност на Маркс, върху неговите

жизнени и творчески планове, върху взаимоотношенията му със заобикалящите го хора.

Особена професия

С преминаването на позицията на революционер Маркс можал да реши окончателно проблема за избор на професия. Ние помним, че в началото той предпочел практическата професия (юриспруденцията), след това бил склонен да избере теоретическата (философията), а след получаването на доктората дилемата за избор на професия се изправила пред него още по-остро. По това време Маркс решил да се занимава с теория (да преподава в университета), но правителството му попречило да чете лекции пред студентите. Тогава той започнал „да чете лекции“ на правителството и скоро изцяло се отдал на това занятие.

Но това било особена „лекционна работа“. Тя означавала преустройство на обществения живот според един теоретичен модел. Тогава именно на Маркс станало ясно, че тъкмо революционната дейност е онази отдавна търсена от него дейност, в която теоретичната и практическата професия се сливат в едно. Дейността на професионален революционер наложила на Маркс да се откаже от някои предишни замисли и да съсредоточи вниманието си върху това, което в дадения момент било най-важно от всичко за делото на революционната пропаганда.

Неосъществени замисли

В началото на 1842 г. основните замисли на Маркс още били свързани с втората част на „Тръбният глас...“. В писмо до Руге от 10 февруари Маркс го моли да предаде на издателя Виганд, че ръкописът ще бъде доставен „след няколко дни“. Но скоро дошъл отговорът на Руге, от който ставало ясно, че цензурата започнала с нова енергия да изкоренява „вредната тенденция“ в печата, като забранила по-специално и Марксовата критика срещу инструкцията за цензурата. Този обрат на работата потвърдил правилността на заетата от Маркс позиция и затова станал стимул за продължаване работата над конкретните политически проблеми.

В редакцията на „Немски годишници“ по това време се натрупал доста много „горивен материал“, непропуснат от цензурата, и Руге стигнал до мисълта да издава подобни материали в сборници, които не подлежат на цензура, с обем над 21 коли, под демонстративното заглавие: „Неиздадено из областта на философията“ („Anecdota philosophica“) — и така да създаде нов орган на радикалните философи.

Маркс с ентузиазъм се откликнал на тази идея, като решил да публикува в „Неиздадено...“ в изменена редакция разделите за християнското изкуство и за Хегеловата философия на правото, които били предназначени за „Тръбният глас...“. Когато се заел да ги подготви, той се убедил, че материалът за изкуст-

вото трябва да бъде съвсем преработен, и след като в началото на април пристигнал от Трир в Бон, той се заловил допълнително да проучи източниците. Резултатите от това проучване са се запазили във вид на пет Бонски тетрадки*.

В средата на април Маркс предлага на Руге за „Неиздадено...“ статиите „За религиозното изкуство“, „За романтиците“, „Философски манифест на историческата школа на правото“, „Позитивните философи“, които заедно образували твърде оригинален историко-теоретичен цикъл. Маркс проследява в този цикъл пътя от религиозното изкуство, включително и въплътената във фетиши митология на древните народи на Азия и Латинска Америка, през тясно свързаното с религията изкуство на романтиците от края на XVIII — началото на XIX в. до двете реакционни теоретически школи, кои-

---

* Бонските тетрадки съдържат около 380 извадки от следните произведения: *Х. Майнерс*. Обща критическа история на религията в два тома, 1806—1807; *Ж. Барбейрак*. Трактат за морала на църковните отци. 1728; *Ш. дьо Брос*. За култа към боговете-фетиши, или сравнение на египетската древна религия със съвременната религия на негрите. 1760; *К. Бетижер*. Идеи за художествената митология в два тома, ч 1. 1826; *И. Грунд*. Живописиста на гърците, или възникване, развитие, завършек и упадък на живописиста. Опит в две части. 1810—1811; *К. Румор*. Италиански изследвания в три части. 1827 (вж. 23, стр. 114—118). Маркс преписал от книгата на дьо Брос и използвал в статиите за „Рейнски вестник“ някои факти и мисли за фетишизма и другите аспекти на историята на религията, които, както сега е установено (вж. 72, стр. 875—876), дьо Брос е заимствувал от „Естествена история на религията“ на Д. Юм.

то оказвали значително влияние върху тогавашния политически и теоретически живот: историческата школа на правото и „позитивната философия“, намерила не много преди това новото си знаме в стария Шелинг, който на младини бил именно теоретик на романтизма. Тук историята заплеела една от онези чудновати енигми, разгадаването на които винаги доставяло истинска наслада на Маркс. Руге чувствувал, че този цикъл статии би могъл да стане едно от украшенията на „Неиздадено...“ Затова не трябва да ни учудва недоволството му, когато на края Маркс не представил нито една статия от този цикъл — от март до втората половина на юни Руге не писал на Маркс нито един ред, а в юнското си, твърде сухо писмо раздражено го упреквал за забавянето.

На 9 юли Маркс пише в отговор: „Ако не ме оправдаваха обстоятелствата, аз и не бих се опитвал да се оправдавам. От само себе си се разбира, че смятам за чест за себе си да сътруднича в „Anecdota“, и само неприятните странични обстоятелства ми попречиха да изпратя статиите“ (11, стр. 363).

„Странични обстоятелства“

Какви са били тези обстоятелства? В началото на март починал Лудвиг фон Вестфален и Маркс още един месец останал в Трир, като помагал с присъствието си на Жени да понесе загубата на баща си. След това той заминал за

Бон, но ново семейно нещастие — смъртта на брат му Херман от перитонеална туберкулоза — отново върнало Маркс в края на май в Трир, където той останал до средата на юли.

Причината обаче не била само в смъртта на близките и в свързаните с това пътувания от един град в друг. „Останалото време беше разпиляно и отровено от най-неприятни домашни дразги — пише Маркс на Руге. — Моето семейство издигна пред мене редица препятствия, поради които аз, въпреки неговото благосъстояние, се оказах временно в най-тежко положение“ (11, стр. 363). В тези думи се чувства огорчението, причинено от егоистичното решение на майка му: не само да му откаже помощ, но и да го лиши чрез съд от правото му на част от наследството.* Хенриета Маркс влязла в конфликт със сина си, тъй като не била доволна от това, че Карл все още няма постоянна работа и вместо да търси добре платена длъжност, се увлича от опасни политически идеи. Карл бил принуден да напусне родния дом и да се настани в един от хотелите на Трир. От този момент нуждата станала негова постоянна спътница.

---

* Маркс получил своя дял от бащиното наследство едва в началото на 1848 г. и още в края на февруари (във връзка със започналата в редица страни революция) той отделил значителна част от получената сума за въоръжаване на революционните работници. Останалите средства през октомври същата година Маркс вложил в „Нов рейнски вестник“ и така продължил съществуването на този боеви орган на германските революционери.

Лично и обществено

Така Маркс се сблъскал с несправедливостта и жестокостта. „Истинско щастие е все пак — пише той, — че злините в обществения живот лишават човека с характер от възможността да се дразни от личните си неприятности“ (11, стр. 363). Революционната борба по това време вече дотолкова погълнала вниманието на младия Маркс, че била отлична противоотрова срещу собствените му главоболия. Каквито и трудности да се изправяли на неговия път, той не позволявал на съмнението да разяжда душата и да парализира волята му, а с нарастваща енергия продължавал своето дело — делото на революционер.

Преминаването на позицията на революционер развило у Маркс способността да възприема личния жизнен опит като *част* от обществения опит. При това личното се преценява от гледище на общественото, а при изобразяване на последното се използва богатата палитра от краските на личния опит.

Да пише само за такива проблеми, които са дълбоко почувствувани и преживени от самия него — ето принципа, който младият Маркс си изработил през този период на своята дейност. Той го формулирал още в „Дебати за свободата на печата...“, като при това прокарал паралел между художника и обществения деец: „Някога Гьоте е казал, че на художника се удава да изобрази само такъв тип женска красота, какъвто той е обичал поне в едно живо съ-

щество. На свободата на печата също е свойствена определена красота — макар тази красота съвсем да не е женска — и човек трябва да я обича, за да бъде в състояние да я защитава. Аз усещам съществуването на онова, което действително обичам, като нещо необходимо, аз чувствавам необходимост от него — без него моето съществуване не може да бъде пълно, задоволено, съвършено. А споменатите, защитници на свободата на печата очевидно се наслаждават напълно на живота и при липсата на свобода на печата“ (2, стр. 34). Затова срещу доводите на противниците на свободата на печата те издигат „много общи, неясни съображения“.

Силата на Марксовата аргументация в полза на свободата на печата се обяснява не само с мощта на неговия интелект и с таланта му на литератор, но и с емоционалното отношение към предмета на спора. Тази емоционалност е следствие от реалната заинтересованост на Маркс от свободата на печата: сега, когато той поел пътя на професионалната политическа дейност, от решаването на този въпрос зависела и личната му съдба, самото му съществуване като политически деец. Сега за Маркс общественото станало насъщна необходимост за развитието на неговата личност.

И така, забавянето, а след това и прекратяването на работата на Маркс над цикъла статии за „Неиздадено...“ били предизвикани от три причини: 1) принципа на обосноваването, който принуждавал Маркс във всяко теоретич-

но изследване да вниква задълбочено в предмета, 2) недостига на време, 3) новите принципи за подбор на най-неотложните теми.

Само първата от тези причини действувала независимо от преминаването на Маркс на революционни позиции. Тя била негово постоянно качество като учен. Твърде оперативен и с чувство за дълг в работата над публицистичните статии по конкретни въпроси, той се отнасял другояче към проблемите от общотеоретичен характер: докато изследването не било действително приключено по същество, не бързал да завърши научната работа, дори когато това се налагало от предварително поетите задължения и от други външни обстоятелства.

Тази страна на Марксовата личност, която се проявила още на младини, дразнела мнозина, дори съвсем нелишени от талант хора, съдбите на които се пресичали с неговата съдба. Грешат ония, които мислят, че е било лесно да се върви редом с Маркс.

Другите посочени по-горе причини, поради които редица теоретични замисли на Маркс останали нереализирани, са непосредствено свързани с окончателното му утвърждаване върху позициите на професионалния политически, революционен деец. Именно заради политическите „увлечения“ на Маркс възникнали домашните разpravии, които му отнели немалко сили и време. И най-последно, именно задълженията на революционера наложили на Маркс да изработи нови принципи за подбор на темите и на самия материал, които *преди всичко*

трябвало да се разработят и публично да се обсъдят.

И наистина, вместо да използва времето, което му останало (от април до юли Маркс имал около един месец работно време), за статиите, обещани на Руге, той изцяло го посветил на статии за „Рейнски вестник“. Дългът да напише общотеоретични статии за „Неиздадено...“ отстъпил пред дълга на революционера да разгърне на страниците на „Рейнски вестник“ обсъждане на извънредно важните политически, социални и икономически проблеми.

Разбира се, този избор представлявал определена жертва от страна на Маркс: той се лишавал от възможността да завърши разработването на отдавна интересуващите го теоретични проблеми. Не бил завършен не само споменатият цикъл от четири статии (освен една: „Философски манифест на историческата школа на правото“), но и статията против Хегеловото учение за конституционната монархия. Но тези жертви били напълно оправдани не само от това, че вместо въпросните статии Маркс публикувал цикъл политически статии в „Рейнски вестник“, но и от обстоятелството, че практическата дейност във вестника значително допринесла за коренния прелом във възгледите на младия Маркс и свързала непосредствено съдбата му с жизнените интереси на широките слоеве на трудещите се, особено на бедните селяни.

*НАЧАЛО НА ПРЕХОДА
КЪМ МАТЕРИАЛИЗМА И КОМУНИЗМА*

Глава трета

Със задълбочаването на Маркс в анализа на конкретни политически въпроси неговите възгледи се насищат с фактическа аргументация, заедно с която възникват първите елементи на материализма. Същевременно се развиват и политическите възгледи на Маркс, вниманието му все повече привличат комунистическите учения.

В началото на този процес границите между старото и новото в Марксовите възгледи са твърде колебливи и условни. Поставянето и решаването на отделни въпроси от революционно-демократични и понякога от материалистически позиции съседствува в трудовете му с младо-хегелианско-идеалистическо тълкуване на същите или на сродни проблеми. Първоначално Маркс дори не осъзнавал материалистическата насока в еволюцията на своите възгледи, т. е. движението му към материализма ставало стихийно.

Разгръщането на този процес е непосредствено свързано с дейността на Маркс като главен редактор на „Рейнски вестник“.

Редактор на „Рейнски вестник“

Борбата на Маркс за революционно-демократична линия на вестника

„Рейнски вестник“ започнал да излиза от 1 януари 1842 г. в Кьолн. Акционерите мислели да го направят твърде умерен орган, който да се занимава главно с икономически въпроси, и затова за главен редактор назначили Густав Хьофкен — ученик на известния буржоазен икономист Фридрих Лист. Но взетата от тях насока срещнала резки възражения от страна на отговорния издател Георг Юнг, който изразявал мнението на младохегелианците. Още на 18 януари Хьофкен бил принуден да подаде заявление за напускане на редакторската длъжност, а вместо него по съвета на Маркс бил назначен Адолф Рутенберг.

От този момент младохегелианците фактически завладели вестника. Освен Маркс и Енгелс постоянни сътрудници в него станали Бруно и Едгар Бауер, Хес, Бул, Кьопен, Майен, Науверк, Прутц, Щирнер и други. Вестникът започнал да обсъжда проблемите за обединяването на Германия, свободата на печата, въвеждането на представителна система на управление и т. н. Акционерите не възразявали срещу този завой, защото в резултат на него вестникът започнал да получава популярност (броят на абонатите се увеличил от 400 на 800).

108 Пруското правителство много се обезпокоило от новата насока на вестника и заплашвайки

да го забрани, рязко засилило цензурата. При тези условия главният редактор имал да играе голяма роля. Но Рутенберг се оказал безхарактерен и неспособен като ръководител. Обликът на вестника в значителна степен се оформял стихийно, в зависимост от това, коя от групите сътрудници пишела повече статии и по-енергично настоявала за публикуването им. Поради това вестникът, въпреки своя рязко засилен опозиционен тон, на първо време фактически нямал определена линия, като изказвал в различните броеве противоречиви мнения по едни и същи въпроси.* Впрочем твърде рядко се стигало до конкретно поставяне на въпросите, тъй като в статиите на младохегелианците преобладавали гръмки, но общи фрази. В резултат очерталото се нарастване на популярността на вестника скоро спряло и правителствените чиновници стигнали до извода, че вестникът е обречен на жалко съществуване.

Маркс изживявал тежко грешката си с препоръчването на Рутенберг и сам започнал все по-енергично да влияе върху насоката на вестника. Още първата му статия — „Дебати за свободата на печата...“ — станала важен момент в историята на „Рейнски вестник“: съчетавайки революционната страстност с конкретната, практическа постановка на обсъжданите въпроси, тя сложила начало на завоя на вестника към революционния демократизъм. Тази насока скоро била подкрепена от други статии на Маркс.

---

* По-подробно за това вж. труда на А. В. Лукашов (55)

Но статиите на един автор, дори на такъв като Маркс, не могат да изменят облика на един голям ежедневник. Необходимо е това изменение да стане дело на цялата редакция. Ето защо Маркс започва да оказва все по-голямо лично въздействие върху отговорните издатели на „Рейнски вестник“, Юнг и Опенхайм, като постепенно става негов фактически ръководител.

Против десните

Като си поставил за стратегическа цел да разгърне чрез „Рейнски вестник“ широка пропаганда срещу основите на политическия строй на Прусия, Маркс тактически бил принуден да води борба на два фронта. Първият и главният от тях е борбата против апологетиката на съществуващия строй. В статията „Философски манифест на историческата школа на правото“ той показва, че Хуго, основоположникът на реакционната историческа школа на правото, признава всичко съществуващо „за авторитет, а всеки авторитет — за основание“ (2, стр. 84). Последователен по своему, Хуго съвсем не се смущавал от това, че много от съществуващите порядки са неразумни; нещо повече, той въздигнал неразумността във вечен принцип на съществуващото, на историята. Хуго *„не вижда повече нищо разумно в позитивното, но само за да не вижда нищо позитивно в разумното. Той мисли, че привидността на разума в позитивното е била премахната само за да се признае та-*

кава позитивна действителност, която е *лишена* дори от привидността на разума; той мисли, че хората са хвърлили *фалшивите цветя* от веригите, за да носят *истинските вериги* без каквито и да било цветя“ (пак там).

Това гледище било нещо като теоретична основа на дейността на цензурата. Освен това намерили се група „теоретици“, които се нагърбили с функциите на извънщатни помагачи на цензурата. Особено усърден между тях бил Карл Хермес, платен агент на пруското правителство и главен редактор на „Кьолнски вестник“. На разобличаването на неговата гнусна роля и на прилаганата от него тактика на публичен донос срещу идейните си противници Маркс посветил специална статия — „Уводна статия в брой 179 на „Kölnische Zeitung““ (юни—юли 1842 г.). Като имал пред вид младохегелианците, Хермес си позволявал да заявява във вестника си, че намеренията на тази партия „не са съвсем чисти и че нейната главна задача е не да поучава и просвещава народа, а по-скоро да постига *други странични цели*“. При това той направо съветвал правителството „да затвори устата на *непризваните дърдорковци*“. На това Маркс остроумно отговорил: „Под последните авторът очевидно разбира своите идейни противници, защото себе си той отдавна се е съгласил да счита за призван дърдорковко“ (2, стр. 92).

„Не е наша работа да се явяваме в качеството на *публичен обвинител* и затова се отказваме от по-конкретни указания“ — писал Хер-

мес в уводната си статия, за което бил безпощадно разобличен от Маркс: „Каква ангелска доброта в този човек! Той се отказва от по-конкретни „указания“, а нали само със съвършено конкретни, съвършено определени пояснения той би могъл да докаже и покаже какво *той самият* всъщност иска. Вместо това той само произнася полугласно неясни думи с цел да сее подозрения. Не е негова работа да се явява в качеството на *публичен* обвинител, негова работа е да се явява само в качеството на *прикрит обвинител*“ (2, стр. 93).

Водейки борба против реакционерите, младият Маркс вече ясно съзнавал и опасността от страна на левите фразьори.

Против левите фразьори

В стремежа си да свърже тясно прогресивната философия с живота Маркс се сблъсква с невъзможността да реши тази задача на базата на идеализма. Първоначално той съзнава това само като недостатък на Хегеловата спекулативна *форма на изложение*. Като отбелязва, че „неразбираемият, мистичен език“ на философията е бил породен от *предшните* исторически условия, когато не е можело „да се говори с разбираеми думи за това, чието разбиране се е забранявало“, той стига до извода, че *сега* зад подобна форма може да се крие само действителното откъсване на философията от живота, защото германците са свикнали да

Г. В. Ф. Хегел

Л. Фойербах

правят идеите предмет на култ, но не да ги култивират — „от прекалено уважение към идеите те не ги осъществяват“.

Според Маркс, да се осъществи философията, значи да се преведе езикът на боговете на човешки език, да се сроди човекът с прогресивната философия, да му се покаже, че става дума съвсем не за недосегаеми далечини, а за неговите непосредствени интереси. За това е необходимо да се демонстрира на хората идеята „от такова становище, което е взето от суровата, реалната, непосредствено заобикалящата ги действителност“ (2, стр. 71). А това било несъвместимо с лявото фразьорство. Като негови типични представители тогава се проявили берлинските младохегелианци, обединени в група с претенциозното название „Свободните“.

Своеобразен програмен документ на „Свободните“ по политическите въпроси била статията на Е. Бауер „Златната среда“, напечатана в „Рейнски вестник“ през лятото на 1842 г. Авторът започва с резки нападки срещу привържениците на „златната среда“ (подразбира се преди всичко безпринципната позиция на южногерманските либерали). По-нататък следват твърде общи теоретични разсъждения по повод недостатъците на теорията на конституционната монархия, като „теория в робски дрехи“, а също и възражения против теорията за естествения договор, доколкото от нея може да се извежда не само републиката (Русо), но и монархията (Хобс), против теорията за разделяне на властите и, най-последно, против възгле-

дите на конституционалистите за политическата роля на монарха, камарата на представителите и народа. Статията завършва с призив за стремеж „към идеала на разумната държава“.

Тази общотеоретична статия била достъпна за твърде тесен кръг читатели на вестника, защото предполагала висока философска и историческа подготовка. А подготвеният читател имал малко полза от нея поради декларативността ѝ, обусловена по необходимост от неоглемия обем на вестникарската статия. Фактически статията настройвала срещу себе си мнозинството читатели, тъй като не съдържала позитивна програма и не давала никаква основа за конкретни действия. Сполетяла я обикновената съдба на плодовете на лявото фразьорство, нейният фактически ефект се оказал противоположен на пустословния „революционен“ замисъл.

Маркс веднага се обявил рязко против подобно използване на „Рейнски вестник“. Един ден след публикуването на „Златната среда“ той писал на Опенхайм: „Преди всичко съвсем общите теоретически разсъждения за държавния строй са подходящи по-скоро за чисто научните списания, отколкото за вестниците. Правилната теория трябва да бъде разяснена и развита с оглед на конкретните условия и върху материал за съществуващото положение... Във всеки случай с това ние настройваме срещу себе си мнозина, може би дори повечето свободомислещи практически дейци, които са се нагърбили с трудната задача — да извоюват свобо-

дата стъпало по стъпало, в конституционните рамки, докато ние, разположили се в удобното кресло на абстракцията, им посочваме техните противоречия... Вестниците чак тогава започват да стават подходяща арена за подобни въпроси, когато последните са станали въпроси на реалната - държава, практически въпроси" (11, стр. 367).

И така, въпросът не е само в абстрактността на критиката срещу конституционализма, но и в това, че тази критика в дадения момент била лишена от реална почва. Практическата борба тогава се водела за конституция и затова да се критикуват конституционалистите в органа на тази практическа борба, значело да се избира неподходяща арена за такава критика.

Като посочвал неуместността на критиката срещу конституционализма във вестника, Маркс същевременно бил не по-малко критично настроен от Е. Бауер към недостатъците на конституционната монархия. Достатъчно е да си спомним, че още през март 1842 г. Маркс съобщава на Руге, че работи над статия, в която основното е „борбата против конституционната монархия, този хилав хибрид, който отначало докрай сам си противоречи и сам се унищожава“ (11, стр. 356). Именно на тази статия се позовава Маркс в заключението на писмото до Опенхайм. Като критикувал Е. Бауер, Маркс се ръководел предимно от тактически съображения и направил следния практически извод: „Смятам за необходимо не толкова „Rheinische Zeitung“ да бъде ръководен от сътрудниците, 115

колкото, напротив, той да ги ръководи. Статии като посочената дават изключително благоприятна възможност да се набележи пред сътрудниците определен план за действия. Отделният автор не е в състояние да обхване цялото така, както това може да направи вестникът“ (II, стр. 367—368).

Тук Маркс набелязал единствено правилния път как да се спаси вестникът от заплашващото го закриване и същевременно да се засили неговото въздействие върху читателите. Трябва да се признае, че издателите на „Рейнски вестник“ разбрали правилно същността на изтъкнатия от Маркс принцип и направили за реализирането му най-много, което са могли да направят: предложили на Маркс да стане главен редактор на вестника!

Тактиката на Маркс като редактор

Маркс се преместил от Бон в Кьолн и от 15 октомври 1842 г. поел новите си задължения. Като главен редактор той разчитал не просто да спечели една или друга полемична схватка с правителството. Главната му цел била политическата пропаганда чрез вестника като средство да подбуди широките читателски слоеве към борба за радикално изменение на социалното и политическото им положение. Това именно означавало да се превърне вестникът в действителен орган на революционната демокрация. Маркс придавал твърде голямо значение на засилване

влиянието на вестника и благодарение на гъвкавата си тактика постигнал големи успехи в тази насока.

Преди всичко той пренесъл центъра на борбата против реакционните вестници от „Кьолнски вестник“, който се занимавал предимно с религиозни въпроси, върху аугсбургския „Всеобщ вестник“, който по-широко отразявал възгледите на реакционерите по политическите проблеми.

По-нататък Маркс нанесъл чувствителен удар *непосредствено върху правителството*: като получил тайно от сина на оберпрезидента Флотвел текста на подготвяния от правителството проектозакон за развода, „Рейнски вестник“ на 20 октомври публикувал този проект. Ефектът бил изумителен. Работата е там, че крал Фридрих—Вилхелм IV, ръководейки се от католическото учение за неразтрогваемостта на брака, възложил на кабинета на Савини да подготви законопроект, който значително затруднявал разтрогването на брака. Правителството на Фридрих—Вилхелм IV придавало особено значение на този законопроект като първа значителна крачка в своята дейност. Законопроектът се пазел в тайна. И изведнъж тайното станало явно.

Либералният печат откликнал на законопроекта с многобройни протести. По думите на Прутц, „проектът предизвикал навсякъде сред пруското население викове на недоволство и срам; никога още нито едно мероприятие на правителството не е предизвиквало толкова дълбоко възмущение“ (88, стр. 355).

Фридрих—Вилхелм IV бил принуден да се откаже от намерението си: законопроектът не можал да стане закон. Дребнавият в своята озлобеност крал поискал редакцията да посочи лицето, което е изпратило текста на проекта, като заплашвал в противен случай да спре „Рейнски вестник“. Но и тук той срещнал решителен отказ. Така Маркс спечелил схватката с правителството по един важен политически въпрос. Влиянието на вестника започнало да расте, създавайки условия за публикуване на статии, които реализирали стратегическите замисли на Маркс в борбата с правителството.

Настъплението на правителството среща отпор

На 15 октомври, в деня, когато Маркс встъпил в длъжността главен редактор, оберпрезидентът на провинцията фон Шапер докладвал на правителството, че „Рейнски вестник“ има само 885 абоната и отрицателната му тенденция не намира очакваните симпатии в Рейнска провинция. Но само след по-малко от месец този на тези съобщения рязко се изменил. На 10 ноември същият оберпрезидент с тревога съобщава в Берлин: насоката на вестника става „все по-дръзка и враждебна“ и сега той се разпространява в 1820 екземпляра, благодарение на което по-нататъшното му съществуване е осигурено (вж. 81, стр. 368—369). Той възложил на президента на Кьолн фон Герлах да предупре-

ди отговорния издател Ренар, че ако на поста редактор остане Рутенберг (поради неосведоменост правителството продължавало да го смята за централна фигура в „Рейнски вестник“), вестникът ще бъде лишен от концесия.

Аналогични искания предявили и министрите по въпросите на цензурата, които специално подчертали необходимостта да се измени насоката на вестника. На 12 ноември Герлах изложил всички тези искания пред Ренар (вж. 81, стр. 377).

На 17 ноември Ренар изпратил от името на редакцията до Шапер възражение във връзка с предявените към нея искания. Автор на възраженията бил Маркс: с присъщия си настъпателен маниер той парирал всички обвинения срещу вестника. Възраженията на Маркс се свеждали до следното.

Точка първа. Искането да се измени тенденцията на вестника може да се вземе под внимание само по отношение на формата на печатаните във вестника статии, но съвсем не по отношение на съдържанието им. „Както ни се струва... единствено приемлива за правителството може да бъде само тенденцията на такъв вестник, който, подобно на „Рейнски вестник“, да не е просто безпринципна смесица от сухи реферати и унизително ласкателство, но чрез съзнаващата благородната си цел критика да осветлява държавните отношения и институции на отечеството“ (23, стр. 282). Така Маркс отклонява обвинението, че вестникът очернял съществуващия строй.

Що се отнася до обвиненията, че „Рейнски 119

вестник“ имал антирелигиозна тенденция, Маркс ги парира, като се позовава на това, че цяла Германия, и особено Прусия, е разделена на два противоположни лагера: католици и протестанти. „Може ли вестникът да не поддържа нито една от партиите в тази нерешена от времето борба, или пък той трябва да застане на страната на официално посочената му партия?“

„Рейнски вестник“ съществува, за да изразява истинския глас на народа. „Невиждано бързото разпространение на този вестник доказва колко правилно е разбрал той желанията на народа. За тази цел хората са вложили своите капитали, за тази цел те не се боят от никакви жертви и сега сами можете да решавате, Ваше високоблагородие, мога ли и трябва ли аз като орган на тези хора да заявя, че „Рейнски вестник“ ще измени тенденцията си, и дали спирането му ще бъде прилагане на насилие върху отделни частни лица, а не, напротив, върху Рейнската провинция и върху германския дух изобщо?“ (23, стр. 284).

Точка втора. Във връзка с искането да се отстрани Рутенберг редакцията настоява да ѝ се посочи въз основа на кой закон или друго правно положение се поставя това искане; в противен случай отговорният издател по установения ред ще търси защита на законното си право.

Точка трета. Искания да се представи нов редактор, според закона за цензурата от 18 октомври 1819 г., могат да предявяват само органите на цензурата. Отговорният издател с готовност ще представи нов редактор, но само

при наличието на съответно указание от страна на съответните органи.

В посочените възражения бляскаво се проявила правната подготовка на Маркс, който не пропуснал случая да посочи язвително незаконността на редица искания, предявени от властите към редакцията на вестника.

Скѣсване с фразьорите

Като защитил съществуването на вестника, Маркс започнал решителни действия против „Свободните“, които по това време окончателно се изродили в псевдореволюционни фразьори. На 30 ноември Маркс пише на Руге: „позволих си да бракувам не по-малко статии от цензора, защото Майен и компания ти излягяха куп глупости, лишени от всякакъв смисъл и претендиращи да обърнат света надолу с главата; всичко това е написано доста небрежно и е леко подправено с атеизъм и комунизъм (който тези господа никога не са изучавали)“ (11, стр. 368).

Взискателността на Маркс не била разбрана както трябва от „Свободните“. В стремежа си да си запазят правото безпрепятствено да печатат в „Рейнски вестник“ те се опитали да подчинят Маркс на своето влияние, както успели да направят по-рано с Рутенберг. От името на „Свободните“ Майен започнал с менторски тон да води преговори с Маркс. В отговор Маркс откровено изказал мнението си за недо-

статъците на техните статии и ги призовал в тях „да има по-малко мъгляви разсъждения, гръмки фрази, самодоволство и самолюбуване и повече определеност, повече внимание към конкретната действителност, повече познаване на работата“ (11, стр. 369).

Но „Свободните“ вече били толкова омагьосани от собствената си фразеология, че не били в състояние да възприемат критиката. Скоро Маркс получил нагло писмо от Майен, което съдържало многобройни претенции. Заплашвайки да обвини Маркс... в консерватизъм, Майен заявил, че вестникът е длъжен да действува „по най-краен начин“ и т. н. Маркс разбирал, че приемането на тези искания в създалата се обстановка ще означава „да отстъпи спокойно полесражението на полицията и цензурата, вместо да задържа позициите си в незабележимата за публиката, но въпреки това упорита, проникната от съзнанието за дълг борба“ (11, стр. 370).

Текстът на неговия отговор не е запазен, но очевидно е звучал доста рязко. Едва след две седмици „Свободните“ направили опит да възстановят контактите с Маркс, като възложили тази деликатна мисия на предишния му приятел — Бруно Бауер. Но Маркс оставил без отговор примирителното писмо на Бауер.

Сега Маркс бил погълнат от други грижи: след като превърнал „Рейнски вестник“ в орган на революционната демокрация, той се готвел за решителна схватка с правителството. Изходна теоретична база за това станали статиите,

които Маркс написал в първите месеци на работата си като главен редактор на вестника.

Комунизмът като проблем.

Социалната подкладка на политиката

*Работническото движение
и социалните утопии*

До 40-те години на XIX век работниците участвували в революционната борба най-често заедно с буржоазията, а техните редки самостоятелни акции имали предимно стихийно-разрушителен характер (движението на лудитите и т. н.). Въстанията на лионските тъкачи през 1831 и 1834 г. за пръв път показали, че пролетариатът се появява като отделна, самостоятелна сила. От 40-те години стихийното работническо движение започва да се съединява със социалистическо-комунистическите теории.

Новият подем на стачната борба във Франция извикал на живот различни утопични проекти за бъдещото общество: „Що е собственост“ от Прудон, „За организирането на труда“ от Луи Блан, „За човечеството, неговия принцип и бъдеще“ от Пиер Леру, „Пътешествие в Икария“ от Етиен Кабе, „Нито дворци, нито колиби“ и „Комунизмът не е утопия“ от Ж.-Ж. Пийо, „Кодекс на общността“ от Теодор Дезами и др.

Но сближаването на теорията с работническото движение първоначално представлявало

скрит процес: социалистическите теории не били свързани с някаква определена социална сила, а в теоретично отношение положителната им програма не издържала строга критика. Ето защо Маркс не обръщал сериозно внимание на тези утопии.

В средата на 1842 г. в Англия станало събитие, което изменило отношението на мнозина както към работническото движение, така и към социалистическо-комунистическите утопии. Това била годината на най-голямото развитие на чартисткото работническо движение, кулминационна точка на което станала общата стачка, поддържана от трейдюнионите и обхванала много промишлени райони на страната. В резолюцията, приета на 12 август от събранието на представители на трейдюнионите, се казва: „Докато не бъде унищожено класовото законодателство и установен принципът на колективния труд, дотогава работниците не ще имат възможност да се ползват от целия продукт на своя труд“ (44, стр. 77). Връзката на социалистическите теории с работническото движение станала очевидна.

Чартизма, това първо масово политическо движение на работниците, В. И. Ленин нарича „подготовка на марксизма, „предпоследна дума“ към марксизма“ (31, стр. 496); то оказало влияние върху политическото развитие не само на Англия, но и на Франция и Германия.

Между младохегелианците най-активно реагирали на чартисткото движение Хес. „В републиканските институции на нашето време сво-

бодата се разбива в нищетата, която лишава още много голяма част от нашето общество от всяка възможност за свободно развитие на силите... Не само феодалната аристокрация и не само абсолютизмът противоречат на духа на времето, а цялата организация, по-скоро дезорганизация на нашия социален живот изисква реформа“ — пише той в „Рейнски вестник“ от 11 септември 1842 г. Задачата на XIX в. е да освободи не част от обществото, а цялото общество, „да ликвидира противоположността на пауперизма и паричната аристокрация и да създаде единство в държавата“. Едновременно с това Хес поместил в „Рейнски вестник“ няколко материала, които пропагандирали социалистическите идеи.

Това дало повод на аугсбургския вестник да обвини „Рейнски вестник“ в склонност към комунизъм. В отговор на това обвинение Маркс излязъл със статията „Комунизмът и аугсбургският „Allgemeine Zeitung““, написана още в първия ден на работата му като редактор на вестника.

Първи крачки към комунизма

Обикновено буржоазните изследователи разглеждат споменатата статия като доказателство за това, че Маркс през този период „бил твърде далеч от комунистическите идеи, които още тогава придобивали влияние в Германия“ (85, стр. 121). На пръв поглед това може да изглежда

правдоподобно, тъй като той смятал за възможно на страниците на „Рейнски вестник“ да подложи утопичния комунизъм на критика.

Но в тази статия става дума за необходимостта от критика само на *тогавашната* утопична форма на комунистическите идеи, а не на идеите на комунизма изобщо. Освен това (което обикновено старателно се премълчава от буржоазните идеолози) Маркс смята за теоретически несъстоятелна критиката на комунистическите идеи от страна на аугсбургския вестник. Този вестник издигал срещу комунистическите идеи следния аргумент: „С ликвидирането на собствеността ние се връщаме към естественото състояние, в което индивидът няма никакви права... Най-свободното, което човекът познава — неговата индивидуална дейност, се оковава във веригите на общата система, унищожават се в него прелестта на самостоятелното занятие“ (73, стр. 2268). Приблизително същата позиция по отношение на комунизма, позиция, която заемал аугсбургският вестник и която Маркс характеризирал като плод на „повърхностна мимолетна фантазия“, съвременните буржоазни идеолози се опитват да припишат на самия него.

При това Маркс тогава вече съзнавал, че комунистическите идеи не са просто литературно явление, а се базират на реалните интереси на най-бедните слоеве от населението, че „съсловието, което не притежава нищо, *иска дял от богатството на средните класи* — това е факт, който... се хвърля в очите на всекиго по улиците на Манчестър, Париж и Лион“ (2, стр. 111).

Не случайно Маркс изтъква именно тези три града — тъкмо в тях станали най-полемите акции на работниците през последното десетилетие: Манчестър през август 1842 г. бил център на чартисткото движение; в Париж работниците се вдигнали с оръжие в ръка през май 1839 г. и през септември 1840 г.; в Лион избухнали споменатите вече въстания на тъкачите.

Проблемите на комунизма са проблеми, „над решаването на които работят два народа“: френският и английският (вж. 2, стр. 112). Ето защо, ако трябва да се критикува комунизмът в утопичната му форма, това не бива да се върши толкова повърхностно, както прави Аугсбургският вестник, а „след упорито и задълбочено проучване“ (2, стр. 113).

По-късно Маркс си спомня: „По онова време, когато доброто желание „да се отиде по-натък“ многократно компенсираше компетентността, в „Rheinische Zeitung“ беше отекнало слабо философски оцветено ехо на френския социализъм и комунизъм. Аз се изказах против това дилетантство, но същевременно признах откровенно в една полемика с „Allgemeine Ausburger Zeitung“, че тогавашните ми знания не ми позволяваха да се реша да изкажа каквото и да е мнение за самото съдържание на френските направления“ (4, стр. 8).

Именно интересът към социалните въпроси и към комунизма вероятно е подтикнал Маркс да участва в дискусиите по социалния въпрос, които ставали в Кьолн. Освен Хес, инициатора на тези дискусии, а също и Юнг и Опенхайм, в

тях участвували още няколко радикали и либерали. Тогава Маркс изучавал и произведенията на Прудон, Дезами, Леру, Консидеран и още повече се уверил в правилността на направения от него преди това извод за необходимостта да се запознае основно с жизнените условия на бедните.

В интерес на обезправената маса

За пръв път тази тема е разработена в статията „Дебати по закона за кражбата на дърва“ — трета от цикъла „Дебати на шестия рейнски ландтаг“ (октомври 1842 г.). Тук Маркс вече открито заявил, че се изказва „в интерес на бедната, политически и социално обезправена маса...“ (2, стр. 121).

На пръв поглед темата на статията може да се стори несъществена. Чак толкова ли е важно дали събирането на вършинак ще се смята или няма да се смята за кражба на дърва? Но в онези времена вършинакът бил важна подкрепа в стопанството на бедния селянин: купуваните дърва не стигали. Ето защо във всички страни селянинът ревностно защищавал правото си свободно да събира вършинак. На тази почва възниквали много съдебни дела за кражба на дърва.

В Прусия само в 1836 г. от 207 478 углавни дела около 150 хил. се отнасяли именно до кражба на дърва и нарушения на правилата за горите, лова и пасищата. Пруското прави-

телство представило за разглеждане от ландтазите законопроект, забраняващ събирането на вършинак без разрешение от собственика на гората и предвиждащ наказание за това като за кражба. Това било типично класов проект: изключително в интерес на собствениците на горите, против бедните селяни.

Сесиите на ландтазите (включително и на Рейнския) в 1841 г. одобрили този законопроект и пруското правителство възнамерявало в най-близко време да му даде законна сила. Критиката на Маркс срещу позицията на Рейнския ландтаг по този въпрос имала принципа-лен характер — *той се обявил против подготвяния държавен закон*, в защита на бедните.

Правната същност на въпроса

В стремежа си да докаже, че събирането на вършинак не е кражба на дърва, Маркс се насочва към „правната същност на въпроса“. Той я вижда в това, че между вършинака и дървата като обекти на собственост не съществува никаква връзка: нито органическа (вършинакът е мъртва гора, т. е. не е гора), нито изкуствена (вършинакът е престанал да бъде гора без каквато и да е намеса на човека в този процес). Следователно, вършинакът не е собственост на притежателя на гората; това е „неоформена собственост“, която се отнася до сферата на правото на заграбване.

Но може би от принципите на правото на за-

грабване следва, че вършинакът може да принадлежи на собственика на гората само защото се намира на територията на неговата гора? Според Хегел, за да влезеш във владение на подобен предмет, достатъчно е да му сложиш някакъв белег (вж. 41, стр. 83); достатъчно е например собственикът на гората да обяви за свой всички вършинак на територията на гората си, за да стане негов собственик. А Русо изхожда от противоположен принцип: „Влизането във владение трябва да бъде извършено не чрез празна церемония, а посредством труд и обработка — единствения признак на собственост, който при липса на юридически основания трябва да бъде уважаван от другите лица“ (64, стр. 18). Маркс в своята статия заема позиция, близка до тази на Русо (макар че той не споменава за Русо*, както и за Хегел): „В самата си дейност бедността получава своето право. В дейността по събирането стихийната класа на човешкото общество се сблъсква с продуктите на стихийната сила на природата, като внася ред в тях“ (2, стр. 126).

Следователно, събирането на вършинак е законно влизане в негово владение и не може да бъде квалифицирано като кражба.

---

* Интересно е обаче, че в Кройцнахските тетрадки (лято на 1843 г.), като конспектирал „Общественият договор“ на Русо, Маркс преписал цитираното по-горе положение и го характеризирал като едно от условията, които Русо изтъква с цел да обоснове правото на първото заграбване (вж. Централный партийный архив (ЦПА) ИМЛ, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 116, л. 31).

Правосъзнание на бедния

Като не се ограничава с дадения извод, Маркс реконструира стихийното правосъзнание на бедния селянин. Събирайки вършинак, беднякът не само чувствава правото си на това, но го възприема като *изключително свое*. Вършинакът, тези сухи, окършени вейки и клони, противоположно на сочните дървета и стволоче, които здраво стоят на корените си в земята, в съзнанието на бедняка изглежда като „физическо изображение на бедността и богатството. Човешката бедност чувствава това родство и извежда от това чувство за родство своето право на собственост... Както на богатите не подобава да претендират за милостинята, раздавана на улицата, така не им подобава да претендират за тази *милостиня на природата*“ (2, стр. 126).

Колко при сърце е трябвало да взема човек нуждите на бедните селяни, за да може така точно да изобрази техния начин на мислене, както е направил това 24-годишният доктор по философия! Той напълно споделя правосъзнанието на бедните и в тяхна подкрепа формулира следната теоретична теза: „... предметите, които по своята стихийна природа и по своето случайно съществуване се отнасят към областта на правото на заграбване... са предмет на правото на заграбване на оная класа, която по силата тъкмо на това право сама е лишена от всяка друга собственост и в гражданското общество заема същото положение, каквото тези предмети заемат в природата“ (2, стр. 125). И така,

Маркс извежда правото на най-бедната класа от социалното ѝ положение, от отношението на другите класи на обществото към нея.

Инстинктивното чувство за право се е развило у бедните в обичай безпрепятствено да събират вършинак. И обратно, собствениците на гори се стремят да превърнат в обичай своите привилегии. Кой от тези два обичая трябва да стане закон?

*В закон се въздига
привилегията на собствениците*

Маркс отбелязва, че законодателствата са облекчили в законни искания произволните претенции на собствениците, „необезщетени останаха само бедните“, пред които бяха поставени нови прегради, които ги откъснаха от старото право. Така е било и при всички превръщания на привилегиите в права... Законодателният разум... е забравил, че дори от частноправна гледна точка тук е имало двойко частно право: частното право на притежателя и частното право на не-притежателя, да не говорим за това, че никое законодателство не е унищожило държавноправните привилегии на собствеността, а само ги е освободило от техния случаен характер и им е придало граждански характер“ (2, стр. 124—125).

132 Какви са причините за превръщането на привилегиите в закон? За възгледите на Маркс в оня период е характерно, че той дава двойк

отговор на този въпрос. Като хегелианец той преди всичко вижда идеалната причина: едностранчивостта на разума, който се стреми да направи и света едностранчив. Но след това Маркс разкрива и реалните, социално-икономическите корени на превръщането на привилегиите в права. Той особено силно подчертава ролята на *частния интерес*, разбран вече не просто като егоизъм на съсловията, а именно като „интерес на частната собственост“.

Частният интерес изопачава елементарните принципи на *моралните отношения* между хората. Неговият софистичен дух се състои в това — да следва не логиката на разума, а логиката на частната изгода: той не размишлява, той пресмята, приковавайки волята към най-дребните и егоистични интереси като роб за скамейката на галерата. Мислейки постоянно само за себе си, частният интерес не се смущава от противоречията, защото той никога не изпада сам със себе си в противоречие. „Няма нищо по-ужасно — заключава Маркс — от логиката на користолюбието“ (2, стр. 137). Като изопачава най-елементарните *правни принципи*, именно частният интерес диктува на ландтага тройното възнаграждаване на собственика на гората за откраднатите му дърва: стойността на откраднатото, плюс това четирикратна или дори осмукратна глоба, а също и „добавъчната стойност“ като специално възнаграждение. С това престъплението се превръща в рента. Собственикът на гората вече се явява като лице, заинтересовано да му бъдат откраднати дърва, сле-

дователно, той става съучастник на престъпника. И всичко това на законно основание.

Държавата — средство на частния интерес

Маркс доказва, че ландтагът като държавно учреждение се е оказал подчинен на ландтага като съсловно представителство на частните интереси. Логиката на користолюбието „превръща държавния авторитет в слуга на собственика на гората... Всички органи на държавата стават уши, очи, ръце, крака, чрез които интересът на собственика на гората подслушва, оглежда, оценява, охранява, хваща и се движи“ (2, стр. 137—138).

Тук Маркс се сблъскал с действителността, която обръщала наопаки идеалистическите възгледи за държавата. Държавните учреждения застанали пред него като въплъщение не на абстрактните принципи на разума, а на напълно конкретните интереси на частната собственост. Вместо държавата да подчинява частния интерес на разумните интереси на обществото, „всичко се върши наопаки“: „частният интерес се стреми да сведе и свежда държавата до ролята на средство на частния интерес“ (2, стр. 133).

По такъв начин, като анализира „правната същност на нещата“, Маркс се сблъсква с комплекс от жизнени проблеми: обичай и закон, частна собственост и право, отношения на хората към вещите, отношения между самите хора, ча-

стни и държавни интереси и др. Той за пръв път засяга в изследването си истинските материални условия и констатира дълбокото несъответствие между действителното и това, което трябва да бъде, в редица важни страни на обществения живот. Без още да прави общ извод за несъстоятелността на идеалистическия подход към действителността, той фактически вече е отишъл далеч по пътя към изработване на собствен метод, който в много отношения вече съществено се отличава от Хегеловия.

Главното е в това, че той успява да излезе от рамките на абстрактно-теоретичното разбиране на правото, при което цялото съдържание на правото се извеждало от дадени общи положения, и да разгледа това съдържание *каквото то е в действителност*. Той анализира сега *не понятията* съсловия, държава и т. н., а фактите, *действителната същност* на различните явления в обществения живот и техните действителни взаимоотношения.

Това било движение към материализма. То се опирало върху решаването на конкретни жизнени проблеми от позициите на революционния демократизъм и на свой ред съдействувало за развитието на политическите възгледи на Маркс.

Конкретизиране на общественено-политическия идеал

Започнал да изследва конкретните социално-политически проблеми, Маркс задълбочава раз-

бирането си за исторически процес, като отделя два основни периода в световната история: период на несвободата и период на свободата.

Разбира се, с това той още не е излязъл от рамките на Хегеловата идея за историята като прогрес на свободата. Но Маркс не е заимствувал просто Хегеловата идея, както твърди буржоазният историк Н. Н. Алексеев (вж. 32, стр. 393), а ѝ дал друго тълкуване. Хегел обръща основно внимание на *осъзнаването* на свободата; Маркс, напротив, се интересува главно от нейното *осъществяване*. У Хегел прогресът на свободата е количествен растеж на свободните *индивиди*: в азиатските деспотии е свободен един, в античните републики — някои, в ново време — всички; а Маркс разглежда прогреса на свободата от гледище на взаимоотношенията на различните *социални групи* на обществото.

„Духовно животинско царство“

В периода на несвободата „историята на човечеството е съставлявала още част от *естествената история*... когато съгласно египетското сказание всички богове са се криели в образа на животни“ (2, стр. 121). Това е периодът на феодализма в най-широкия смисъл на думата и Маркс, използвайки термина, въведен от Хегел, го нарича „духовно животинско царство“*.

---

* Терминът „духовно животинско царство“ е възникнал под влияние на долнонемската поема „Райнеке-лис“, за автор на която се смята Хайнрих фон Алмар. В нея

Във „Феноменология на духа“ Хегел излага разбирането си за същността на „духовното животинско царство“ като разделяне на обществото на егоистични *индивиди*, всеки от които е зает само със себе си и затова мами всички, като в същото време е мамен от всички.

Маркс обаче вижда същността на „духовното животинско царство“ в *съсловната*, а не в индивидуалната обособеност. Както природата на животното обуславя принадлежността му само към даден вид, така и човекът във феодаалното общество по своя произход може да принадлежи само към дадено съсловие, поради което „човечеството се явява като разпадащо се на редица животински породи, връзката между които не е равенството, а именно неравенството, закрепено в законите“ (2, стр. 121).

Животинският характер на периода на несвободата Маркс вижда и във *враждебните* взаимоотношения между съсловията. Както в животинския свят един вид поглъща друг, така и в човешкото общество през този период едно съ-

---

под формата на разказ за живота на животинския свят се рисува човешкият живот, бичуват се пороците на човешките отношения. За пръв път поемата била издадена в 1498 г. в Любек, но била широко разпространена през втората половина на XVIII в., а през 1793 г. сякаш отново се родила в художествената обработка на Гьоте. Хегел в „Лекции по естетика“ смята, че за човешко съдържание на тази поема служи епохата на безредиците и беззаконието, на злобата, слабостта, подлостта, насилието и наглостта, когато навсякъде побеждава хитростта, сметката и користолюбието (вж. 42, стр. 398), а във „Феноменология на духа“ характеризира тази епоха с думите: „духовно животинско царство“ (вж. 40, стр. 210).

словие живее за сметка на друго съсловие. Но „докато в природния животински свят работните пчели убиват търтеите, то в духовния животински свят, напротив, търтеите убиват работните пчели — убиват ги, като ги изтощават с работа“ (2, стр. 122).

По този начин Маркс разкрива не само политическата, но и социалната противоположност на различните съсловия. И макар че той говори за тази противоположност като за свойствена на феодализма, в действителност обаче се обявява против всяка, включително и против капиталистическата форма на поробване една част от обществото от друга негова част. Феодализмът в най-широкия смисъл на думата, като период на несвободата, фактически обхваща периодите в историята, когато човечеството е разделено на антагонистични класи. Съсловният характер на дейността на ландтага, насочена срещу бедните, превръщането на користните привилегии на благородните в техни законни права и лишаването на бедните дори от обичайното право — всички тези и подобни на тях факти свидетелствуват, че периодът на несвободата продължава.

Затова Маркс се бори против „духовното животинско царство“ като против жива, реална действителност. „... Свеждането на хората до равнището на животните стана правителствена вяра и правителствен принцип“ — пише той още през март 1842 г. (11, стр. 358).

*Гьотевият свети Хуманус
и човешкият свят на Маркс*

Като въстава против съществуващата действителност, Маркс, макар и бегло, но все пак вече изказва мнението си за това, какво *трябва да бъде* обществото: всички членове на човешкия род в това общество са „благородни, свободно преминаващи един в друг членове на великия светия — свети Хуманус*“ (2, стр. 122).

Чрез образа на Гьотевия Хуманус Маркс се опитва по-нагледно да покаже, че истинското общество, противостоящо на „духовното животинско царство“, е такъв човешки свят, „който сам създава своите различия и чието неравенство не е нищо друго освен разноцветно пречупване на равенството“ (2, стр. 121—122). И в това общество, разбира се, трябва да има раз-

---

* Свети Хуманус — литературен образ, очевидно взет от Маркс из фрагмента на Гьотевите „Тайни“, където „Ниптапус е име на мъдрец, светия, най-добър и най-честит“ (43, стр. 338). Гьоте пише, че в „Тайните“ възнамерявал да покаже на читателя общество от хора, които въплъщавали в себе си „най-различни начини на мислене и усещане“, които са се събрали, „за да може жаждата за най-висше развитие, макар и несъвършена в единицата, да намери достоен израз чрез съвместния живот. Но за да стане възможно това, те са се сплотили около един човек на име Хуманус, на което не биха се решили, ако всички не чувствуваха в себе си известно сходство с него, известно доближаване към него“ (43, стр. 569). След дълъг живот заедно с Хуманус във всекиго от тях се въплътяла част от неговия дух, всички заедно се превърнали в едно цяло и не се нуждаели повече от Хуманус като особен носител на това цяло.

личия, но само като моменти на такова цяло, което не е нещо отделно, независимо от своите моменти, а съществува като тяхна съвкупност. Там органичността на различните страни на обществения живот се проявява в това, че всеки индивид свободно определя участието си в една или друга от тях: благородните членове на великия Хуманус свободно преминават един в друг.

За да разберем правилно какво конкретно политическо значение са имали всички тези общи възгледи на Маркс за историята, на какво място обективно са го издигали те в политическата борба, която се водела тогава в Германия, ни помага неговата статия „За съсловните комисии в Прусия“ (декември 1842 г.). Тази статия сякаш продължава статията за кражбата на дърва, като конкретизира и развива основните ѝ идеи. Непосредствен повод за написването ѝ била една верноподаническа статия в „Аугсбургски всеобщ вестник“.

Безформена маса или органично движение на народа?

Кореспондентът на този вестник, изразявайки широко разпространеното тогава гледище на консерваторите, писал, че народът извън съсловните различия съществува само като „сурова неорганична маса“. Тази позиция споделял и Хегел, който твърдял, че народът сам по себе си, извън държавата представлява „само аморфна,

хаотична, сляпа сила, подобна на силата на разбушувано стихийно море“ (39, стр. 325).

Противоположно на това Маркс смята, че съсловният строй механично раздробява народа на „втвърдени абстрактни съставни части“, а в такова състояние може да има само конвулсивно, но не и органично движение. Да се мисли, че народът извън някои произволно взети съсловни различия съществува само като сурова неорганична маса, значи да не се вижда самият организъм на държавния живот; да се ориентира човек към съсловните принципи, значи да премине „в някакви фантастични сфери, които държавният живот отдавна е лишил от тяхното значение“. Реалност на съвременната държава са не съсловията, а „окръзите, селските общини, местните правителствени органи, провинциалното управление, военните части“ (1, стр. 225).

Като изброява тези „истински сфери“, Маркс не се стреми да посочи конкретните форми на истинската държава. Целта му е да докаже, че истински вътрешни различия в държава са „онези различия, които по самата си същност ежеминутно се разтварят в единството на цялото... Те са членове, а не части, те са движения, а не устойчиви състояния, те са различия в единното, а не единство в различното“ (1, стр. 225—226).

Като пример за подобно органично движение Маркс посочва преминаването на държавата „в армия и ландвер“. Когато пруският гражданин, ставайки войник, преминава от едно състояние (гражданско) в друго (военно), този преход се

извършва организирано, следователно, самата пруска държава признава за свой принцип единството не на механични, закостенели състояния като съсловията, а единството на органично преминаващи едно в друго състояния. Върху аналогични принципи се базира и народното представителство: тук едни или други функции не са дадени на хората за вечни времена, тези функции могат да се менят, това движение също се извършва не стихийно, а съобразно съзнателната воля на народа.

Следователно, принципът на народното представителство не е фантастично движение на сурова неорганична маса, а реално органично движение на народа.

*Идеалът —
самопредставителство на народа*

При това Маркс разглежда истинската държава като продукт на собственото действие на народа, т. е. не като представителство на народа от някой друг, а именно като *самопредставителство* на народа. „Да бъдеш представляван — това изобщо е нещо страдателно; само материалното, бездушното, несамостоятелното, беззащитното се нуждае от представителство; но нито един елемент на държавата не трябва да бъде материален, бездушен, несамостоятелен, беззащитен. Представителството трябва да се разглежда не като представителство на някакъв отделен предмет, който не е самият народ, а като *самопред-*

ставителство на народа, като такава държавна дейност, която, без да бъде единствена, изключителна държавна дейност на народа, се отличава от другите прояви на неговия държавен живот само с всеобщността на своето съдържание“ (1, стр. 235—236).

Оттук е съвсем очевидно, че Маркс разглежда истинската държава като *демокрация*. Така се разкрива пълната противоположност между Марксовото разбиране за държавата като органично цяло и Хегеловото разбиране: Хегел вижда в демокрацията форма на държавата, характерна за „неразвитото състояние“ на народа; „развитата в себе си, истински органичната цялостност“ предполага според Хегел монархия (вж. 41, стр. 305). Маркс, напротив, вижда именно в демокрацията адекватна форма на истински органичната държава.

Маркс защитава този революционндемократичен идеал за държавата последователно и толкова решително, колкото е било възможно в оня период на страниците на един легален вестник. Той подлага на критика не само десните и конституционалистите, но и буржоазните либерали, които се опитвали да съчетаят еkleктично два противоположни принципа: представителството на съсловията и народното представителство. Маркс показал несъвместимостта на тези принципи, защото „тук не се касае за *допълване*, а за *противопоставяне*“: или принципът на съсловното представителство да прерасне в държавен принцип и държавата да бъде подчинена на частния интерес, или да се развие принципът на

представителството на народната интеллигентност, частните интереси да бъдат подчинени на общите интереси — на народните интереси, с други думи, да бъде създадена държава на трудещите се.

Ясно изразената революционндемократична насоченост на Марксовата статия, особено на заключителния ѝ раздел, публикуван в навечерието на 1843 г., дала повод на министрите по въпросите на цензурата да разглеждат тази статия като „подстрекателство към недоволство от съществуващите държавни учреждения“.

И така, макар до самия край на 1842 г. Маркс да стоял все още в общи линии върху почвата на идеалистическото разбиране на държавата, това разбиране вече съществено е ограничено от материалистическата тенденция — от съзнателното внимание преди всичко към *съдържанието* на държавата, към реалните, жизнени проблеми в цялата им конкретност, защото „формата няма никаква стойност, ако не е форма на съдържанието“ (2, стр. 154). Именно с тази материалистическа тенденция във възгледите на Маркс е свързано конкретизирането на неговия обществено-политически идеал, приближаването му към идеите на комунизма. Задълбочаването на революционния демократизъм, който изисквал конкретен анализ на социално-политическата действителност от позициите на бедните трудещи се, и първите стъпки към комунизма на свой ред интензивно стимулирали нарастването на материалистическите елементи в Марксовия подход към действителността.

Ленин за ранните статии на Маркс

Тази взаимна обусловеност на развитието на философските и политическите възгледи на Маркс е отбелязана от В. И. Ленин при характеристиката на разгледаните по-горе статии от „Рейнски вестник“. „Тук се очертава преходът на Маркс от идеализма към материализма и от революционния демократизъм към комунизма“ (21, стр. 70) — констатира Ленин.

Този преход проличава най-ярко в Маркс-овата статия „Оправдание на мозелския кореспондент“. Някои автори са склонни дори да отнасят цитираните думи на В. И. Ленин главно към дадената статия. Но те не се съобразяват с това, че макар от спомените на Ф. Енгелс В. И. Ленин да е знаел за съществуването на „Оправданието...“, той е бил запознат непосредствено със статиите на Маркс в „Рейнски вестник“ по публикациите на Ф. Меринг в първия том на „Литературното наследство на К. Маркс, Ф. Енгелс и Ф. Ласал“, където посочената статия не е била включена (вж. 25). Меринг погрешно е смятал, че тази статия не е била написана от Маркс, а „вероятно само е преработена“ от него (18, стр. 262). Едва през годините на съветската власт, при подготвянето на първото издание на съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс, решението за което бе взето от XIII конгрес на партията, редакторът на това издание Д. Рязанов доказва, че автор на статията в защита на мозелския кореспондент е бил именно Маркс (вж. 22, стр. LXV — LXIX), и я включи в посоченото издание.

Очевидно В. И. Ленин е дал своята характеристика на очертаващия се преход на Маркс към материализма и комунизма, като непосредствено се е опирал само на статиите, написани преди „Оправданието на мозелския кореспондент“. Само човек с Лениновата проникателност би могъл още в тези статии да открие започналата завој в ми­ро­гледа на младия Маркс, който ясно се проявил едва в „Оправданието...“, чийто текст останал неизвестен на Ленин.

Запознаването на Маркс с Енгелс

„Оправданието на мозелския кореспондент“ предхождало запознаването на К. Маркс с бъдещия му съратник Ф. Енгелс.

Младият Фридрих Енгелс

Фридрих Енгелс е роден на 28 ноември 1820 г. в град Бармен, в семейството на богат фабрикант. Той бил първият син и баща му виждал в него наследник на фирмата „Гаспар Енгелс и К^о“. Атмосферата на семейното и училищното възпитание на Енгелс се отличавала рязко от атмосферата, в която протекло детството на Маркс. В семейство Енгелс царяла религиозна нетърпимост, съчетана с не по-малко ревностно преклонение пред златния телец. Гимназията в Елберфелд, принадлежаща на реформатската

община, а след това пансионът на евангелистката община в Долен Бармен внушили на юношата искрено благочестие и дори протест против всякакво религиозно свободомислие, но... не за дълго.

През септември 1837 г. бащата на Фридрих решил, че синът вече е минал достатъчен курс на науките в гимназията, и го назначил във фирмата си, за да изучи на практика търговската работа. Юношата обаче нямал никаква склонност към „търгашеството“ и мечтаел за литература и поезия; след една година той вече публикувал баладата „Бедуини“.

Като се запознал с прогресивната литература, включително с „Животът на Исус“ от Щраус, Фридрих се разколебал в своята вяра, а след това изживял и цялата тежест на вътрешната борба, която се извършва в човека, когато той трябва да реши наистина ли има бог или няма. Скоро Фридрих окончателно се освободил от идеята за личен бог.

Щраус приковал вниманието му към Хегел. Тогава му станала ясна поляризацията на силите в Хегеловата школа и той застанал решително на страната на левите.

Наистина, преди да премине окончателно в лагера на младохегелианците, Енгелс се увлякъл от литературната група „Млада Германия“, което било свързано със собствените му литературни опити (той печатал в „Телеграф“, орган на тази група). Но Фридрих бързо разбрал политическата хилавост на лидерите на „Млада Германия“ — Гуцков, Мундт, Лаубе и др., като за-

пазил дълбоко уважение само към основателя ѝ Лудвиг Бьорн. Именно под влияние на Бьорн Енгелс стигнал много рано до радикални политически възгледи. „От краля аз чакам нещо хубаво само тогава, когато главата му кънти от плесниците, които е получил от народа, и когато стъклата на двореца му са изпотрошени от революцията“ (1, стр. 338) — пише той на 20 години.

Доброволец и студент-слушател

През есента на 1841 г. младият търговец станал доброволец в гвардейския пехотно-артилерийски полк. Казармите на този полк се намирали в Берлин, недалеч от университета, в който той същевременно станал студент-слушател.

В това време пруското правителство решило да нанесе удар върху цитаделата на хегелианството — Берлин — и за тази цел поканило в Берлинския университет Шелинг — бивш приятел, а след това яростен противник на Хегел. Лекциите на Шелинг срещнали рязка критика от страна на младохегелианците, при което най-силни аргументи и в най-ярка форма били издигнати от един измежду най-младите слушатели на Шелинг — Фридрих Енгелс. Ориентирал се бързо в сложната обстановка на идейната борба, той нанесъл три мощни удара, които допринесли за безславния край на Шелинговите лекции (статията „Шелинг за Хегел“, брошурата „Шелинг и откровението“ и „Шелинг — философ во

Христе“). Антишелинговите произведения на Енгелс направили толкова силно впечатление, че авторството им (те излезли под псевдонима Фр. Освалд) се приписвало на различни известни философи.

Като защищавал Хегел от нападките отдясно, от страна на Шелинг, Енгелс същевременно поддържал критиката срещу Хегел отляво, от страна на Фойербах. И макар че той, както и Маркс, тогава още не бил станал материалист, все пак под влияние на Фойербах вече бил войнствуващ атеист. В пропагандирането на антирелигиозни възгледи Енгелс се насочва към същия гротескно-сатиричен жанр, в който бил написан „Тръбният глас...“ на Бауер. Неговата „християнска героична поема в четири песни“, озаглавена „Чудесното избавление на библията от дръзко покушение...“, не е просто подражание, а образец на споменатия жанр.

Безгрижният живот на „Свободните“ и още повече — безкрайните им спорове по философско-религиозни и политически въпроси привличали на първо време младия Енгелс. Тези спорове му помагали да запълва празнините в образованието си, разпалвали неспокойната му мисъл и го подтиквали да определи по-ясно собствената си позиция. Но имало нещо, което рязко го отделяло от останалите членове на кръжеца — стремехът му да не остава в рамките на общофилософските разсъждения, а непременно да довежда възгледите си до конкретни изводи и след това да предприема практически стъпки за тяхното осъществяване.

Още през втората половина на 1841 г. политическите възгледи на Енгелс се характеризирали с ясно изразена революционндемократична тенденция и затова от самото начало превъзхождали политическите схващания на „Свободните“. По-нататъшното развитие на общофилософските възгледи на Енгелс направило тази тенденция доминираща, което обусловило неустойчивостта и кратковременността на връзката му със „Свободните“.

Сходство на позициите

Характерно е, че в средата на 1842 г. Енгелс „взел решение за известно време съвсем да се откаже от литературна дейност и вместо това повече да учи. Причините за това са очевидни — съобщава той в писмо до Руге. — Аз съм млад и самоук във философията. Имам достатъчно знания, за да си съставя определено убеждение и в случай на необходимост да го защитавам, но недостатъчно, за да правя това действително с успех“ (11, стр. 365—366).

Това решение вече било в разрез с разбиранията на „Свободните“ и съвпадало с изискването на Маркс: по-малко самодоволство и повече познаване на работата. Но главното е сходството на възгледите на Енгелс и Маркс при поставянето и решаването на най-важните философски и политически въпроси. Така, в статията „Фридрих-Вилхелм IV, крал пруски“ Енгелс изтъква, че историческият развой е унищожил пра-

вата на старите феодални съсловия в Германия, а кралят въпреки този исторически процес се мъчи да реставрира остатъците от Средновековието. „Той взе под свое покровителство майоратната аристокрация и я засили с нови раздавания на аристократическо звание при условие за учредяване на майорат: ...поощряваше се обособяването на корпорациите, затвореността на отделните занаяти и приближаването им към цеховия строй и т. н.“ Най-съществен момент от гледището на краля е „раздробяването на държавните сили до пълно разпадане на държавата“ (2, стр. 473—474). Това е написано от Енгелс не по-късно от средата на ноември 1842 г., а е публикувано в средата на 1843 г. От друга страна, през ноември — декември 1842 г. Маркс също възнамерява в специална статия (за раздробяването на земевладението) да подложи на критика майората, а в статията „За съсловните комиси в Прусия“ иска, както вече бе отбелязано, да се изхожда от реалните структурни единици на съвременна Германия (окръзи, селски общини и т. н.) и да се изостави съсловната структура, която животът отдавна е лишил от значение.

Сходни са възгледите на Маркс и Енгелс и по тактическите въпроси на борбата. „Обществено мнение в Прусия — пише Енгелс — все повече се съсредоточава върху два въпроса: представителния строй и особено свободата на печата. Каквото и да бъде поведението на краля, отначало от него ще изтръгнат свобода на печата, а щом тя бъде извоювана, година след нея

неизбежно ще трябва да последва конституция“ (2, стр. 476). Към същия възглед се придържа и Маркс, борейки се против десните (за свобода на печата) и против лявото фразьорство на „Свободните“ (за конституция).

Първата среща

Не е известно дали до ноември 1842 г. Маркс е знаел, че зад псевдонима Фр. Освалд се крие младият търговец Фридрих Енгелс. А Енгелс много бил слушал за „черния син на Трир“ и именно негова била инициативата за първата среща.

Въпреки фактическата общност на възгледите, върху първата им среща сложило отпечатък различието, което тогава съществувало в тяхното отношение към трети лица — Бауерови и изобщо „Свободните“. „Когато в края на ноември на път за Англия отново се отбих в редакцията — спомня си по-късно Енгелс, — там срещнах Маркс и тогава се състоя първата ни, твърде хладна среща. Маркс тогава се беше обявил против Бауерови... Тъй като аз си кореспондирах с тях, бях известен като техен съюзник и заради тях по онова време се отнасях подозрително към Маркс“ (15, стр. 391).

Впрочем още тогава те намерили твърде важна и за двамата база за сътрудничество: редакцията на „Рейнски вестник“ се съгласила да приеме Енгелс като свой кореспондент в Англия, където той отивал по работите на бащината си

*Ф. Енгелс. 1839 г.
Рисунок на неизвестен художник*

Ministerium der Geistlichen-Unterrichts- u. Medicinal-Angelegenheiten

Central-Bureau

Geheimes Staatsarchiv

Acta

betreffend

der Rheinischen Zeitung.

Rep 76 1

© Copyright
vom December 1842.

Reponirt.

124 26.

XII Abtheilung № 19.

Полицейското досие на „Рейнски вестник“

фирма. Споразумели се и за тематиката на кореспонденциите: социално-политическите проблеми на Англия, по-специално положението на английската работническа класа и нейните партии. Било решено тези проблеми предимно да се осветляват не от позициите на страничен наблюдател, а отвътре, като пред германския читател се разкрива действителното английско гледище за английските проблеми.

Енгелс пристъпил към кореспондентските си задължения веднага след като пристигнал в Англия: на 29 ноември 1842 г. той написал първата дописка, която се наричала „Английското гледище за вътрешните кризи“. За по-малко от месец той изпратил пет кореспонденции и всичките по разпореждане на Маркс незабавно и фактически без изменения се помещавали в поредния брой на вестника, защото това били теоретически съдържателни, политически остри и същевременно конкретни, делови материали — с една дума, пълна противоположност на кресливите и празни писания на „Свободните“.

Енгелс по пътя към комунизма и материализма

Кореспонденциите на Енгелс за „Рейнски вестник“ говорят за неговата увереност в надигщата се революция в Англия и за това, че той я приветствува като нещо добро. Но тази увереност, опираща се на чисто теоретични разсъждения за политическата изостаналост на Англия

в сравнение с Франция и Германия, веднага се сблъскала с увереността на мнозинството англичани в противоположното — в това, че „не може да става и дума за каквато и да било революция“ (2, стр. 479).

Като се опитва да се ориентира в тази неочаквана за него позиция, Енгелс още във втората си кореспонденция констатира, че англичаните изхождат от непосредствената практика, от материалните интереси. Борещите се тук партии, вигите и торите, „не водят никаква борба на принципи, съществуват само конфликти на материалните интереси“ (2, стр. 480). Това не се побиращо в главата на младохегелианеца, който смятал, че подобни интереси не могат да действуват в историята като ръководни цели, а самите те винаги служат на един или друг принцип, който насочва хода на историческия прогрес. Но погледът на младия Енгелс бил толкова остър, че дори през идеалистическите очила успял да съзре (макар и с уговорката, че това било свойствено само на Англия!) реалната връзка на събитията: „... революцията е неизбежна за Англия, но както във всичко, което става в Англия, тази революция ще бъде започната и проведена в името на интересите, а не на принципите; само от интересите могат да се развият принципите, т. е. революцията ще бъде не политическа, а социална“ (2, стр. 483).

Сблъскал се с тази неочаквана за него ситуация, Енгелс пристъпва към по-подробно изучаване на борещите се сили и на реалното съдържание на тази борба. В резултат той изпраща на

„Рейнски вестник“ статията „Положението на работническата класа в Англия“, в която дава кратка, но ярка характеристика на социалната база на чартистите. Тук вече става дума не за абстрактни принципи, а за това — колко получават и как се хранят работниците в разните отрасли на промишлеността и в разните райони на Англия.

С кореспонденцията за житните закони завършва сътрудничеството на Енгелс в „Рейнски вестник“. Сблъскал се със съвсем нови проблеми, той открива своята неподготвеност за решаването им и започва да изучава трудовете на буржоазните икономисти, а също така се запознава с много произведения на социалистическата литература*.

Война с правителството

Когато Енгелс пристъпил към непосредствено изследване на социално-икономическите отношения в Англия, същата работа започнал и Маркс в Германия, като имал пред вид главно жизнените условия на бедните селяни в Рейнска провинция. Пруските порядки обаче правели реша-

---

* По-подробно за живота и дейността на младия Енгелс вж. *М. В. Серебряков*. Фридрих Энгельс в молодости (65); *О. Корню*. Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Жизнь и деятельность, т. 1 и 2 (50 и 51); *С. Продев*. Фред или пролетта (Опит за портрет) (62); *Х. Ульрих*. Молодой Энгельс, т. 1 и 2 (94).

ването на задачата несравнено по-трудно за Маркс.

Изминал един месец от ноемврийската схватка с правителството, когато Маркс успял да спаси „Рейнски вестник“ от заплахата да бъде спрял. През цялото това време главният редактор като опитен лоцман предпазливо водел редакционния кораб през лабиринта на цензурните ограничения. С гъвкавата си тактика той съумял да приспи бдителността не само на новия цензор, Витаус, но и на чиновниците в правителството, които непосредствено следели вестника. На 22 декември министрите по цензурните въпроси докладвали на краля, че „в сравнение с предишния период тонът на вестника без съмнено е станал значително по-спокоен и че дружеството, финансиращо вестника, започва да показва, че не се противи на желанията на правителството да върви по различен от досегашния път“ (цит. по 50, стр. 351). Тази тактика дала възможност на Маркс да събере сили за решаващото сражение.

Мрачни предзнаменования

В края на 1842 г. германските правителства започнали заедно активно настъпление срещу либералния печат: на 18 декември било забранено списанието „Патриот“, издавано от Бул; на 28 декември за публикуване писмото на Хервег, в което пруският крал се обвинявал в нарушаване на честната си дума, правителството забранило във всички пруски провинции „Лайпцигски все-

общ вестник“, издаван в Саксония (той продължил да излиза там до 1 април 1843 г.); на 3 януари 1843 г. саксонското правителство забранило „Немски годишници“.

Като коментира забраната на „Лайпцигски всеобщ вестник“, Маркс пише, че германската преса навлиза в новата година при мрачни предзнаменования. Репресиите срещу лайпцигския либерален вестник са настъпление срещу цялата млада народна преса, а осъждането на тази преса „трябва да преценяваме като осъждане на политическия дух на народа“ (2, стр. 163).

Само борба!

Но какъв трябва да бъде отговорът на свободния печат и неговите привърженици? Може би трябва да си дадат вид, че нищо не се е случило? Или да започнат да действуват по-предпазливо, за да умилостивят разгневените властници? Известно време преди това, когато свободният печат едва се раждал, подобна тактика била добра, тогава преждевременната неотстъпчивост можела да бъде съдбоносна за него. Но сега народният печат станал действителност. Неговият глас укрепнал и се чувал надалеч и затова именно сега правителството започнало истинска борба против него, а „борбата против едно явление е първата форма на неговото признаване, на неговата действителност и неговата сила“ и отговорът може да бъде също така само борба, „само борбата може да убеди както правител-

ството, така и народа — и дори самия печат, — че печатът има действително и необходимо право на съществуване“ (2, стр. 163).

И така, само борба, друг път сега няма за германския свободен печат. И „Рейнски вестник“ възглавил тази борба. Той отново показал образец на тактика: да не се остави противникът да го завари неподготвен, да не позволява на правителството да се разправя с печата по някой скандален, но всъщност не твърде значителен повод, а да му налага обсъждане на основните проблеми, които имат жизнено важно значение за възможно най-широки слоеве от населението. Народният печат може да докаже на правителството своята сила само като убеди народа, че действително защитава неговите интереси. Той може да победи само като вдигне на борба целия народ.

*Маркс дава гласност
на бедствията
на мозелските селяни*

Като започнал настъплението, Маркс блестящо наложил на правителството бойното поле: решаващото сражение се разгърнало около преценката на положението на лозарите в Мозелската долина, причините за бедственото им състояние и пътищата за намиране изход от него.

Долината на река Мозел, разположена в Рейнска провинция, се слави със своите лозя, пло-

довете на които дават чудесните сортове мозел-вайн. Контраст на толкова щедрите природни дарове бил непоносимо тежкия живот на мозелските лозари. С приемането на митническият закон от 1834 г., който премахнал забраната за внос на вина от други държави, цената на гроздето рязко спаднала. Зачестили търговците, на които се продавало за дългове имуществото на разорените лозари. А правителството продължавало редовно да събира данъците и пресичало жалбите срещу създаденото положение. Бедствията на мозелските селяни оставали извън вниманието на обществеността.

Маркс не се уплашил от гнева на монарха и пръв дал гласност на тези факти и подложил на съкрушителна критика цялата система на управление. На 12 и 14 декември той поместил две статии на мозелския кореспондент на вестника Кобленц, написани с рязък тон с цел да се привлече най-после вниманието върху бедственото положение на мозелските селяни: „Нима бедният лозар, измъчен от най-различни тегиби, няма право открито да назове основното зло, което го довежда до крайна мизерия? Нима той няма право да поиска да го избавят от вампирите, които отдавна смучат кръвта от гърдите му, и да ги ликвидират? . . . В бедственото положение на лозарите дълго се съмнявах във висшите сфери и техният вик за помощ се смяташе за нагъл писък“. Това било пряко обвинение срещу правителството.

Два рескрипта на оберпрезидента

В отговор на тези статии оберпрезидентът на провинцията фон Шапер изпратил във вестника два рескрипта. Той отхвърлил твърдението, че викът на лозарите за помощ се смятал във висшите сфери за нагъл писък, и поискал да се посочат случаи, когато властите са пречили за публичното обсъждане на тежкото положение на жителите от Мозелския край. По-нататък той предложил на вестника да опише открито „главното зло, което довежда лозарите до крайна мизерия“, а също и конкретно да назове „вампириите, които смучат кръвта от гърдите им, за да . . . може да се започне преследването им“, и по възможност „да предложи подходящо средство за премахване бедственото положение на лозарите“ (цит. по 50, стр. 353). На края Шапер искал да се посочи общината, чиито членове, както пише кореспондентът, владеещи прекрасни горски участъци, фактически нямат възможност да използват дървения материал за свои нужди.

На 18 декември „Рейнски вестник“ публикувал тези рескрипти на оберпрезидента, като възложил на автора на статиите Кобленц да подготви отговор. Тъй като Кобленц не се справил, с тази задача се заел сам Маркс.

Революционният замисъл на „Оправданието . . .“

Общият замисъл на „Оправдание на мозелския кореспондент“ се оформил у Маркс в края на

декември 1842 г. — началото на януари 1843 г., т. е. именно в момента, когато станала ясна необходимостта от открита война с правителството. Затова отговорът до Шапер сега не можел да се ограничи с убедителни и достойни възражения по всички точки на обвиненията, както станало през ноември. Сега задачата била принципно различна: *да се превърне полемиката с оберпрезидента във всенародно обсъждане на основите на пруската държава.* Вече самият опит чрез всестранен анализ на бедствията на мозелските лозари да се разкрие антинародният характер на пруския политически строй, независимо от резултата на този опит, е изключителна заслуга на редакцията на „Рейнски вестник“ пред германския народ.

Отговорът до Шапер бил само претекст да се изложи обвинението срещу държавата под форма на оправдание на мозелския кореспондент. Тази форма обусловила и композицията на статията — последователността на нейните раздели съответствува на основните точки на Шаперовите обвинения: 1) разпределение на дървения материал в селските общини; 2) пречки за свободно обсъждане в печата на положението на мозелските селяни; 3) язви на Мозелския край: конкретно описание на самата нужда на селяните, както и история на създаденото положение, включително и пагубната политика на правителството като причина за бедствията на селяните; 4) вампирите на Мозелския край (тук трябва да стане дума за едрите собственици — притежатели на огромни лозя, и едрите

търговци на грозде, които безпощадно експлоатират дребните лозари); 5) предложения за мерки за облекчаване на положението.

Опит за конкретно социално изследване

Осъществяването на този замисъл изисквало старателно да се събират и проучват различни конкретни данни. На 3 януари 1843 г. в „Рейнски вестник“ се появило съобщение, че отговорът до оберпрезидента се забавя поради събиране на материал.

Тъй като се подготвял отговор до официален представител на властта, главно внимание било обърнато на събирането на *официални документи*. Между тях имало: укази, инструкции и други разпоредби на правителството и местните държавни органи; отчет за преговорите между министерството на финансите, правителствената власт в Трирски окръг и управата на Дружеството за развитие на лозарството в Мозелски и Саарски район на Трирски окръг; протокол за съвещанието на един от общинските органи; колективни и индивидуални молби от бедни лозари за намаляване на техните тегоби и отговори на властите на тези молби; сведения от текущия и научния печат.

За потвърждаване на официалните данни редакцията си послужила с „различни, взаимно разясняващи се, писма“ (2, стр. 184), т. е. при проучването на въпроса били използвани и *лични документи*.

Наред с това били получени данни от разпитването на значителен брой лица: показания за разговори на високопоставени представители на администрацията с местни чиновници и за конфликти на чиновниците със селяните.

Впечатленията си от третия раздел на Марксовото „Оправдание...“ оберпрезидентът Шапер изложил по-късно по следния начин: „Когато авторът най-после изпрати в цензурата статията под заглавие „Недъзи в Мозелска провинция“, оказа се, че той предварително е преброял по-голямата част от Мозелската долина, събирайки данни за станалите в нея и вече отдавна разгледани и забравени конфликти между чиновниците и жителите, с цел да извади сега на бял свят всички тези факти и да ги поднесе като примери за потискане на жителите в Мозелската долина“ (цит. по 71, стр. 42).

Разбира се, Маркс не е събирал лично всички тези данни, но той бил авторът на плана за събирането им. Казано на съвременен език, той извършил конкретно-социално изследване.

Проучването на фактите означавало сега за Маркс не просто да ги използва като илюстративен материал, а да развие по-нататък самия метод на изследване. Както вече отбелязахме, през януари 1842 г. Маркс, следвайки Фойербах, изисква да се изучават нещата такива, каквито „са в действителност“, а не „такива, каквито те изглеждат на спекулативната теология“. Тогава това изискване било отправено непосредствено само към изследването на религията. Една година след това, в статията за за-

браняването на „Лайпцигски всеобщ вестник“, Маркс вече смята за необходимо да провежда широко този, всъщност материалистически, принцип: „... да не съдим твърде прибързано, да вземем света такъв, какъвто е...“ (2, стр. 167). Сега, когато се заел да анализира положението на мозелските селяни, Маркс подчертава: „... искаме да изградим цялото наше изложение само върху *факти* и се стараем според силите си само да изложим тези *факти* в обобщена форма...“ (2, стр. 193).

Конкретният икономически, политически и правен материал толкова дълбоко и органично пронизва цялото Марксово изследване върху положението на мозелските селяни, че престава да бъде само илюстрация на теоретичните положения, а материалистическите елементи, натрупвани в схващанията на Маркс в течение на 1842 г., основно подкопават предишните му идеалистически построения.

Обективната природа на отношенията

Движението на Маркс към материализма се изразява преди всичко в начина, по който той разбира обективния характер на обществените отношения. „При изследване на явленията на *държавния* живот — пише той — твърде лесно се поддават на изкушението да изпуснат изпредвид *обективната природа на отношенията* и да обясняват всичко с *волята* на действащите лица. Има обаче *отношения*, които опре-

делят действията както на частните лица, така и на отделните представители на властта и които са също тъй независими от тях, както и начинът на дишане. Застанем ли по начало на това обективно гледище, ние няма да търсим добрата или злата воля последователно ту на едната, ту на другата страна, а ще виждаме действия на обективните отношения там, където на пръв поглед изглежда, че действуват само лица“ (2, стр. 187).

Този методологичен принцип е важен жалон по пътя на Марксовото философско развитие. Наистина, само по себе си искането да се изхожда от обективния характер на отношенията още не извежда извън рамките на идеализма. Но в „Оправданието...“ Маркс фактически обръща основно внимание на отношенията, *материални* по своята същност, макар че още не ги отделя като такива, и още повече, не поставя въпроса за определящата роля именно на производствените отношения. Той фиксира три вида обективни от негово гледище отношения: отношенията между сферата на частните интереси и държавата (сфера на всеобщия интерес); отношенията в самия „организъм на управлението“; състоянието на печата и общественото мнение. Да се спрем по-подробно на всеки от тези типове отношения.

Маркс разглежда бедственото положение на Мозелския край като *сложно* състояние, в което „трябва да се различават поне *две* страни: частната страна и държавната страна, — защото както не можем да си представим Мозел-

ска област извън държавата, така не можем да си представим нейното бедствено положение вън от условията на държавното управление. *Взаимоотношението* между тези две страни именно образува *действителното* положение на Мозелска област“ (2, стр. 188).

Държавата и сферата на частните интереси

Една от страните на това взаимоотношение (отношението на сферата на частните интереси към държавата) Маркс проследява още в предишните статии и стига до извода, че интересът на частната собственост се стреми да подчини държавата. Но сега Маркс се сблъсква с бедствие, което се превръща от бедствие на частните лица в държавно бедствие. И той обръща основно внимание на другата страна на отношението — на отношението на *държавата* към сферата на частните интереси.

Маркс разглежда това отношение върху документално фиксиран пример: в отговор на жалбите на мозелските лозари правителството на Трирски окръг възложило на един от чиновниците си да проучи същността на тези жалби. Чиновникът стигнал до извода, че положението съвсем не е толкова лошо, а ако в последно време то донякъде се е влошило, за това били виновни самите тъжители. Но цифрите говорят, че в действителност работата е била съвсем друга. Оказва се, че не частното лице, а дър-

жавният чиновник е изопачил действителността. Източникът на това изопачаване се корени от гледна точка на Маркс в отношенията в *самия* държавен апарат („организма на управлението“).

Закони на бюрократичната йерархия

Маркс изтъква, че отношенията в сферата на пруския държавен апарат са отношения на бюрократична йерархия. Неин основен принцип, както и на всеки йерархичен организъм, е деленето на ясно очертани групи лица, всяка от които заема строго определено място в йерархичната пирамида, подчинява се на вишестоящите групи и на свой ред изисква безусловно подчинение от намиращите се по-долу групи. Всеки чиновник, получил назначение, става член на групата, чиито принципи на дейност още преди него са определени от горе. Той не може да изменя тези принципи, а трябва само да ги прилага, като променя, ако това се изисква от самите принципи, само обектите на управление.

Такива са вътрешните закони на бюрократичната йерархия, които здраво свързват в едно цяло всички елементи на бюрократичния механизъм. Тези закони се допълват от оправдаваща ги *теория*, „съгласно която гражданите на държавата се делят на две категории: категория на активни, съзнателни граждани, които управляват, и пасивни — несъзнателни граждани, които са управлявани...“ (2, стр. 196). Ва·

жен елемент на тази теория е възгледът, че началството винаги и всичко знаело най-добре. „Управниците можели най-добре да оценят в каква степен една или друга опасност застрашава държавното благо и на тях трябва по начало да се признае по-дълбоко разбиране на взаимоотношенията между цялото и неговите части, отколкото онова, което е присъщо на самите части“ (2, стр. 200).

Това всъщност съответствува на Хегеловата философия на правото. Именно Хегел смятал, че народът е онази част от членовете на държавата, *„която не знае какво иска“*. Само „висшите държавни чиновници по необходимост имат по-задълбочено и широко разбиране за характера на учрежденията и потребностите на държавата“ (41, стр. 324). Следователно, Маркс разкрива тук социалните корени на Хегеловата философия на правото като философия на пруската бюрокрация.

Обкръжени от ореола на теоретичната светост, законите на бюрократичната йерархия са реалната сила, която определя враждебното отношение на чиновниците към управлявания организъм, т. е. към населението извън бюрократичния апарат.

Получавайки оплакване за неуредици в управляваната от него област, вече по силата на положението си в системата на държавното управление чиновникът не може да се усъмни в общите принципи на това управление и затова ще предположи, че обвиняват лично него в лошо управление. Но той с право е уверен в

своята добросъвестност (за да се ориентира по-лесно в същността на въпроса, Маркс навсякъде предполага добросъвестно отношение на чиновниците към техните задължения) и затова може само да заподозре в недобросъвестност самия тъжител. Колкото по-добросъвестен е чиновникът, толкова повече той ще се съмнява в добросъвестността на тъжителите. Привежданите от Маркс факти показват, че чиновникът действително се проявява спрямо просителите „като враждебна страна... Вместо да използва съобщавания от тях материал, той се старее да го опровергае“ (2, стр. 194).

Неудовлетвореният просител може да се обърне към по-горната инстанция. Но и висшите административни власти са непоколебимо уверени в правилността на общите принципи, а на своите чиновници те вярват повече, отколкото на управляваните от тях лица. По-горната инстанция има освен това свои традиции в преценяването на състоянието на една или друга област и вече създадената съобразно тази традиция оценка засенчва пред очите на чиновника действителната картина.

Авторитетът на тази бюрократична действителност е толкова голям, че дори истинската, ясна като бял ден действителност се струва на чиновника илюзорна в сравнение с оная, която е засвидетелствувана по официален ред.

В резултат неизбежно, независимо от добрите намерения на едни или други лица, отношението на отделни чиновници и на целия бюрократичен апарат към управляваното население

се характеризира с това, че „той, от една страна, ще намира положението далеч не толкова бедствено, а, от друга страна, дори и да го намира бедствено, ще търси причините за това *извън* сферата на управлението — отчасти в природните явления, които не зависят от човешката воля, отчасти в условията на частния живот, които не зависят от администрацията, отчасти в случайности, които не зависят от никого“ (2, стр. 196).

Революционен извод

Но населението съвсем не може да се задоволи с подобно управление. (Под население Маркс има пред вид не безделниците или разсипниците, а трудолюбивите, пестеливите и т. п. хора, т. е. по отношение на частните лица прави точно такова предположение, каквото и по отношение на чиновниците.) Виждайки, че действителното състояние противоречи на представата за него, която се създава в бюрократичните канцеларии, и че техните доводи постоянно се игнорират от чиновниците, частните лица на свой ред започват да подозират, че чиновниците действуват преднамерено, че на всяка цена отричат каквато и да било нередност, за да не носят отговорност за нея.

На тази почва се развива извънредно остър *конфликт между управниците и населението*: „... ако чиновникът обвинява частните лица, че издигат своите частни работи до равнището

на държавен интерес, то частните лица обвиняват чиновника, че принизява държавния интерес до равнището на своя лична работа, така че всички други смъртни се изключват от участие в държавния живот“ (2, стр. 195).

Като споделят защищаваната от самите чиновници теория, че началството всичко знаело и всичко можело, частните лица искат чиновниците да докажат на дело това свое всезнание и всемогъщество, като облекчат тежкия живот на населението. А чиновниците не могат да направят това.

Следователно, *„бедственото положение на Мозелска област е едновременно и бедствено положение на управлението“* (2, стр. 199). Този извод е най-революционният от всички, направени дотогава публично от младия Маркс. Точно една година е била нужна за неговата подготовка.

Когато критикува инструкцията за цензурата, Маркс за пръв път изказва мисълта, че трябва да се сменят не лицата, а учрежденията, имайки пред вид цензурната институция. След това Маркс доказва несъстоятелността на ландтазите и на съсловните комисии. И ето сега идва обобщаващото заключение за бедственото положение в цялата система на управление.

Маркс използвал многобройни факти, за да *„разкрие във волята на действащите лица мощното влияние на общите отношения“* (2, стр. 206) и да каже в подцензурния вестник на читателите си, че причината за бедствията им не е жестокосърдието на отделни чиновници или

на отделни органи на властта, а проява на жестокостта на цялата система на тогавашните отношения. Именно тези отношения са всеобщите и невидими за околните сили, които принуждават отделните чиновници или органи на властта да вършат произволни на пръв поглед жестокости. Ето защо трябва да се води борба не против отделни чиновници или отделни органи на властта, а *против цялата система на съществуващите обществени отношения.*

Печатът и неговите закони

Маркс допуска, че конфликтът между пруската държава и мнозинството от населението на Мозелска област може да се премахне с помощта на „трети елемент“, който би бил политически, без да бъде официален, и граждански, без да е свързан с частните интереси. „Този допълнителен елемент с *глава на гражданин на държавата* и с *гражданско сърце* е именно свободният печат. В областта на печата управници и управлявани имат еднаква възможност да критикуват взаимно своите принципи и искания, но не в рамките на отношения на субординация, а на равни права като *граждани на държавата*, вече не като *индивидуални личности*, а като *интелектуални сили*, като изразители на разумни възгледи“ (2, стр. 200).

Но по какъв начин печатът може да осъществява тази своя социална функция?

172   Отговора ще потърсим не само в „Оправда-

ние на мозелския кореспондент“, но и в непосредствено предшестващата го полемика на Маркс във връзка със спирането на „Лайпцигски всеобщ вестник“. В тази полемика Маркс формулирал необходимото условие за решаването на тази задача: „...за да може печатът да изпълни своето предназначение, необходимо е преди всичко да не му се предписва откън нищо, необходимо е да му се признае онсва, което ние признаваме дори на растението, а именно — че той има свои *вътрешни закони*, от които не може и не трябва да се лишава произволно“ (2, стр. 164—165).

Като израз на народния дух, който има сложна структура (той включва научното и обикновеното съзнание, теоретичните мисли и емпиричните факти и т. н.), печатът е едно сложно цяло. В него по необходимост трябва да съществува определено *разделение на труда* между различните му органи: всеки вестник трябва да изяви особеностите си, своя кръг проблеми и подход към осветляването им, своя кръг читатели. В един от тях (например в „Рейнски вестник“) може да преобладават интересите на политическата наука, в друг (например, в „Лайпцигски всеобщ вестник“) — интересите на политическата практика; в един преобладава интересът към новите мисли, в друг — към новите факти и т. н. „Само при условие, че елементите на народния печат получават възможност за безпрепятствено, самостоятелно и *едностранно* развитие и се обособяват в отделни органи — само при това условие може да се образува

действително „добър“ народен печат, т. е. такъв народен печат, който хармонично съчетава в себе си всички *истински* моменти на *народния дух*. Тогава във всеки вестник ще бъде въплътен всецяло истинският нравствен дух, както във всеки лист на розата се въплътяват нейният аромат и нейната душа“ (2, стр. 164).

Разделение на труда е необходимо и между различните кореспонденти. Кореспондентът е частица от сложния организъм на печата, в който той свободно си избира определена функция. Един, да речем, предпочита да изрази впечатлението си от бедственото положение на лозарите, като почерпи сведения от непосредствено общуване с тях. Друг ще се залови с историята на създалото се положение. Трети ще пожелае да разгледа средствата, необходими за премахването на това положение, като при това има право да пристъпи към въпроса или в местен мащаб, или в мащаба на цялата държава.

Това своеобразие произтича не от дълбоко индивидуалните различия (като сила на таланта, особености на стила, езика и др.), каквито, разбира се, винаги има, а от такива различия между кореспондентите, в които се изразяват различните страни на общественото мнение по обсъждания въпрос. Затова Маркс изказва убеждението, че от самата същност на вестникарството произтича *анонимността*, която именно превръща вестника „от сборен пункт на много индивидуални мнения в орган на *единния разум*“ (2, стр. 184). Анонимността допринася за по-голямата свобода и безпристрастие не само

на автора, но и на публиката. Свободна от влиянието на името на автора, от неговото положение в обществото, от авторитета му и т. н., публиката съсредоточава вниманието си не върху това, *кой* говори, а върху това, за *което* се говори.

И в самите статии е за предпочитане да не се посочват имена на чиновници и частни лица, защото печатът трябва да разкрива общото положение на работите, а не да донася за отделни лица. Разбира се, възможни са отстъпления от този принцип, когато не може другояче да се предотврати едно или друго обществено зло или когато в целия живот на обществото господствува гласността и понятието донос е изгубило специфичния си смисъл.

В резултат от всичко това в „живото движение на печата се разкрива *цялата истина*. Най-напред цялото се явява пред нас само като различни, едновременно развиващи се възгледи, изтъкващи — ту преднамерено, ту случайно — една отделна страна на явленията. Но в края на краищата с тази своя работа печатът само е подготвил за един от своите участници оня материал, от който той ще създава *единното* цяло. Така печатът крачка по крачка, чрез разделението на труда, изяснява цялата истина — като не един прави всичко, а мнозина правят по малко“ (2, стр. 183).

Противоположно на законите на бюрократичната йерархия, вътрешните закони на свободния печат са демократични по самата си същност. Затова на тяхна основа в сферата на печата се

извършва творчески процес, в резултат на който общественото мнение се обогатява с ново, по-дълбоко и цялостно разбиране на един или друг предмет. „В същата степен, в която „свободният печат“ е продукт на общественото мнение, в същата степен той и създава това обществено мнение“ (2, стр. 200). Той въздействува както на разума на народа, така и на неговите чувства. Затова той говори не само със спокойния език на теоретичната критика, но и с изпълнения със страст език на самия живот. Суровият глас на народната нужда в свободния печат не се изопачава от законите на бюрократичната йерархия, а мощно се носи и стига до всички в непосредствената си форма, която принуждава да се вслушват в него.

*„Външни окови
за свободата на печата“*

Но в условията на пруската държава печатът изпитва силно въздействие от страна на законите на бюрократичната йерархия. Основен проводник на това въздействие е цензурата.

За разлика от предишните си статии, тук Маркс отделя внимание не само на централния и изобщо на „големия“, но и на местния печат, който се намира в особено тежко положение. Въпросът е там, че началниците на окръзите, ландратите, изпълняват функциите на цензори в главните градове на окръзите си. Този похвален стремеж на администрацията да прави ико-

номии от цензорите на местния печат се превръща за него в истинско нещастие. Цензорът, дори и най-придирчивият, би бил все пак много по-добър за местния вестник, тъй като той не се назначава от местните власти и затова по-безпристрастно гледа на осветляването на местните събития от вестника. Но когато в ролята на цензор се явява ландратът, чиято административна дейност, както и дейността на всичките подчинени му органи, е именно най-главният обект на местния печат, той се оказва съдия по собственото си дело. Оттук е ясно, че „самият факт на съществуването на *ландрати-цензори* е достатъчно основание да няма свободен местен печат“ (2, стр. 207).

Що се отнася до общата роля на цензурата, Маркс я характеризира по следния начин: „...цензурата, проявявайки извънредна мнителност, е станала *външни* окови за свободата на печата; ръка за ръка с това е вървяло засилването на *вътрешната* скованост на печата, загубил смелост и дори отказал се от стремежа да се издигне над равнището на сензациите; най-после, самият народ е загубил *интерес към отечествените работи* и *националното чувство*, т. е. ония именно елементи, които са не само творческите сили на един печат, изказващ открито и публично своето мнение, но и единствените предпоставки, при които такъв печат може да разгърне своята дейност и да заслужи признанието на народа; това признание е жизнената атмосфера на печата, без която той е обречен на бавна смърт“ (2, стр. 203).

Като сковала печата, цензурата е задушила суровия глас на народната нужда. Нуждата не е изчезнала от това, но се е превърнала в грандиозно бедствие, от което сега нито правителството, нито народът виждат изход.

Следователно, социалната функция на цензурата нанася вреда на народните интереси, а в крайна сметка и на самото правителство.

Маркс сломява цензурата

Чудното е, че Маркс успял да публикува таква яростно изобличение, адресирано към цензурата и към самото правителство, не в нелегално издание, предназначено за тесен кръг революционери, а в подцензурен ежедневник, който по това време имал хиляди читатели. Как е станало възможно това?

Първият цензор, с който Маркс си имал работа като главен редактор на вестника, бил полицейският съветник Долешал. Той съвсем не можел да противостои на Марксовия интелект и постоянно бил принуден да отстъпва пред него в споровете във връзка с едни или други пасажки, които искал да зачеркне. Само след един месец, на 16 ноември 1842 г., оберпрезидентът Шапер докладвал на министрите по цензурните въпроси: „Долешал в последно време толкова пъти показва неспособността си като цензор да възглавява един вестник с толкова пагубна тенденция, какъвто е „Рейнски вестник“, че аз съм принуден настоятелно да искам

най-бързото му подменяне с по-способен човек“ (цит. по 50, стр. 352). Негов приемник от 1 декември станал съдебният заседател Витаус. Той бил образован човек, без съмнение по-способен от предишния цензор. Но скоро Маркс успял така „да превъзпита“ Витаус, че той най-напред пуснал статията на мозелския кореспондент, а след това и Марксовите статии против забраната на „Лайпцигски всеобщ вестник“.

Този път вече самите министри първи забили тревога. На 13 януари министърът по цензурните въпроси пише на Шапер: „Забраната на „Лайпцигски всеобщ вестник“ се обсъжда непрекъснато в „Рейнски вестник“ с тон, който не само противоречи на издаденото от нас постановление от 29-и миналия месец, но и, казано най-общо, без да се впускаме в специални определения, говори за несъобразителността на новия цензор, което никак не сме очаквали от него“ (цит. по 50, стр. 358).

Следващото служебно опущение на Витаус — разрешението да се публикува „Оправдание на мозелския кореспондент“ — било, обективно казано, не вина, а нещастие за цензора, защото той не можел да забрани на вестника да започне публикуването на отговора до оберпрезидента — отговор, който Шапер отдавна искал да получи. Мъдростта на Марксовата тактика се състояла тъкмо в това, че той умее да обръща срещу своите врагове поставените от самите тях искания. А що се отнася до отделни места в публикуваните статии, тук Витаус бил принуден да отстъпва пред интелектуалната мощ на

Маркс, също както по-рано отстъпвал Долешал. В борбата с Маркс за три месеца били победени двама цензори поред. По-късно Маркс с гордост си спомнял, че ръководеният от него вестник „сломил силата на пруската цензура“ (12, стр. 419).

Кралска забрана

Но „Рейнски вестник“ не бил чак толкова силен, че да сломи и силата на пруския крал. На 19 януари се състояло заседание на министерския съвет под председателството на Фридрих-Вилхелм IV, на което било прието постановление: да се спре „Рейнски вестник“ от 31 март.

На 21 януари министрите по цензурните въпроси издали специален рескрипт, в който се излагали мотивите за спирането на „Рейнски вестник“. В него се казва: „Безсъмнено във вестника постоянно господствуваше намерението да се напада основата на държавното устройство, да се развиват теории, които имат за цел да разклатят монархическия принцип, злонамерено да се компрометира пред общественото мнение правителственият начин на действие, да се насъскват едно срещу друго отделните съсловия на народа, да се предизвиква недоволство от съществуващия законен ред, да се покровителствуват насоки, твърде враждебни към приятелските държави“* (16, стр. 485).

---

* Този „чуждестранен мотив“ възникнал във връзка с това, че на 4 януари в „Рейнски вестник“ била публику-

Прикованият Прометей

Маркс веднага оценил спирането на вестника като доказателство за официалното признаване на действителната му сила, но му било тежко при мисълта, че не ще може повече да продължава едно важно дело. „Всичко това не ме учуди — пише Маркс на Руге на 25 януари. — Вие знаете какво беше от самото начало моето мнение за цензурната инструкция. Аз виждам само последователност в това; в спирането на „Rheinische Zeitung“ виждам известен *прогрес* в политическото съзнание и затова напускам тази работа.

Освен това аз започнах да се задушавам в тази атмосфера. Противно е да бъдеш под ярем, дори в името на свободата; противно е да бодеш с игла, вместо да се биеш с тояги. Дотегнаха ми лицемерието, глупостта, грубият произвол, дотегна ми да се приспособявам, да лавирам, да се покорявам, да се съобразявам с всяко дребно заяждане. С една дума, правителството ми върна свободата“ (11, стр. 372).

Като взел решение да напусне тази работа, Маркс не го изпълнил веднага. Лишен от други средства за съществуване освен литературно-редакционното възнаграждение, той не можел да си позволи веднага да напусне редакцията. Освен това Маркс, както изглежда, се е смятал задължен да участва непосредствено

вана статия срещу руския военен деспотизъм, която предизвикала протест от страна на руското правителство.

в борбата за отменяне заповедта за спирането на вестника. Ето защо той продължавал да го възглавява още почти два месеца.

През цялото това време Маркс бил наистина в положението на прикования Прометей. Правителството не само определило датата за смъртта на вестника, но и през оставащото до нея време го поставило в условия, изключителни дори за такава полицейска държава, каквато била Прусия. Както Прометей, който откраднал огъня от боговете и го дал на хората, бил прикован за това от разгневения Зевс на скалата, така и „Рейнски вестник“, който издигнал глас в защита на политически и социално онеправданите маси, бил поставен под двоен ярем на цензурата от пруския крал. Цензорът Витаус бил сменен от младия берлински чиновник Сен-Пол, който и сам крайно ревностно изпълнявал задълженията си, а след него правителственият президент на Кьолн фон Герлах контролирал вестника като допълнителен цензор. В резултат от това редакцията била лишена от възможността да провежда във вестника принципиална политическа линия. С оковани ръце и нозе, той мъжествено се опитвал да продължава борбата *извън вестникарските колонии*. Можело например да се подготви съкрушителен отговор на министерския рескрипт, както през ноември 1842 г. Както се вижда от бележките на Маркс по полетата на този рескрипт, той и този път е можел да разбие аргументите на министрите против „Рейнски вестник“ и да обърне тези аргументи в полза на вестника. Така

например, отбивайки едно от обвиненията, той пише:

„Упрекът, че той искал да предизвика „недоволство от съществуващия законен ред“, не може да се разглежда като упрек в такава неопределена форма. И правителството се опитваше да предизвика недоволство от съществуващия законен ред, например от старопруския закон за брака. Всяка реформа и ревизия на законодателството, всеки прогрес се основава върху подобно недоволство.

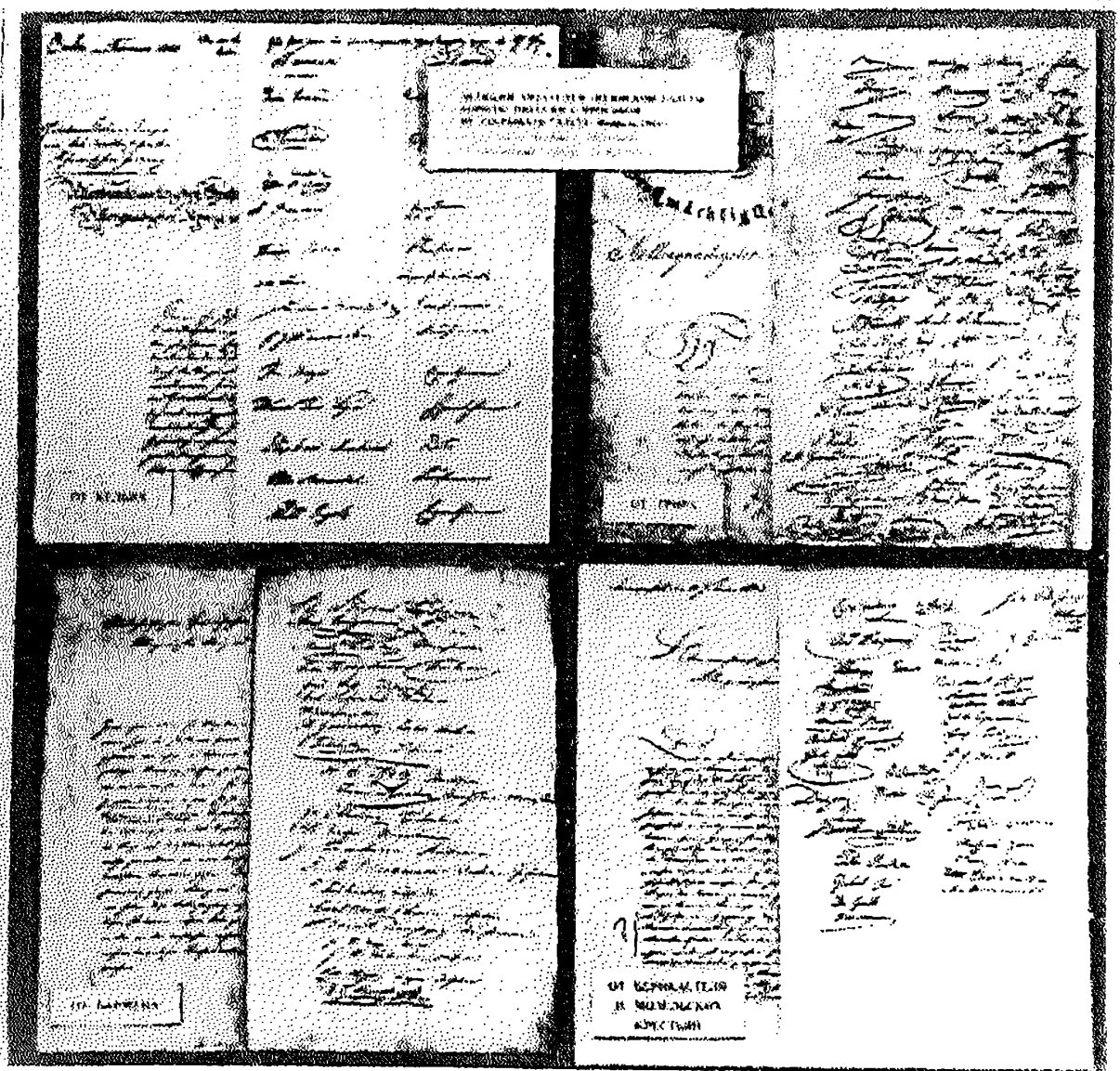
Тъй като законното развитие е невъзможно без развитие на законите, тъй като развитието на законите е невъзможно без критикуване на законите, тъй като всяка критика на законите означава отчуждаване на главата, а следователно и на сърцето на гражданите от съществуващите закони, тъй като това отчуждаване се чувства като недоволство, то лоялното участие на печата в развитието на държавата е невъзможно, ако той е лишен от правото да предизвика недоволство от съществуващия законен ред“ (16, стр. 488).

Но в новите условия вече било необходимо не само да се намерят теоретически аргументи, но и да се противопоставят на правителствената мярка реални политически акции на колкото може по-широки слоеве от населението. През януари 1843 г. „Рейнски вестник“ имал в актива си вече 3400 абоната, три четвърти от които не били жители на Кьолн: той широко се разпространявал из цяла Прусия и дори извън нея. Именно на действената проява на това влияние

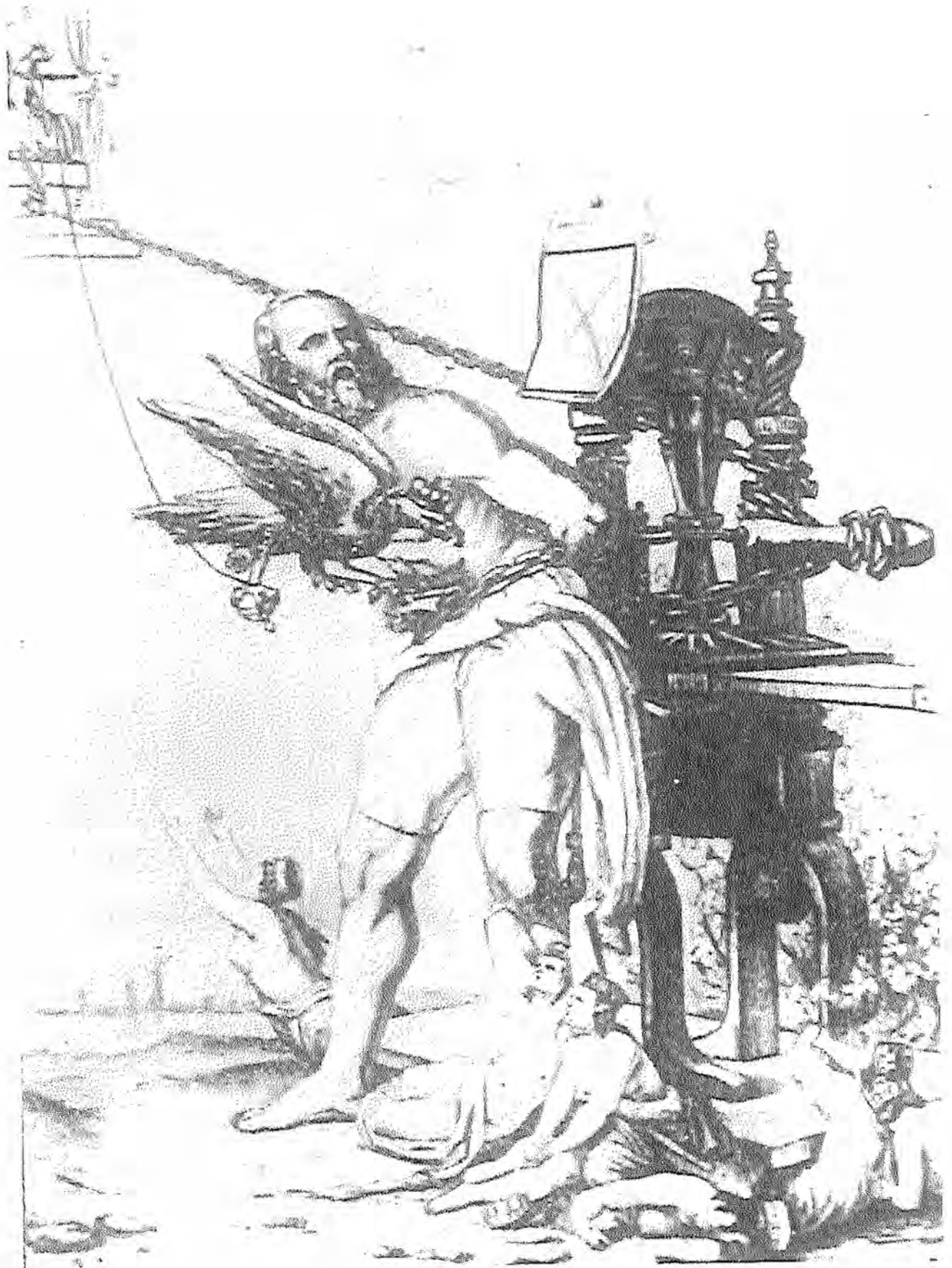
разчитала преди всичко редакцията в борбата за запазване на вестника. И действително нито една забрана на печатен орган не е предизвикала толкова необикновено широка за Прусия вълна от протести и петиции, както станало при забраняването на „Рейнски вестник“.

Десет дни след приемането на указа за спирането му, на 30 януари, в Кьолн се състояло събрание, на което била приета петиция до краля, съдържаща молба да се отмени този указ. Петицията била тайно отпечатана и се предавала от ръка на ръка. Под нея били събрани около хиляда подписа и на 18 февруари тя била изпратена в Берлин. Аналогични петиции били изпратени до краля и от други градове и градчета на Рейнска провинция: от Аахен, Бармен, Бернкастел-Трорбах, Везел, Гютерслоу, Дюселдорф, Ленеп, Ред, Ронсдорф, Трир. Общо около 2 хил. рейнци изразили писмено своя протест срещу забраната на вестника.

Петиции се изпращали не само от градовете, където те изразявали предимно настроенята на радикалната интелигенция, но и от селските райони — това бил гласът на бедните селяни. 52 бедни лозари от Бернкастел-Трорбах и околностите му (Мозелска област!) пишели в петицията си: „Дали „Рейнски вестник“ е разпространявал лъжи и дали той е клеветил администрацията, ние не знаем. Но знаем, че за нашата област и за нашите нужди той каза само истината и че гласът на тази истина трябваше да млъкне“ (84, стр. 144). По-нататък те пишели, че щом вестникът е успял да изложи правилно

Петиици до краля от жители на Кьолн, Трир, Бармен, Бернкастел и Мозелската долина — читатели на „Рейнски вестник“, протестиращи срещу забраняването на вестника

*Прикованият Прометей
Алегория за забраната на „Рейнски вестник“*

съществуващото положение, може да се очаква, че със същата проникателност той би предложил и мерки за премахване на нуждата, ако не бяха му попречили за това.

Показателно е, че селските богаташи заели противоположна позиция. Страхувайки се, че ще бъдат заподозрени в съгласие с петицията на 52-та бедняци, 30 заможни лозари от Трорбах изпратили контрапетиция. Те заявили, че не одобряват действията на „Рейнски вестник“, който се стреми да разруши основните стълбове на християнската държава“ (84, стр. 145)

Досущ такива били и настроенията на рейнската градска буржоазия. Така, богатият търговец Пейл писал: „„Рейнски вестник“ рязко критикуваше и обсипваше с подигравки съществуващото и се опитваше да подстрекава народа против държавата и правителството“ (81, стр. 440)*.

Тази позиция на едрата буржоазия от града и селото дала възможност на правителството да противопостави едните петиции на „населението“ на другите и фактически да остави без отговор всички протести, като ги погребее в архивите на министерството на вътрешните работи.

---

* Много от посочените факти за борбата около спирането на „Рейнски вестник“ са събрани в книгата „Писма и документи из историята на политическото движение от 1830—1850 г. в Рейнска провинция“, издадена от И. Хансен още в 1919 г. (вж. 81). В съветската литература тези факти са систематично разгледани за пръв път в споменатия вече труд на А. В. Лукашов (вж. 55).

Много акционери на вестника все още хранели илюзията, че работата може да се оправи, стига само да бъде смекчен тонът на публикуваните материали и да се обещае на правителството в бъдеще да не се допускат „крайности“. Така че действията на Маркс като редактор били сковани не само от външните сили, но и от силите, непосредствено свързани с вестника. Като възразявал категорично срещу изменяне принципите на вестника и заедно с това в желанието си да докаже погрешността на споменатите илюзии, Маркс решил да поеме сам цялата тежест на отговорността за политиката на „Рейнски вестник“.

Дотогава Маркс още не бил публикувал нито една своя статия под собственото си име и затова то било известно само на тесен кръг радикално настроени лица. Дори правителството оставало в неведение за истинската роля на Маркс във вестника. Сега Маркс предприел стъпки, за да бъде *публично* разкрита ролята му във вестника. Най-напред той се опитал да възложи тази мисия на Карл Хайнцен (вж. 82, стр. 429), а после подтикнал към това редакцията на „Манхаймски вечерен вестник“. На 28 февруари 1843 г. той поместил бележка, която посочвала Маркс като идеен вдъхновител на цялата крамола, предизвикана от „Рейнски вестник“: „Д-р *Маркс* разбира се, е редакторът, който придаде на вестника основния колорит... Още преди да постъпи в редакцията, той стана известен със статиите за Шестия рейнски ландтаг — „За свободата на печата“ и „За кражбата на дърва“. Читателите на

тези големи статии, разбира се, помнят много добре острия, решителен ум, наистина удивителната диалектика, с която авторът сякаш се врязва в празните разсъждения на депутатите и след това ги унищожава отвътре; рядко се среща толкова страстно-разрушителна виртуозност на критическия ум, никога още той не е демонстрирал с такъв блясък своята омраза към така нареченото позитивно, не го е примамвал така изкусно в своите мрежи, за да го задуши в тях... *Маркс* водеше цялата полемика против „Аугсбургски вестник“ и против „Кьолнски вестник“; в тази полемика ярко се прояви цялото му полемично изкуство, неговата последователност, неизмеримото му превъзходство над посредствеността и самодоволството. Общеизвестно е, че *Маркс* беше полемистът раг excellence в „Рейнски вестник“ и не без основание отнасят по негова сметка именно полемиката, и то по-голямата част от нея. Според слуховете от неговото перо е излязло и знаменитото „Оправдание на мозелския кореспондент“, което искаше да получи г-н фон Шапер и което беше прекъснато на средата, тъй като именно тогава беше спрял вестникът... Във всеки случай, в начина, по който е написано това „Оправдание...“ (в онази негова част, която стана известна на публиката), се разкри високото превъзходство на духа и при цялата енергия — известен дипломатически талант, който изведе дискусията от фактите към общотеоретичните принципи и с това хвърли толкова ос-

лепителна светлина върху обсъжданите факти“ (23, стр. 152—153).

За по-сигурно Маркс изпратил аналогична информация и по тайните правителствени канали, като използвал за тази цел... цензора Сен-Пол. Новият цензор след „няколко изчерпателни разговора“ с Маркс съобщил на правителствения съветник Битер: „Безспорно теоретичен център на вестника, жиеотворен източник на неговата теория тук е д-р Маркс. Аз се запознах с него — той е готов да умре за своите възгледи, които са станали негови убеждения“ (23, стр. 151).

Една седмица след това съобщение с дата 2 март Сен-Пол изпратил още едно, пак такова съобщение.

След като съсредоточил по този начин цялото внимание на правителството върху себе си, Маркс демонстративно излязъл от редакцията. На 18 март в „Рейнски вестник“ било публикувано следното негово „Заявление“: „Долуподписаният заявява, че от днес поради *съществуващите цензурни условия* той излиза от състава на редакцията на „Rheinische Zeitung“. Кьолн, 17 март 1843 г. *Доктор Маркс*“ (2, стр. 211). С това Маркс се опитвал да отклони удара от останалите сътрудници на редакцията, като улесни борбата им за запазване на вестника.

Същия ден Сен-Пол със задоволство съобщил на Битер: „Днес обстановката е съвсем друга. Идейният ръководител на цялото начинание, д-р Маркс, вчера окончателно излезе от състава

на редакцията, неговото място бе заето от Опенхайм, твърде умерен и впрочем посредствен човек... Много се радвам на това, тъй като днес вестникът не ми отне и четвърт от времето, което губех по-рано за него“ (81, стр. 490). Във връзка с напускането на Маркс Сен-Пол предложил да се запази вестникът. „След като д-р Маркс си отиде... — пише той на същия адрес, — в Кьолн наистина не остана нито една личност, способна да запази вестника с предишното му одиозно достойнство и да зищищава енергично неговата насока“ (23, 151).

Депутация от акционери на вестника се обърнала към правителството с петиция, подкрепена от хиляди подписи и съдържаща верноподаническа молба за запазване на вестника. Но правителството отказало да приеме депутацията и оставило в сила решението си, както и предсказвал Маркс. Този път правителството се оказало достатъчно проникателно, за да разбере, че колкото и безспорна да е личната роля на Маркс при определяне съдържанието на вестника, редакцията под ръководството на Маркс вече се е превърнала в един цялостен орган, в който са създадени твърди принципи на работа. Тези принципи, както и възпитаният от Маркс кореспондентски щат, не можели да изчезнат за една нощ.

Останала без Маркс, редакцията на „Рейнски вестник“ доказала, че е вярна на традициите на своя редактор. В последния брой на вестника, излязъл на 31 март 1843 г., тя се обърнала към читателите с гордо прощално слово:

ПРОЩАВАНЕ*

Морето с вдигнат флаг на волността ни грабва;
вериги, бичове зад борда ни лежат:
върху матросите надзор съвсем не трябва,
те със умение се трудят, без да спрат.

Нека твърдят, че си играем със съдбата
и че по пътя ни лежат беди и смърт!
Дори Колумб е бил презиран от тълпата,
но с туй презрение той си проправи път.

Нов бряг — но чакат ни и новите сражения,
ний ще се срещнем в тях с другари по борба;
и ако в тоя път ни чака поражение,
ще бъдем верни пак на своята съдба!

---

* Публикува се за пръв път.

ЧРЕЗ КРИТИКА НА ХЕГЕЛ —
КЪМ НАУЧЕН МИРОГЛЕД

Глава четвърта

Първата половина на 1843 г. за германските радикали, преди всичко за младохегелианците, била време на мъчителна преоценка на ценностите. Резкият завой на пруското правителство към реакцията, разгромяването на свободния германски печат разбило на пух и прах неотдавнашните надежди за възможността с негова помощ да се осъществят идеалите за разумен държавен строй. Тъй като тези надежди по това време представлявали основното звено, което свързвало различните течения в младохегелианството, заедно с тяхното рухване се разпаднало и цялото това философско-политическо движение. Кризата на младохегелианството, която назрявала от края на 1841 г., станала очевидна.

Поуки от поражението

Самоизолиране на „Свободните“

Външно най-бурно реагирали срещу новата обстановка „Свободните“. С огромно учудване те открили, че техните революционни фрази не са оказали никакво въздействие на заобикалящите ги свят. Идеите им имали, разбира се, определе

но прогресивно съдържание. Не напразно и Маркс, и Енгелс до неотдавна действували в съюз с тях. Но широките слоеве от населението не усвоявали това съдържание; общественото съзнание се развивало по закони, различни от тези, които си представяли „Свободните“. Станало ясно, че само да се защитава една правилна идея е малко — освен това е нужно да се знае как най-добре да бъде внедрена тя в общественото съзнание, да стане достояние на масите, нужно е да се намерят убедителни средства за нейното аргументиране. Всъщност именно това изтъквал Маркс на „Свободните“ в полемиката си с тях. Но те не били в състояние да разберат това. Щом като масите не възприемат идеите на философията на самосъзнанието, създадени от критично мислещи личности именно за масите, значи, разсъждавали „Свободните“, те са вековечни и най-опасни врагове на „духа“. Така „Свободните“ се отрекли от собственото си идейнополитическо минало. Бауер например подложил на рязка критика гледището на „Рейнски вестник“, че печатът живее и умира не за себе си, а за народа. Според него с това вестникът „само е показал своята *несамостоятелност* и *неспособността* си да ръководи развитието на обществените колизии“ (75, стр. 17) „Самосъзнанието на критично мислещата личност — ето коя е според Бауер по-високата ориентация, която не може да се унижи „да съществува само по народна милост“.

194 Вместо да вникнат научно, обективно-критично в резултатите от поражението на радикализ-

ма в 1842 г., „Свободните“ допуснали грешка в анализа на резултатите от изминатия път и проявили неустойчивост в жизнените си принципи: те изцяло се поддали на обидата от страна на „масите“, които не ги подкрепиха. Под влияние на тая обида те сложили кръст на предишните идеали за служба на народа и издигнали ново знаме — знамето на гордата в своята самотност критическа личност. Това радикално отричане на масовите, обективни форми на развитие на общественото съзнание политически означавало доброволен отказ от всякаква действителна борба.

В самото поражение се крие прогрес

Извличайки поуки от поражението на радикализма в 1842 г., Маркс направил други изводи. Бярно е, че и неговият личен опит, свързан със това историческо събитие, бил друг.

Като революционен демократ той в разволя на борбата по-дълбоко разбрал нейните закони и успял да насочи „Рейнски вестник“ от абстрактно-теоретичните обвинения по адрес на пруската държава към обвинения по конкретни политически, социални и икономически въпроси, които имали жизнено значение за онеправданите маси. В резултат от това вестникът получил подкрепата на народа, която се оказала недостатъчна, за да се отмени забраната на краля, но достатъчна, за да му се окаже съпротива. В този

факт Маркс с пълно основание видял „известен *прогрес* на политическото съзнание“. И това му давало известно удовлетворение от резултатите на борбата, макар че непосредственият ѝ финал бил печален.

Как да се направи баланс на такъв опит, в който радостта се смесила с горчивина?

Несъмнено за Маркс си остава непоколебим жизненият стремеж, формулиран още в ученическото съчинение: да се труди за човечеството, за да изпита не жалка, ограничена, егоистична радост, а радостта от борбата за щастието на милиони. На всеки етап от своя живот Маркс конкретизирал този стремеж съобразно новите условия, но никога не му изменял. Верността към избрания идеал се заплаща скъпо. Ето и сега, в 1843 г., Маркс трябвало да устои на едно своеобразно изкушение: чрез тайния ревизионен съветник Есер, приятел на покойния му баща, пруското правителство предложило на Маркс солидна чиновническа длъжност с голяма заплата.

От житейска гледна точка предложението било твърде съблазнително: солидната длъжност и твърдата заплата, много необходима за човек, който бил лишен от наследство и нямал никаква друга възможност да се прехранва в пределите на Прусия, откривали пред Маркс пътя към женитбата, а неговата любима Жени фон Вестфален можела най-после да получи покой и семейно щастие. Но, верен на своя идеал, Маркс с възмущение отхвърлил това предложение.

В търсене на нови решения

За да продължи да се бори за постигането на своя идеал при новите, радикално изменени условия, необходимо било също така радикално да се изменят и *средствата за борба*. През 1841 г., когато правителството лишило Маркс от възможността да пропагандира възгледите си от университетската катедра, той се насочил към печата. Сега, когато му отнели и това, Маркс бил принуден да намери такова ново средство, което изобщо да го освободи от зависимостта от пруското правителство.

„В Германия аз вече нищо не мога да предприема — пише той на Руге три дни след забраната на „Рейнски вестник“. — Тук хората сами се развалят... Аз работя над няколко неща, които тук, в Германия, няма да намерят нито цензор, нито издател, нито изобщо каквато и да било възможност да видят бял свят“ (11, стр. 372—373). Същите мисли той изказва два месеца по-късно: „Аз не мога нито да пиша под пруската цензура, нито да дишам пруския въздух“ (11, стр. 375).

... Лишен от легални средства за борба в Прусия, Маркс взема решение да емигрира.

Но какво средство за борба трябва да се избере в емиграция? Би могло да се пренесе извън пределите на Германия издание от типа на „Немски годишници“. Възобновяването на предишното издание би трябвало да даде удовлетворение на участниците в тази работа. Приблизително така разсъждавал Руге, когато пред-

лагал на Маркс да стане един от редакторите на възроденото списание: „Ние трябва само да дадем друго заглавие на списанието и действително да го превърне в издание като „Revue indépendante“ (23, стр. 295). На това Маркс възразил: „Дори ако отново се разреши издаването на „Deutsche Jahrbücher“, в най-добрия случай ние бихме имали слабо копие на погребаното списание, а сега вече това не е достатъчно“ (11, стр. 373).

В изменилата се обстановка бил необходим принципно нов тип издание и Маркс го открива: не „Немски годишници“ или нещо като него, а „*Немско-френски годишници*“ — „ето това би било принцип, събитие, пълно с последици, дело, което може да предизвика ентузиазъм“ — пише той в средата на март (11, стр. 373).

Сама по себе си идеята за обединяване на прогресивните сили на Франция и Германия тогава била твърде разпространена и се опирала на следните съображения: най-силната страна на германския народ е мисленето, теорията; най-силната страна на френския народ е действието, практиката; ето защо обединяването на германците с французите означава плодотворно, обогатяващо и двете нации свързване на теорията с практиката. Изхождайки от това, Фойербах например смятал, че „истинският, тъждественият с живота, с човека философ трябва да има гало-германска кръв“ (68, стр. 125). Но докато Фойербах се ограничил само с това абстрактно конструиране, Маркс пред-

ложил нещо реално — да се създаде теоретичен и политически орган на революционерите от двете нации, свободен от национална ограниченост и затова способен да оценява събитията във всяка страна сякаш отвън, от по-висока позиция. След известни колебания Руге приел предложението на Маркс.

Съмнения, засягащи основите на идеализма

Да се определи новото средство за продължаване на борбата не било най-трудното. Маркс се измъчвал най-много от въпроса за *позитивната програма*, която „Немско-френски годишници“ трябвало да пропагандират на своите страници. Може ли в нея да залегне предишната, общо взето идеалистическата концепция? Пригодна ли е тя за разгръщане на масова борба, още повече в мащабите на две страни, в едната от които — Франция — са силни традициите на материализма? И изобщо вярна ли е по принцип идеалистическата концепция за света?

Досега ние наблюдавахме стихийното, незабележимо за самия Маркс нарастване на материалистическите елементи в неговите възгледи. Размишленията над резултатите от борбата, завършила с поражение, сега вече обусловили съзнателното преминаване на Маркс към материализма. За това преминаване съдействували и Фойербаховите „Предварителни тезиси за реформа на философията“.

Съзнателно преминаване на Маркс към материализма

Необходимост от реформиране на философията

„Предварителните тезиси...“ на Фойербах били написани в края на януари 1842 г. и около една година се намирали у Руге, който поради цензурните условия не можал да ги помести в „Немски годишници“; а излизането на сборника „Неиздадено из областта на най-новата немска философия и публицистика“, в който те били включени, по различни причини се забавило до януари 1843 г.* Повечето от материалите, поместени в двата тома на този сборник, до голяма степен вече изгубили значението си. Освен Марксовите „Бележки върху най-новата пруска цензурна инструкция“, гениалната проницателност на които сега била очевиден доказателство от действията на правителството, само „Предварителните тезиси...“ на Фойербах не били изгубили своята актуалност. Те може би дори спечелили от принудителното забавяне на издаването им: докато преди една година „философията на самосъзнанието“ била в зенита на популярността си и преобладаващото мно-

---

* Обикновено за време на излизането на „Неиздадено...“ се приема февруари 1843 г. Но от едно писмо на Бакунин до Руге от 19 януари 1843 г. се вижда, че в Цюрих, където е бил издаден сборникът, той се е появил още към средата на януари (вж. 34, стр. 120).

зинство от читателите възприемало Фойербах като представител на тази идеалистическа философия (т. е. просто не го разбирало), сега, когато се проявила кризата на младохегелианството, се създали най-благоприятни условия за правилно възприемане на Фойербаховите идеи. Тези идеи сега станали ново теоретично знаме на прогресивните младохегелианци.

В „Същност на християнството“ Фойербах доказал, че историята на религията е история на това, как човек си възвръща все повече от ония качества, които преди е приписвал на бога. В очерка „Необходимост от реформа на философията“ той стигнал до извода, че подобен процес характеризира и светската, политическата история.

Като освобождават своята родова същност от религиозната обвивка, хората откриват, че земното съдържание на тази същност са *политическите отношения*. Следователно, политиката трябва да застане на мястото на религията. Но сегашната политика е възприела отчуждената форма на религията: щом реформацията лишила *папата* от божествения ореол, неговото място веднага заел *кралят* като едноличен носител на политическия суверенитет на народа. Затова именно в сферата на политиката хората се стремят сега към същото, което е имала за цел реформацията в сферата на религията — да се ликвидира монархът като абсолютен носител на политическите качества на човека и да се признае, че тези качества са присъщи на *всекиго*, т. е. хората се стремят към републиката като

практическо ликвидиране на отчуждението на човешката същност. Сега задачата е да се придаде позитивна форма на това съзнание. Тогава именно напълно ще бъде ликвидирано отчуждението, а политиката окончателно ще замени религията.

Да се реши тази задача, значи *да се създаде нова философия*, която трябва не да интерпретира или да отрича религията, както са правили всички предишни философски системи, а именно да замени религията.

Кредото на Фойербах

Разработването на такава философия Фойербах смятал за дело на своя живот. Първа крачка в тази насока били именно „Предварителните тезиси за реформа на философията“ — кредото на Фойербаховия материализъм. То може да се сведе до следните положения:

1. Антропологията е скритата същност на теологията, а теологията — същност на спекулативната философия, най-висока точка в развитието на която (и поради това последна рационална опора на теологията) е философията на Хегел. Следователно, именно тази философия трябва да бъде подложена на критика.

2. Също както теологията отчуждава същността на човека, като я изнася извън човека и я превръща в трансцендентно божество, така и спекулативната философия отчуждава човека от природата и изнася човешкото мислене из-

вън човека, като превръща това мислене в трансцендентен абсолютен дух. Затова методът на критиката на спекулативната философия не трябва да се отличава от метода, който вече е приложен (от Фойербах) при критиката на религията: „Достатъчно е да превърнем навсякъде *предиката в субект, и субекта в обект и принцип*, т. е. само да преобърнем спекулативната философия, и ние ще имаме пред нас неприкритата, чистата и гола истина“ (68, стр. 115).

3. Тази истина ще се окаже преди всичко фактът, че действителното начало на философията не е бог, не е абсолютът, не е идеята за битието, а реалното, крайното, определеното битие. „Действителното отношение на мисленето към битието е следното: *битието е субект, а мисленето — предикат*. Мисленето изхожда от битието, а не битието от мисленето“ (68, стр. 129).

4. Истината по-нататък се състои в това, че „същността на битието, като *битие*, е същността на природата... Природата е същност, която е *неразличима от битието*, а човекът е *същност, която се различава от битието*. Неразличимата същност е основата на различаващата себе си същност — значи, природата е основата на човека“ (68, стр. 129—130).

5. Последната и най-висша истина се оказва *човекът*. А в разбирането на Фойербах това не е абстракция, отразяваща предимно някакво единствено качество на човека (например самосъзнанието, според Бауер) или една група от неговите качества (например потребностите, според Хегел), а понятие, което изразява ця-

лата съвкупност от качествата и начините на жизнените прояви на човека. „Названието „човек“ е... название на всички названия. На човека подобава предикатът „многоименен“ (68, стр. 131). Реалният човек съществува „като самосъзнаваща се същност на природата, като същност на историята, като същност на държавата, като същност на религията“ (68, стр. 130). Той е и разумно, и емоционално същество, той притежава тяло и дух, сърце и мислеща глава.

6. Новата философия трябва да бъде предимно учение за човека, т. е. *антропология*. Както нейният обект притежава не само глава, но и сърце, така и самата антропология трябва да бъде продукт и на главата, и на сърцето, които се намират във взаимно хармонично единство.

Теоретичното кредо на Фойербах станало важно стъпало в развитието на материалистическата философия и дало мощен тласък на прогресивната мисъл.* Но в самата позиция на Фойербах се криело съществено противоречие.

Като показал, че действителният субект са реалните, емпирично конкретни хора, Фойербах осмислил тази емпирична конкретност в най-общ теоретичен план. Малко е да се каже, че на човека подобава предикатът многоименен — трябва още да се разкрие *механизмът на зависимостите* на тези „имена“ едно от друго, да се открият първичните и вторичните среди на тези връзки, а също и исторически преход-

---

* Не само на немската. Ср. „Антропологическият принцип във философията“ от Н. Г. Чернишевски.

ният им характер. Като минал покрай целия този комплекс от проблеми, Фойербах се оказал (въпреки собствените си намерения!), в плен на абстрактното, всъщност идеалистическо разбиране на човека. Той само *свел* отчуждените форми на съзнанието до земните им корени — до свойствата на реалния човек, но не можал да ги *изведе* от специфичната им основа — исторически определения начин на производство.

Тук именно се крие основната слабост, вътрешната противоречивост на Фойербаховата концепция за отчуждението и на цялата му философска позиция изобщо, външен израз на което е акцентирането върху естествените, природните свойства на човека за сметка на социалните му качества.

Прогресивните представители на различните направления на бившото младохегелианско течение възприели изцяло „Предварителните тезиси...“ като „философия, отговаряща на нуждите на човечеството“, но се различавали по конкретната трактовка на нейното съдържание. Въпросното различие се проявило на първо време в това, какъв аспект от Фойербаховата философия те издигали като основен.

*Отношението на Руге и Хес
към учението на Фойербах*

Благодарение на положението си на редактор Руге цяла година преди другите се запоз-

нал с „Предварителните тезиси...“ на Фойербах. Още през август 1842 г. той поместил в „Немски годишници“ своята статия „Хегеловата философия на правото и съвременната политика“, в която явно се чувства влиянието на тия тезиси. Но като възприел отделни тезиси на Фойербах, Руге не разбрал техния широк, методологичен смисъл. Притежавайки практически ум, той видял в тях по-скоро методически положения, които направо може да се прилагат при анализа на *политическите* явления. Неговата статия поради това не е самостоятелна разработка на теоретичните проблеми, а по-скоро популярна илюстрация на някои тезиси на Фойербах.

Фойербах оказал най-голямо влияние върху Мойсей Хес, който видял в неговото учение творчески метод, с който може да се решат на-същните *социални* проблеми. За разлика от Руге централното методологично зърно на Фойербаховата философия Хес виждал в концепцията за отчуждението. Разширявайки рамките на тази концепция, Хес стигнал до заключението, че форми на отчуждението са не само изопаченото съзнание (религията, спекулативната философия), но и изопаченото социално битие (общественият строй, паричните отношения). Следователно, необходимо е да се унищожи отчуждението като такова и да се установят отношения на братска любов между всички хора. Пролетариатът е склонен към такива отношения поради самите условия на своя живот, затова остава да бъде убедена в необходи-

мостта от тези отношения останалата, образованата част от обществото.

Но подобно на Руге Хес бил склонен да разглежда концепцията за отчуждението в методологичен смисъл, като непосредствено я прилагал при обясняване на социалните проблеми. Но учението за отчуждението не било най-силната страна на Фойербаховите възгледи, а неговият материалистически метод именно останал неразбран от Хес.

Своеобразие на Марксовото отношение към Фойербах

Отношението на Маркс към „Предварителните тезиси...“ се отличавало и с по-голяма критичност, и с по-дълбоко вникване в позитивното им съдържание. На 13 март 1843 г. Маркс пише на Руге: „Афоризмите на Фойербах не ме задоволяват само в това отношение, че той твърде много набляга на природата и твърде малко — на политиката. А това е единственият съюз, благодарение на който сегашната философия може да стане истинска“ (11, стр. 374—375).

Маркс не бил единственият, който обърнал внимание на този недостатък на Фойербах. Виждали са го и Руге,* и Хес, и Бакунин. Но за разлика от тях Марксовата критика на Фо-

---

* В отговора до Маркс от 19 март Руге съобщава: „Съгласен съм с Вас относно едностранчивото увлечение на Фойербах от природата“ (23, стр 309).

Фойербах не фиксираше просто този недостатък и не допълняше просто недостигащата страна на Фойербаховата позиция. Тя била систематична преработка на цялата тази позиция. Освен това Маркс възприел основното съдържание на възгледите на Фойербах не ученически, както станало с Руге и Хес, нито повърхностно-критически като Бакунин*, а именно като метод, усвояването на който изисква не просто запомняне, а системно апробиране в прилагането му към най-сложни и общественозначими обекти. Най-после, в центъра на вниманието на Маркс се оказал философският материализъм на Фойербах, в процеса на възприемането на който Маркс едновременно правел първите стъпки извън неговите рамки, към историческия материализъм.

„Ръкописът от 1843 година“

Това превъзходство на Маркс с пълна очевидност се разкрива в анализа на Хегеловата философия на правото, който представлява първата разгърната критика на Хегеловата философия от страна на Маркс. Резултатите от

---

* Като прочел „Предварителните тезиси...“, Бакунин почти едновременно с Маркс писал на същия Руге, че макар и да цени Фойербах като „единствения жив човек между философите“, този труд „никак не му харесал... това е догматично опровержение на догматизма, афористичният му тон се отличава с четърпимо благородство...“ (34, стр. 120).

тази работа са се запазили във вид на 39 ръкописни коли, номерирани от самия Маркс (първата е изгубена). Обемът на ръкописа е около 10 печатни коли.

Изминаха почти 85 години, преди ръкописът да види бял свят. Заслугата за публикуването му принадлежи на съветските учени: като изтръгнаха ръкописа от архива на германските социалдемократи, Д. Рязанов и други сътрудници на Института „Маркс—Енгелс“ при ЦК на ВКП(б) го включиха в първия том на Съчиненията на Маркс и Енгелс и за пръв път показаха какво важно място заема той в развитието на възгледите на младия Маркс. Пак тогава (в 1927 г.) на ръкописа беше дадено и заглавието: „Към критиката на Хегеловата философия на правото“*.

Хегеловата „Философия на правото“ се състои от три части: „Абстрактно право“, „Морал“, „Нравственост“. Третата част на свой ред включва три раздела: „Семейство“, „Гражданско общество“, „Държава“. Третият раздел има три подраздела: „Вътрешно държавно право“, „Външно държавно право“, „Световна история“.

Маркс избрал за непосредствен обект на своята критика подраздела „Вътрешно държавно право“, където Хегел третира въпроси, които най-много интересували Маркс: за съотношението на държавата и гражданското общество, за кралската, правителствената и законо-

---

* За по-кратко по-нататък ще го наричаме „Ръкописът от 1843 година“.

дателната власт. Освен това Маркс получил възможност подробно да проследи тук вътрешната логика на Хегеловите разсъждения.

Отчуждение в самото единство

Хегел започва да излага учението за вътрешното държавно право в § 260, където твърди, че „държавата е действителност на конкретната свобода“.

Заедно с първата кола от Марксовия ръкопис до нас не е стигнал и извършеният от Маркс анализ на този параграф. Но за хода на неговите разсъждения може да се съди по втората кола на ръкописа, където се разглежда § 261 от Хегеловата „Философия на правото“. „Предшестващият параграф — четем ние — ни поучаваше, че *конкретната свобода* се състои в тъждеството (тъждество, което трябва да бъде, раздвоено тъждество) на системата на частния интерес (семејството и гражданското общество) със системата на всеобщия интерес (държавата). Хегел се старее сега да определи по-подробно отношението в тези сфери“ (2, стр. 215).

След като разглежда това по-подробно определение, Маркс резюмира: „В понятията „подчинение“ и „зависимост“ Хегел е развил по-нататък едната страна на раздвоеното тъждество, а именно страната на отчуждението вътре в единството“ (2, стр. 216).

210 И така, Маркс приема Хегеловата теза за

наличието на определено единство между държавата и системата на частните интереси, но разбира това единство съвсем различно от Хегел. У Хегел то е напълно благопристойно, почетено, хармонично единство, тъждество. У Маркс, обратно, това е само тъждество, което трябва да бъде, раздвоено тъждество, в което отчуждението е съществена страна, това е, следователно, напрегнатото единство на тетивата и лъка.

Потвърждение на този подход към проблема може да се намери и на други места в ръкописа: „Гражданското общество и държавата са откъснати едно от друго“ (2, стр. 297). И по-нататък: „Хегел ни най-малко не е отстранил *отчуждеността* на посочените две сфери, като е обявил това явление за *странно*“* (2, стр. 299—300).

„Ядката“ на Марксовата критика

Маркс отделил особено внимание на § 262 от „Философия на правото“, в който сякаш е концентрирана цялата мистика на Хегеловата философия на правото и анализът на който може да се разглежда като „ядка“ на Марксовата критика срещу Хегел през 1843 г. Ето текстът на този параграф:

„Действителната идея, духът, който сам се

---

* Игра на думи: „das Befremdliche“ — странно, „die Entfremdung“ — отчуждение, отчужденост.

дели на двете идеални сфери на своето понятие, на семейството и гражданското общество, като сфери на неговата *пределност*, за да стане — изхождайки от тяхната идеалност — *за себе си безкраен* действителен дух, този дух разпределя по такъв начин между посочените сфери материала на тази своя *пределна* действителност, разпределя индивидите като *множество*, така че по отношение на отделния човек това разпределение се явява *опосредствувано* от обстоятелствата, от произвола и от собствения избор на своето призвание“ (цит. по 2, стр. 217).

Сложността на този текст за анализ се състои в това, че Хегел е съумял да направи тук сплав от конкретния исторически материал (държава, семейство и гражданско общество; индивидите като множество и отделния човек в едни или други обстоятелства, със своя произвол и със собствения избор на своето призвание) с основната си идеалистическо-мистична позиция, според която истинският вътрешен смисъл на целия природен и човешки свят е стремежът на божествената идея да стане абсолютно свободен, непосредствено съществуващ обективен дух. В тази сложност отново проличават великите и жалките страни на Хегел — от една страна, мислител, който има малцина равни на себе си в световната история, от друга страна, посредствен и послушен на правителството човек.

212 Вторият Хегел винаги е бил омразен на Маркс. А първият на времето го покорил. Сега Маркс

извършва твърде тежка работа, като решително отделя единия Хегел от другия. Тази работа била започната преди него от младохегелианците, но за разлика от тях, Маркс не само извършвал *най-радикалното отделяне* на великия от жалкия, но и *най-великото преобръщане*, като го изправял с главата нагоре. При това, за разлика от Фойербах, който пръв започнал това преобръщане, Маркс не се ограничил само с една част от грамадата — с учението за природата, а я обхванал изцяло, включително и учението за обществото и мисленето.

Маркс започва анализа на разглеждания параграф с това, че го превежда на езика на прозата: като оставя временно настрана спекулативно-мистичната рамка на конкретния исторически материал, Маркс фиксира ония *действителни връзки*, които Хегел е успял да долови.

Тъй като между взетия от Хегел исторически материал най-голяма конкретност имат *индивидите*, то и въпросът за действителното съдържание на *връзката на държавата със семейството и гражданското общество* се свежда до това, как се разкрива тази връзка именно по отношение на индивида. Хегел правилно доловил, че *в това отношение посочената връзка* се опосредствува от „обстоятелствата, произвола и собствения избор на своето призвание“.

Оттук Маркс заключава: „Следователно, държавният разум няма никакво отношение към разпределението на държавния материал между семейството и гражданското общество. Държавата възниква от тях несъзнателно и

произволно. Семейството и гражданското общество са един вид тъмната природна основа, от която се запалва светилникът на държавата“ (2, стр. 217). Изводът, че държавата не определя със своите закони сферата на частните интереси, а, напротив — самата тя несъзнателно и произволно възниква от тази сфера, е изключително важен, тъй като той открива пътя към материалистическото разбиране на историята. Но по какъв начин вместо до този трезв извод Хегел е стигнал до противоположен извод?

Основният недостатък на Хегеловите разсъждения

Ние вече отбелязахме заслугата на Хегел, който изтъкна задачата: не „да се конструира държавата такава, каквато тя трябва да бъде“, а „да се разбере това, което съществува“. Но какво значи „съществува“ за философа?

Предмет на науката изобщо и на философията по-специално е не всяко „съществуващо“, не емпиричната действителност сама по себе си, а нейната същност, нейните закони. При това същността и явлението не съвпадат, а понякога дори изглеждат като противоположности: например законът за стойността гласи, че всички стоки се продават по стойността си; но този закон се проявява така, че в реалната размяна на стоките фактически нито една стока не се продава по стойността си.

Що за неуловима същност е това? Каква е нейната природа? Материализмът, опирайки се на резултатите от цялото предходно развитие на науката, заключава, че същността е *същественото отношение между самите обекти* и тя може да се разбере само като се изследват самите тези обекти, без да се внася нищо ап-риорно.

Хегел заема по този въпрос противоречиви позиции. От една страна, в „Науката логика“ той майсторски е разкрил диалектическия характер на съотношението между явление и същност: *същността се явява, но и явлението е съществено. Оpozнавайки непосредствения предметен свят „като явление — пише Хегел, — ние, следователно, опознаваме заедно с това същността, която не остава скрита зад явлението или отвъд него“* (38, стр. 222).

От друга страна, поради идеалистическата си позиция Хегел обявил за универсална същност абсолютната идея, божествения разум. „Да се разбере онова, което *съществува* — ето задачата на философията“ — пише Хегел и прибавя: „... защото това, което *съществува*, е разумът“ (41, стр. 16). Това „защото“ било именно основното заблуждение на Хегел, който се стремял да анализира конкретния материал така, че непременно да открие скрития зад него „разум“, движението на абсолютната идея.

Във „Философия на правото“ Хегел вече като че ли забравя задължението, което е поел в „Науката логика“ — да търси същността в конкретните исторически явления, и без заобикал-

ки утвърждава идеята, духа като тяхна същност, предхождаща тези явления.

Според общата схема на Хегеловата „Философия на правото“ семейството и гражданското общество предшествуват държавата като техен синтез. Оттук би могло да се заключи, че държавата зависи от семейството и гражданското общество, че е обусловена от тях. Но у Хегел тази зависимост се оказва само емпирична страна на отношението. А като утвърждава същността на това отношение, Хегел изхожда от положението, че семейството и гражданското общество са само идеализирани сфери, на които духът „сам се дели... като на сфери на своята *пределност*, за да стане — преминавайки през тяхната идеалност — *за себе си безкраен действителен дух*“.

„На това място съвсем ясно се разкрива логическият, пантеистичният мистицизъм... — пише Маркс. — Идеята се превръща в самостоятелен субект, а *действителното* отношение на семейството и гражданското общество към държавата се превръща във *въобразяема вътрешна дейност* на идеята. В действителност семейството и гражданското общество са предпоставки на държавата, именно те са действително дейните; а в спекулативното мислене всичко това се обръща с главата надолу. Но ако идеята става самостоятелен субект, то действителните субекти — гражданското общество, семейството, „обстоятелствата, произволът и т. н.“ — стават тук *недействителни*, означаващи нещо, различно от тях самите,

обективни моменти на идеята... Следователно емпиричната действителност се явява такава, каквата е; тя се обявява също за разумна, но разумна не поради своя собствен разум, а защото на емпиричния факт в неговото емпирично съществуване се приписва значение, което се намира извън самия него. Фактът, от който се изхожда, се взема не като такъв, а като мистичен резултат“ (2, стр. 218—220).

Анализът на следващите параграфи от „Философия на правото“ окончателно убеждава Маркс, че „Хегел навсякъде прави идеята субект, а действителния субект в собствения смисъл... превръща в предикат“ (2, стр. 222). Това идеалистическо преобръщане на действителните отношения с главата надолу Маркс характеризира като „основен недостатък на Хегеловия ход на мисли“ (2, стр. 238).

*От този момент —
с партията на материалистите*

„Ръкописът от 1843 година“ говори за *съзнателното* преминаване на Маркс към материализма*. Този съзнателен преход се извършвал в борба с Хегеловия идеализъм, като с това

---

* Може да се предполага, че Маркс е имал пред вид именно този ръкопис, когато по-късно в послеслова към второто издание на „Капиталът“ (януари 1873 г.) отбелязва: „Преди близо 30 години аз подхвърлих на критика „мистифициращата страна на Хегеловата диалектика...“ (8, стр. 50).

сложил началото на принципа партийност във философията.

40-те години на XIX в. са период на формиране на редица водещи направления в новата буржоазна философия. През 1841 г. Ф. В. Шелинг започва да проповядва „философията на откровението“. През 1842 г. О. Конт завършва своя „Курс по позитивна философия“. През 1843 г. излиза „Система на силогистичната и индуктивната логика“ на Д. Мил. Пак тогава се появява трудът на С. Керкегор „Или — или“, от който води началото си съвременният екзистенциализъм.

Общата тенденция на всички тия течения е търсенето на „трети път“ във философията, стремежът да се застане над основните философски направления. Величието на Маркс се състояло именно в това, че без да се абстрахира от нито една от най-новите идеалистически концепции, той видял същността на съвременната му полемика в дилемата Хегел — Фойербах (идеализъм — материализъм) и решително застанал на страната на материализма.

„Ръкописът от 1843 година“ останал неизвестен за В. И. Ленин. Но опирайки се на писмото на Маркс до Фойербах от октомври 1843 г., Ленин разбрал дълбоко партийния характер на философската позиция, която заемал Маркс още през този период. Като подчертава тази страна на философските възгледи на младия Маркс, Ленин в своя труд „Материализъм и емпириокритицизъм“ пише: „... още в 1848 година, когато Маркс едва-що почва да става

Маркс“, той „с поразителна яснота набелязва основните линии във философията... Маркс още тогава вижда, че „скептиците“, все едно дали те се наричат юмисти или кантианци (или махисти, в ХХ век), крещят против „догматиката и на материализма, и на идеализма, и като не допуска да бъде увлечен от нито една от хилядите мизерни философски системки, той съумява чрез Фойербах направо да застане на материалистическия път против идеализма“ (27, стр. 355).

*Задълбочаване на материализма
и движение към комунизма:
исторически типове общество*

*Вътрешната динамика
на „Ръкописът от 1843 година“*

„Ръкописът от 1843 година“ представлява многостранно и развиващо се по определен начин цяло. Като противопоставя от самото начало на Хегеловия идеализъм материалистическия подход при анализа на действителността, Маркс в процеса на критиката уточнява и развива своите позиции, разкривайки все нови и нови предимства на материализма пред идеализма, изяснява по-пълно и точно значението на някои, по-рано изтъкнати от него положения, стига до нови теоретични обобщения. Вътрешната динамика на ръкописа отразява развитието във

възгледите на младия Маркс, зараждането на елементи на новия, истински научен мироглед.

Разликата на Марксовата критика от критиката, която Фойербах прави на Хегел, се корени преди всичко в различните пътища, довели до тази критика. За Фойербах такъв път били теоретичните му изследвания, главно в областта на философията на религията. За Маркс това била борбата за социалните и политическите интереси на трудещите се, в процеса на която се развивали неговите философски и социално-политически възгледи, като взаимно се обуславяли.

Оттук и разликата между непосредствените *обекти* на критиката: у Фойербах това е спекулативната теория на религията и общофилософската концепция на Хегел; у Маркс — Хегеловата философия на правото, т. е. спекулативното учение за обществото.

Затова Фойербах, преобръщайки Хегеловата философия, е *можел* да си остава в рамките на общофилософския въпрос за съотношението на битието и мисленето. Преминавайки на позициите на материализма в разбирането на този въпрос, той не засегнал един по-конкретен въпрос: за съотношението на общественото битие и общественото съзнание, и си останал идеалист в разбирането на обществото.

А Маркс, преобръщайки Хегеловата философия именно в прилагането ѝ към обществото, *трябвало* да даде отговор и на по-конкретния въпрос: за съотношението на гражданското общество и държавата. Наистина това все още

не бил въпросът за съотношението на общественото битие и общественото съзнание, поради което Маркс не осъзнал веднага какъв огромен преврат извършва във философията и известно време се смятал за продължител на Фойербаховото дело. Все пак това бил един от основните въпроси, чието материалистическо решение откривало пътя към научното разбиране на обществото изобщо.

С разгръщането на критиката на Хегеловата философия на правото центърът на вниманието на Маркс се премества от общите въпроси към по-конкретните. Непосредствен стимул за това давал самият предмет на критиката: от § 275 Хегел преминава към разглеждане на такива страни на съвременното му общество, като „властта на монарха“, „правителствената власт“, „законодателната власт“. Всяка от тези страни на свой ред предполага анализ на цял комплекс още по-детайлни аспекти на обществото. В това богатство на реалната проблематика, която си пробивала път през спекулативната обвивка, отново се проявява величието на Хегел като мислител.

Хегел бил наистина достоен за Марксовата критика. Дори побеждаван, той учел на много неща своя победител.

В „Ръкописа от 1843 година“ Маркс е напипал нишката на Ариадна — философския материализъм, — която улеснява движението му към научен мироглед, но тази нишка от време на време още се къса, а самият Маркс още не знае къде именно ще го заведе тя. Ето защо на

първите му стъпки не достига увереност, а понякога и точност.

Това понякога се проявява в прекалена придирчивост към Хегел, когото той с младежка разпаленост укорява дори за стилистичните (важни и неважни) грешки. Но преди всичко това намира отражение в обстоятелството, че често пъти в разбирането на една от страните на изследвания обект Маркс вече е направил решаващата крачка напред, а в разбирането на друга страна на същия обект той още е скован от бремето на предишните си представи. Подобна противоречивост се е проявила например в начина, по който Маркс разглежда социалната природа на индивида.

Социалната природа на индивида

„Функциите и сферите на дейност на държавата са свързани с индивидите (държавата действа само чрез индивидите)“ — констатира Маркс, като освобождава от мистификация поредната теза на Хегел. И по-нататък подчертава: „Ако Хегел изхождаше от действителните субекти като основи на държавата, за него никак не би било нужно да застави държавата да се превърне мистично в субект“ (2, стр. 237).

И така, индивидът е истински действителният субект и затова — база на държавата. Какво представлява той? Може би това е възпетият от Фойербах абстрактен човек като представител на човешкия род? И да, и не.

Да — защото Маркс още не го отделя като представител на класата. Това е именно човекът изобщо, т. е. съвсем равен на другите представител на човешкия род. И дотолкова Маркс остава в рамките на абстрактния хуманизъм, който по това време намерил класическия си израз в трудовете на Фойербах, но изобщо бил присъщ на всички просветители на новото време и особено на френските материалисти от XVIII в.

Не — защото Маркс акцентира не природните, а *социалните свойства* на човешкия род и на отделните му представители. Той подчертава, че „същността на „отделната личност“ не са нейната брада, нейната кръв, нейната абстрактна физическа природа, а нейното *социално качество* и че държавните функции и т. н. не са нищо друго освен начини на съществуване и действие на социалните качества на човека“ (2, стр. 235).

Следователно, на всеки човек като представител на човешкия род изобщо *са присъщи* определени социални качества. Едно от най-важните такива качества е потребността на човека да се проявява не само в сферата на своите частни интереси, но и в сферата на интересите на цялото общество.

В разбирането на съдържанието на тази потребност Маркс се отличава съществено както от френските материалисти от XVIII в., така и от Фойербах. Първите виждали в индивида само *разумен егоист*, на когото разумът диктува

необходимостта в собствен интерес да съобрази своя егоизъм с егоизма на другите. Държавата се явява при това като възникнало в резултат от договор между егоистите средство за колективна безопасност от крайните прояви на егоизма. Фойербах, напротив, смята, че човешката *същност* е налице само в *общуването на човека с човека* и за нея е характерен не егоизмът, а *любовта* на индивида към индивида, на Аз към Ти.

Младият Маркс съвсем не отхвърля егоизма като подбудителна сила в поведението на индивида. В „Рейнски вестник“ той великолепно е демонстрирал процъфтяването на егоистичните интереси в Рейнския ландтаг, в съслужните комисии и в самия държавен апарат на Прусия. Но той не смята егоизма за истинска същност на човека и в това отношение застава на страната на Фойербах. Той е убеден, че истински човешкото в индивида е благородната потребност от безкористно общуване с другите хора. Но при това Маркс обръща Фойербах към политиката и изпълва неговата позиция с конкретно политическо съдържание: въпросът не е в това, че един индивид обича друг индивид (това може и да не бъде), а в това, че той *желае да действа за благо на другите*, за всеобщото благо. Такива действия не обединяват просто Аз и Ти, а сплотяват индивидите *в народ* и самата им дейност е *политическа* дейност. Именно на народа е присъща политическата функция, начини на съществуване и действие на която са функциите и сферите на дейността на държавата.

Народ и държава

Хегел твърди: „Народът, взет без своя монарх и без онова *разчленяване* на цялото, свързано необходимо и непосредствено *именно с монарха*, е безформена маса, която не представлява вече държава“ (цит. по 2, стр. 243). Още в „Рейнски вестник“ Маркс разобличил антинародния характер на подобни представи за народа като „сурова неорганична маса“. Сега той разгръща по-нататък своята аргументация.

Разбира се, пише той, ако народът *има вече монарх* и свързаното с него *разчленяване* на цялото, т. е. ако той вече е организиран като монархия, тогава, разбира се, взет извън тази организация, той се превръща в безформена маса. Но това съвсем не значи, че политическата организация на народа необходимо е свързана именно с монархията или че изобщо държавата има отделно, различно от народа съществуване. Не държавата внася определена организация в народа, а *народът сам се организира в определена държава*. „Както не религията създава човека, а човек създава религията — така не държавният строй създава народа, а народът създава държавния строй“ (2, стр. 244).

При това Маркс не отрича *обратното въздействие на държавата върху народа*, върху гражданското общество. Напротив, той вижда в това самата същност на проблема за съотношението между държавата и гражданското общество. Установил, че са съществували няколко типа такова отношение, Маркс задълбочава об-

щите си възгледи за историята и стига до мисълта за съществуването на различни исторически типове общество.

Колко трудно е да се даде име на обекта

Ние употребихме израза „тип общество“. Но в „Ръкописа от 1843 година“ този термин още го няма.

Въпросът е там, че пред основоположниците на историческия материализъм Маркс и Енгелс стояла и такава трудна задача, като създаването на терминологичен скелет на науката за обществото. „Ръкописът от 1843 година“ отразява началния етап на този процес. Тук младият Маркс не толкова създава нови термини, колкото изпитва неудовлетвореност от старите. Така, недоволен от абстрактно сантименталното съдържание на Фойербаховите термини „човек“ и „човешки род“, Маркс ги изпълва с друго, конкретно политическо съдържание. Същото незадоволство изпитва той и от Хегеловото съдържание на термините „държава“, „държавен строй“: продължавайки понякога да ги употребява в традиционния смисъл като означение само на политическия строй, Маркс често ги използва тук и за означаване на социално-политическото устройство на обществото изобщо. Само като се има пред вид това, може да се разбере Марксовото обвинение, че Хегел смесва „държавата като съвкупно цяло на съществуването на

народа с политическата държава“ (2, стр. 298). При това под „политическа държава“ се разбира държавата в същинския смисъл на думата, а противостоящото ѝ гражданско общество Маркс понякога нарича „неполитическа държава“. Обаче термините „държава“ в разширен смисъл, „политическа държава“, както и „неполитическа държава“ фактически не са излезли извън „Ръкописа от 1843 година“. Влаганото в тях съдържание Маркс закрепил по-късно в термините „общество“, или „обществен строй“, и „социално-икономически строй“, или „база“ на обществото.

Не се запазил дълго и терминът „демокрация“, в който Маркс влага в „Ръкописа от 1843 година“ широко социално-политическо съдържание, като означава с него типа на бъдещото общество, разбирано в дух, близък до комунизма. Но само в „Немско-френски годишници“ Маркс широко използвал този термин именно в такова значение; по-късно той го заменил с други, по-адекватни термини.

И така, в *„Ръкописа от 1843 година“* боравим с работни хипотези в областта на терминологията.

От предпазливост или без изобщо да съзнава още цялото значение на доловеното от него ново съдържание, Маркс понякога излага само описателно това съдържание и не го свързва с никакъв термин. В този случай ние ще трябва един вид да избързваме напред, като даваме име на този обект съобразно насоката на по-нататъшното развитие на Марксовите възгледи.

Именно така стои въпросът с термина „тип общество“. С този термин ние означаваме това, което Маркс в „Ръкописа от 1843 година“ характеризира като *тип връзка между гражданското общество и държавата*.

Маркс различава тук четири исторически типа общество: антично, или древно; средновековно, или феодално; общество на новото време, или съвременно; демокрация, или общество на бъдещето.

Антично общество

Маркс характеризира античното общество, или „държавата на древността“, като „субстанциално единство между народ и държава“ (2, стр. 248). Става дума за робовладелските държави, където под „народ“ се разбирали само свободните граждани, т. е. в преобладаващото мнозинство робовладелците. Само тези граждани имали политически права. Всеки от тях по отношение на робите бил носител на пълната държавна власт (например, можел да убие всеки роб и да носи отговорност за това не пред държавата, а пред притежателя на роба — само като за причиняване материална щета на неговата собственост). Тук държавата още не се е развила в особена форма, различна от всекидневния живот на „народа“, и е действително частна работа на свободните граждани, действително съдържание на тяхната дейност.

гражданското общество, т. е. хората, които произвеждат необходимите за живота средства, още не са народ. Трудът е участ на робите и затова „у гърците гражданското общество е роб на политическото общество“ (2, стр. 292).

Средновековно общество

В средните векове обществото се състои от съсловия, които имат еднакво значение както в сферата на гражданското общество, така и в сферата на държавата. Затова гражданското общество е политическо общество, а принципът на гражданското общество е принцип на държавата. Но в основата си този принцип е противоположен на принципа на античността: не свободен гражданин, а именно *несвободен човек*. Тъждеството на държавата и гражданското общество се осъществява тук изключително чрез съсловията, всяко от които изпълнява строго определена функция. Държавните функции загубват характера си на функции на *обществото* и се превръщат в привилегия на едно от съсловията. В резултат всяко съсловие се явява не като носител на общия за целия народ интерес, а като самостоятелно общество, като *частна сфера* на тъждеството на държавата и гражданското общество.

Това тъждество не само не приобщава човека към неговата социална, всеобща същност, но и разсича самата тази същност на отделни елементи и с това умъртвява нейната жива душа.

Съвременно общество

В ново време привидно се съединяват отново политическите елементи на всеобщата същност на човека. „От различните моменти на народния живот най-трудно се е формирала политическата държава, държавният строй. Той се е развивал по отношение на другите сфери като всеобщия разум, като нещо откъсно по отношение на тях“ (2, стр. 246). Всички форми на държавата сега провъзгласяват за свой принцип социалното качество на човека, всички претендират да бъдат носители на всеобщия разум на народа. Разликата между републиката и монархията е само в това, че в първата *общественият* човек, т. е. човекът като политическо същество, се признава за свободен, а във втората той все още е несвободен.

Докато в средните векове съсловията са били действително *политически-съсловен* елемент, в ново време политическото е станало изключително достойние на държавата и затова съсловията са се превърнали в изключително *частен* елемент на обществото. Техен принцип сега е станал *свободният, но частен* човек. Това частно съсловие принадлежи на гражданското общество и се *противопоставя* на държавата. Държавата и гражданското общество са откъснати, *отчуждени*. Доколкото гражданското общество е „действителна, материална държава“, дотолкова реалният живот в съвременното общество, разпокъсано на противостоящи един на друг елементи, се оказва на страната на гражданското общество, а

държавата се явява само като формален елемент на това общество.

Формализмът на отчуждената държава

Този държавен формализъм намира въплъщение в бюрокрацията. Като я характеризира, Маркс използва в ръкописа си изводите, до които е стигнал в „Рейнски вестник“, формулира откритите още през този период закони на бюрократичната йерархия.

„Бюрокрацията е кръг, от който никой не може да излезе. Нейната йерархия е *йерархия на знанието*. Върховете се осланят на низшите кръгове във всичко, което се отнася до познаването на подробностите, а низшите кръгове имат доверие на върховете във всичко, което засяга разбирането на всеобщото, и следователно те взаимно се заблуждават“ (2, стр. 263).

В ръкописа теоретически се осмисля и личният опит от борбата на Маркс против пруската бюрокрация, която йезуитски представя своя егоистичен интерес за държавен интерес и при това потъпква действително държавните, народните интереси. Бюрокрацията владее държавата — тя е *нейна частна собственост*, пише Маркс. Тя смята самата себе си за крайна цел на държавата, а действителната цел на държавата представя като противодържавна цел. „Що се отнася до отделния бюрократ, държавната цел се превръща в негова лична цел, в *ламтеж за по-високи постове, в правене на кариера*“ (2, стр. 264).

Принцип на знанието се оказва за бюрокрацията *авторитетът*, а обоготворяването му е нейният начин на мислене. Затова за бюрократа действителната наука изглежда безсъдържателна, а всяко нещо придобива двойствено значение: реално и бюрократично.

Диалектика на съществуването на бюрокрацията

Маркс теоретично осмисля не само личния си опит от борбата с пруската бюрокрация, но и по-широкия исторически опит от политическото лавиране на пруската бюрокрация през последните години: в началото решително утвърждаване на своето господство във всички сфери на държавния живот, чак до почти пълното ликвидиране на ролята на съсловията, а след това, от 1840 г., когато се пробужда политическото движение на германския народ, кокетирание със съсловията (свикване на ландтазите, които не са се събирали много години, свикване на съсловните комисии в цяла Прусия, лицемерна „свобода на печата“ в новата цензурна инструкция и т. н.).

Маркс вижда смисъла на подобни действия на пруската бюрокрация в това, че бюрокрацията има за своя предпоставка съсловните корпорации, защото държавата на новото време е израсла от средновековната съсловно-корпоративна държава. Като всяко следствие, тя се бори против съществуването на своите предпоставки. „Но щом държавата се пробужда за действителен живот

и гражданското общество, подбуждано от своя собствен разум, се освобождава от властта на корпорациите, бюрокрацията се старее да ги възстанови...“ Тя има общ принцип с корпорациите — принципа на частния интерес. Затова следствието започва да се бори за съществуването на своите предпоставки, щом се появява нов принцип, който се бори не против *съществуването* на тези предпоставки, а против *принципа* на това съществуване“ (2, стр. 262).

Но бюрокрацията може да устои в тази борба само дотогава, докато, противопоставяйки се на истински всеобщото, тя успява да действа като „всеобщо“ (да представя своя частен интерес за всеобщ). „Премахването на бюрокрацията е възможно само при условие, че всеобщият интерес *действително* става особен интерес, а не само — както е у Хегел — в мисълта, в *абстракцията*, а това е възможно само при условие, че *особеният* интерес *действително* става *всеобщ*“ (2, стр. 265).

Тези мисли свидетелствуват за дълбокото вникване на Маркс в стратегията на политическата, всъщност на класовата борба. Неволно се натрапва аналогия със знаменитите Марксови трудове, които обобщават опита от класовите битки в 1848—1850 и 1871 г. В „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“ той също обръща внимание на борбата на следствието против своите предпоставки и на борбата му за тяхното запазване по-късно, когато на историческата арена излиза сила, която се стреми да унищожи самия принцип, залегнал в основата и на предпоставките, и на техните следствия. В същия

труд Маркс прави майсторски анализ на това, как именно бюрокрацията служи на „малкия Бонапарт“ за основа, за реален механизъм, който му дава възможност да заблуждава цялата нация, като представя жалкото си тщеславие за общонационален интерес.

Разбира се, в *методологично* отношение „Ръкописът от 1843 година“ не може да се приравнява към класическите трудове на Маркс. Но почеркът на великия стратег на политическите сражения за народно щастие личи още на страниците на този ръкопис. Така, именно тук той прави важния извод, че за премахването на бюрокрацията е необходим такъв особен интерес, който действително би станал всеобщ. Маркс, наистина, още не посочва носителя на този интерес. Той ще го открие след половин година, като сътрудничи в „Немско-френски годишници“.

А сега, в ръкописа, Маркс само констатира, че „историческа задача е станало... да се върне политическата държава в реалния свят...“ (2, стр. 246), т. е. преди всичко да се ликвидира отчуждението в обществото, да се възстанови субстанциалното единство на държавата и народа и същевременно единството на държавата и гражданското общество, при което принцип на това единство трябва да стане свободният човек.

Демокрация на бъдещето

Всяко от тези искания поотделно вече се е осъществявало в историята: първото — в античното

общество, второто — в средновековното, третото — в съвременното. Сега предстои да се съединят всички тези истински човешки принципи в качествено ново хармонично цяло. Името на това цяло е демокрация, т. е. „социализираният човек като особена форма на държавния строй... Демокрацията се отнася към всички останали държавни форми като към свой стар завет. В демокрацията не човек съществува за закона, а законът съществува за човека; закон тук е *човешкото битие*, докато в другите форми на държавен строй човекът е *определяното със закон битие*. Такъв е основният отличителен белег на демокрацията“ (2, стр. 244—245).

И така, стожер на Марксовото разсъждение за бъдещото общество е идеята за *социализирания човек*. Тя е залегнала още в характеристиката, която Маркс дава на човешката природа: не биологичните, а социалните качества съставят неговата същност. Всички предишни общества, всяко по свой начин, са осакатявали тази същност. Задачата сега е именно в това — да се възстанови тя в истински човешкото ѝ съдържание, ценност и форма. Това възстановяване е именно социализирането на човека.

Макар тези формулировки да имат фойербаховски оттенък, те по съдържание съществено се отличават от Фойербаховите: тук става дума не за абстрактния, изолиран индивид, а за човека като единица на политическата общност — народа. Да се издигне *човекът* като принцип на демократичното общество, за Маркс означава все едно да се провъзгласи за такъв принцип

народът. Като характеризира вече в друг аспект принципа на бъдещото общество, Маркс пише: „...необходимо е движението на държавния строй, неговото прогресивно движение да стане принцип на държавния строй, следователно принцип на държавния строй да стане действителният носител на държавния строй — народът. Самият прогрес е тогава държавният строй“ (2, стр. 275).

Всъщност позицията на Маркс е насочена срещу всеки обществен строй, основан върху частната собственост. „Собствеността и т. н., с една дума, цялото съдържание на правото и държавата в Северна Америка с малки изменения са същите, каквито са и тези в Прусия. Там, следователно, *републиката* е просто държавна форма, както тук — монархията. Съдържанието на държавата лежи извън рамките на тези форми на държавния строй. Затова Хегел е прав, когато казва: политическата държава е държавният строй. Това значи: материалната държава не е политическа“ (2, стр. 246).

Следователно, всеобщото като принцип на политическа държава не е принцип на „материалната държава“, т. е. на гражданското общество. Частните интереси — ето кое е неговият действителен принцип и в Северна Америка, и — с малки изменения — в Прусия.

А демокрацията според Маркс е тъкмо това ново общество, в което всеобщото, интересите на целия народ стават действителен принцип не само на политическата, но и на материалната държава, т. е. принцип на *целия* живот, на обществото, на *целия* негов строй.

Изработваният от Маркс нов общественопо-литически идеал засега е още твърде абстрактен, но той явно се приближава към комунистиче-ския. Няма никакви основания да се вижда в него, както се опитват някои задгранични из-следователи на Марксовото наследство, буржо-азен идеал, основа на който е именно омразният на Маркс принцип на частния интерес.

*Тайната на производствените
отношения си остава тайна*

Наистина, Марксовият идеал (във формата, в която той е изразен в „Ръкописа от 1843 годи-на“) бил още недостатъчно обоснован. Всъщност представената тогава от него схема за смяна на историческите типове общество още не давала възможност да се правят научно обосновани из-води за бъдещето. Защото от това, че държавата и гражданското общество са откъснати едно от друго, съвсем *не произтича* още историческата необходимост за съединяването им. Провъзгла-сеното от младия Маркс съединяване е само един от възможните пътища за по-нататъшното раз-витие на обществото и още не било *доказано*, че историята ще тръгне именно по този път. В сре-дата на 1843 г. Маркс изобщо знаел още недо-статъчно законите на съвременното му общест-во; тепърва му предстояло да открие основните икономически закони на капитализма. А в „Ръ-кописа от 1843 година“ обективните *отношения в самото гражданско общество* още не привличат

достатъчно вниманието на Маркс, той не се опира на разбирането на решаващата роля в обществото на производствените отношения между индивидите, обусловени на свой ред от развитието на производителните сили. Напредването в неговите възгледи засега се извършва по странични пътища, сякаш в обход на тайнствен противник откъм фланговете. Един от тези флангове било *изследването на конкретната история* на възникването на отчужденото, т. е. на буржоазното общество; пръв резултат от това изследване бил стремежът да се разкрият характерът и законите на частната собственост. Другият фланг било *напредването в абстрактно-теоретичната сфера*, първите опити да се разработва диалектиката върху почвата на материализма.

*Задълбочаване на материализма
и движение към комунизма:
отчужденият свят и диалектиката*

При изследването на „Ръкописа от 1843 година“ вниманието на автора на тази книга беше привлечено от следното обстоятелство: във втората половина на ръкописа (XXIII кола) Маркс като че ли е завършил подробния анализ на § 303 и се е приготвил да разгледа следващите параграфи на Хегеловата „Философия на правото“ (на първите две страници на XXIV кола той е преписал текста на следващите два параграфа — § 304—307). Но още след първата фраза

той прекъсва анализа на тези параграфи с обширно допълнение, като отново се връща към § 303*. След това Маркс пак дава текста на § 304—307, но вече не нацяло, а като подлага всяка фраза на обстоен разбор.

Изглежда, неудовлетворен от предишния си анализ, Маркс е почувствувал необходимост някак си отначало да подхване въпроса. Откъде се е появила тази неудовлетвореност и тази необходимост?

Привлича вниманието и това, че сега Маркс има немалко *нови аргументи* в полза на общия си възглед за възникването и съдържанието на отчуждението. Самото изложение на въпросите е станало по-ясно и конкретно, като че ли опиращо се на по-широко познаване на емпиричния материал. Откъде са дошли тези нови аргументи, тази конкретност, изобилието на материал и т. н.?

Най-после, забележително е, че именно от този момент в ръкописа се наблюдава *засилено внимание на Маркс към гражданското общество* и вътрешната му структура — внимание, базиращо се на твърдото намерение да се залови, след критиката на Хегеловото учение за държавата, с „критика на Хегеловата концепция за гражданското общество“ (2, стр. 303). Тъй като това намерение говори за ход на разсъжденията, противоположен на общата логика на Хегеловата „Философия на правото“ (разделът „Държава“ там е последен, а разделът „Гражданско об-

---

* Текстологичната обосновка на това вж. в бележка I на края на книгата.

щество“ е преди него), може да се заключи, че Маркс е внесъл корективи в първоначалния си замисъл. Какво е предизвикало тези корективи?

Кройцнах: полет на чувствата и мислите

Отговорът на тези въпроси е свързан вероятно преди всичко с това, че Маркс проучвал допълнителна литература, което било предизвикано от потребностите на развитието на теоретичните му възгледи.

Маркс работил главно над ръкописа не в Кьолн, а вече в Кройцнах, където живеела неговата годеница и където самият той се преместил през май 1843 г. с намерение да се ожени. Още през януари, взел решение да емигрира от Германия, Маркс твърдо решил да направи това не сам, а заедно с Жени. „Аз съм сгоден и не мога, не трябва и не желая да напусна Германия без своята годеница“ — пише той.

Много неща се изменили през седемте години, изминали от времето, когато възторженият младеж направил предложение на възлюбената си и получил нейното съгласие. Но нито времето, нито житейските трудности повлияли на взаимните им чувства, които станали само по-дълбоки и трайни. „Мога да Ви уверя без сянка от романтика — пише Маркс на Руге през март 1843 г., — че съм влюбен до уши, и то най-сериозно“ (11, стр. 374).

Запазен е документът, който свидетелствува, че през юни 1843 г. бил сключен брачен договор

между Карл и Жени. Направили скромна сватба и придружени от майката на Жени и нейния брат Едгар, заминали на сватбено пътешествие по маршрут: Кройцнах — Ебернбург — Пфалц — Баден-Баден — Кройцнах.

Лятото на 1843 г. било наистина щастливо време в живота на младия Маркс. Полетът на неговите чувства се допълвал от интензивна теоретична работа. Именно през този период Маркс почувствувал с особена острота, че конкретно-историческите му знания са недостатъчни, за да реши възникналите пред него проблеми. И затова, след като се върнал от сватбеното пътешествие, което временно прекъснало работата му над критиката на Хегеловата философия на правото, той, преди да продължи тази работа, потънал в море от книги по история на различни страни.

Кройцнахски тетрадки

Извадките от тези книги са запазени като пет тетрадки с надпис: „Кройцнах. Юли—август 1843“, наречени „Кройцнахски тетрадки“. Те съдържат повече от 250 страници сбит ръкописен текст с извадки от 24 произведения. Тук има и трудове на класици на политическата наука (Макиавели, Монтескьо, Русо), и произведения на по-малко известни или съвсем забравени в наше време немски, френски и белгийски автори.

Взети заедно, тези книги давали разностранна представа за историята на много европейски страни — Франция, Англия, Германия, Полша,

Швеция и др. — за един гигантски период, като се започне от 600 г. преди н. е. При това Маркс не натрупвал просто емпирични данни, а изучавал сравнително историята на различните страни, което му давало възможност зад специфичните особености в развитието на отделните страни да разкрие общите тенденции на историческия процес. Особеността на това вникване в законите на историята се състояла в това, че то се извършвало едновременно със съзнателното преминаване на Маркс върху позициите на материализма. Следователно, *Маркс съзнателно започнал да прилага материализма като метод за изследване на историческите процеси.*

В Кройцнахските тетрадки има малко собствени бележки и разсъждения на Маркс. Но за неговата позиция може да се съди вече по характера на материала, който е привлякъл вниманието му и е бил изваден от него, а също и по тематичното групиране на този материал в предметните показалци, съдържащи темите и номерата на онези страници от тетрадките, на които има извадки по дадена тема.

Тематиката на извадките е необикновено разнообразна. Но не е трудно да се убеди човек, че това не е безсистемна пъстрота, а богато нюансирана концентрация на материал за решаване на теоретичната задача, която станала основна за Маркс при работата над „Ръкописа от 1843 година“: изясняването на взаимоотношението между държавата и гражданското общество, историята на отчуждаването на първата от второто.

Още в първата тетрадка, която изцяло е запълнена с цитати от тритомната „История на Франция“ от Х. Хайнрих, Маркс грижливо проследява възникването на парламента като политическа организация, обособена от останалия обществен организъм. Вниманието на Маркс било привлечено от проблема за възникването на привилегиите на тесен кръг лица, които ръководели обществените работи. С възникването на тези привилегии са свързани и извадките от „История на република Венеция“ от П. Дарю. В предметния показалец към втора тетрадка темата за привилегиите е подчертана специално като предпоставка за разглеждане на въпроса за чиновническата бюрокрация, завършваща отделянето на държавата от народа. Като конспектира „История на Англия“ от И. Лапенберг, Маркс в третата тетрадка обръща внимание на факта, че членовете на английския, както и на френския парламент в по-голямата си част защитават собствените си интереси, а не интересите на народа.

Като проучва историята на отчуждаването на държавата от гражданското общество, Маркс съсредоточава вниманието си върху отношенията на собственост и влиянието им върху държавата и върху целия обществен строй. А в първата тетрадка разглеждането на периода на Каролингите завършва с посочване на връзката между военизирания строй и отношенията на собственост*. Във втората тетрадка тази тема получава по-широко звучене: собствеността като

---

* ЦПА, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 114, л. 35.

условие за участие в изборите, отношението на собствениците към общината, връзката на собствеността с господството и робството, собствеността и равенството — това са далеч не всички въпроси, специално осветлени тук. В следващите тетрадки Маркс изяснява историческия характер на различните форми на собственост и свързаните с тях форми на социални отношения. В петтомната „История на германците (по първоизточници)“ от И. Пфистер вниманието на Маркс особено привлекли фактите, които показват, че в древната епоха, когато основа на живота на германците е била поземлената собственост в различните ѝ форми (частна собственост на свободните граждани, кралска собственост, общинна собственост), в центъра на обществения живот е стояло местното събрание; напротив, в следващия период, когато нараснала ролята на формите на собственост, които се развили в градовете, общественият живот започнал все повече да се определя от общодържавните норми и закони, установявани от краля.

Историзмът пронизва всички аспекти на Марксовия интерес към частната собственост. Дори от повърхностната книга на Ю. Мьозер „Патриотични фантазии“ Маркс успял да почерпи ценни сведения: конституциите на античните държави, фиксира той, са гарантирали само онези свободи, които се съдържат в самата личност; по-късно свободата на личността била ограничена от свободите, свързани с владението на земята; у древните римляни робството е представлявало частноправно отношение, а у германците крепост-

ната зависимост е държавноправно отношение. В книгата на К. Жофроа „Принципът на наследяването и френските и английските перове“ вниманието на Маркс било привлечено от съпоставянето на процесите на развитие на ленната зависимост в Англия и Франция. Книгата на Т. Хамилтън „Хора и нрави в Съединените северноамерикански щати“ открила на Маркс наличието на най-остри социални противоречия в САЩ: федералистите са против даването на изборителни права на безимотните; негрите, макар и формално свободни, фактически са парии, действителното освобождаване на които изисква да се преодолеят расовите предразсъдъци на белите; богатите претендират за привилегии, макар че формално всички граждани са равни пред закона; пари и бизнес — ето истинските богове на американците (вж. 23, стр. 136). При конспектирането на втори том от „История на Англия“ от И. Лапенберг в центъра на Марксовото внимание се оказала тезата, че сегашната система на частна собственост е продукт на продължително развитие.

Като прави преглед на многообразните социални процеси, извършили се за 2500 години, Маркс ясно съзнава световноисторическото значение на Великата френска революция и затова се стреми колкото може по-задълбочено и подробно да проучи това събитие — неговата подготовка, развоя и последиците му. Повечето конспектирани от него книги са посветени именно на историята на Франция и почти всички от тях така или иначе засягат революцията от 1789 г. 245

Така, втората тетрадка съдържа извадки от „История на последните петдесет години“ от К. Лудвиг (1833), в които вниманието на Маркс е приковано от политическите и социалните процеси, свързани с революцията. Пак тук има извадки от критичния анализ на книгата на мадам дьо Стал за Френската революция, направен от Ж. Бейол. В предметния показалец към извадките от тези книги Маркс специално отделя следните теми: структура на феодалния режим; взаимоотношения на трите съсловия преди революцията; собственост и нейните последици, „вартоломеева нощ на частната собственост“*; конфискация на църковните богатства и задоволяване претенциите на държавните кредитори**; максимум и система на терор***.

Важни сведения за самия ход на Френската революция Маркс почерпил от „История на

---

* Има се пред вид нощта на 3 срещу 4 август 1789 г., когато под натиска на селските въстания Учредителното събрание провъзгласило пълното унищожение на феодалния режим: безвъзмездно ликвидиране на личните повинности, църковния десятък и т. н.

** В тази точка Маркс обръща внимание на противоречието, пред което се изправило Националното събрание по отношение на частната собственост: за сметка на частната собственост на едно съсловие (духовенството) се утвърждава частната собственост на друго съсловие (едрите буржоа, които кредитирали кралската власт) (вж. 23, стр. 119).

*** Има се пред вид системата на принудителни пределни цени на предметите от първа необходимост, строгата регламентация на търговията и суровото преследване на спекулата, установени от революционното правителство през периода на якобинската диктатура. Тези мерки ограничавали свободата за разпореждане със собствеността и с това предизвикали остро недоволство сред буржоазията.

Франция в революционната епоха“ на В. Ваксмут. Оттук той изважда много параграфи от знаменитата „Декларация за правата на човека и гражданина“ от 1789 г. и от конституцията от 1791 г. (Маркс ги използва след това не само в „Ръкописа от 1843 година“, но и в статии за „Немско-френски годишници“). Тук той се запознал с перипетите в революционната дейност на Кондорсе, Демулен, Дантон, ебертистите, Робеспьер, санкюлотите и др.

На настъпилите след революцията събития Маркс посветил извадки от две неголеми книги на Ф. Шатобриан за реставрацията и конституционната монархия във Франция след Юлската революция от 1830 г., из „История на Франция след реставрацията“ на Ш. Лакретел и от книгата на Ланциолое „За причините, характера и последиците от юлските дни“, а също и от някои списания и вестници от тази епоха.

В четвърта тетрадка Маркс наред с извадките съставя библиография по история на Франция, която включва около 200 източника, между които и трудовете на класиците на буржоазната историческа наука: „Очерци по история на Франция“ и „История на цивилизацията във Франция“ от Гизо, „Писма за историята на Франция“ и „Преустройство на вътрешните отношения след смъртта на Карл Велики“ от Тиери. Растящият интерес на Маркс към историята на Френската революция и във връзка с нея — към историята на Франция изобщо, се превърнал към края на 1843 г. в намерение да напише история на Конвента. Но за осъществяването на това намерение

ние през 1844 г. попречили интензивните занимания на Маркс с икономическите проблеми.

*Общо
между тетрадките и ръкописа*

Полученият в процеса на заниманията с исторически въпроси конкретен материал оказал съществено въздействие върху по-нататъшната работа на Маркс над „Ръкописа от 1843 година“ не само с това, че му дал нова емпирична аргументация, но и с това, че му помогнал да разбере по-задълбочено самата същност на проучваните проблеми.

В това отношение са характерни бележките, направени от Маркс при четенето на „Историко-политическо списание“ от 1832—1836 г., чийто редактор бил Леополд Ранке. Маркс отбелязва, че при определени условия в историческия процес настъпва рязко изменение на съотношението между историческите фактори: определящото и определяното си сменят местата. Например това става, когато съсловието, което дотогава е решавало съдбините на народа, изведнъж се оказва изтласкано от господстващите си позиции от едно измежду съсловията, които преди са се намирали долу. Но консервативните сили гледат на такава промяна само като на случайно, повърхностно явление, след което неизбежно ще се върнат добрите стари времена. Следователно реакцията си въобразява, че нейното минало ще бъде продукт на настоящето, с други думи, на

нея „старият свят ѝ се струва истина на нов мироглед“. Подобна идеологическа илюзия Маркс нарича „политическа теология“.

Именно като политическа теология на консервативните сили на германското общество той характеризира Хегеловата философия на правото, в която остарелите за времето си форми на пруската държава се рисували като съответстващи на „истинската идея“ за държавата:

„Като превръща моментите на държавната идея в субект, а старите форми на съществуване на държавата — в предикат, докато в историческата действителност, напротив, идеята за държавата винаги е била предикат на формите на нейното съществуване, Хегел е изразил само общия характер на времето, неговата *политическа теология*. Тук въпросът стои точно така, както и с неговия философско-религиозен пантеизъм . . . Тази метафизика е метафизичен израз на реакцията, на която старият свят се струва истина на нов мироглед“ (23, стр. LXXIV—LXXV).

Тази мисъл от четвърта тетрадка Маркс като че ли продължава непосредствено в „Ръкописа от 1843 година“. След като показва, че съсловията на новото време, изгубили политическо значение, се отъждествяват в този смисъл от Хегел със средновековните съсловия, които са имали такова значение, Маркс заключава: „Това е *безкритичният, мистичен маниер стар мироглед да се тълкува* в дух на нов . . . Тази *безкритичност, този мистицизъм* съставляват както загадката на съвременните форми на държавния строй (. . . на неговите съсловни форми), така и тайната на

Хегеловата философия, предимно на неговата философия на правото и философия на религията“ (2, стр. 304).

Като анализира реалните исторически процеси и превратната представа, която се създава за тях у реакционерите от типа на Ранке, и като съпоставя с тази представа Хегеловата философия на правото, Маркс установява връзката на идеологическото явление (Хегеловата философия) с характера на създалите го социално-политически отношения, т. е. прави важна крачка към историческия материализъм.

Сега, когато свободно владее обширен исторически материал, Маркс може да установи, че Хегел, защитавайки политическите функции на съсловията в съвременната държава, „не назовава въпроса, за който става дума, с неговото общоизвестно име. Спорът се води между *представителния* и *съсловния* строй. Представителният строй е голяма крачка напред...“ (2, стр. 295). Именно защото Маркс е можал сега по-конкретно да види връзката на Хегеловата позиция с реалните исторически процеси — затова той е направил повторен разбор на § 303 от Хегеловата „Философия на правото“.

*Френската революция е завършила
отчуждаването на държавата*

В работата над Кройцнахските тетрадки Маркс стигнал също до по-дълбоко и конкретно разбиране на процеса на отчуждаването на държава-

та от гражданското общество. „Историческото развитие — пише той — доведе до превръщането на *политическите съсловия* в *социални съсловия*... Самият процес на превръщане на *политическите съсловия* в *граждански* се извършваше в *абсолютната монархия*“ (2, стр. 300).

Забелязвате ли, читателю, как се е изменил самият стил на Маркс? Предимно логическата контрааргументация се сменя от характеристика на реалните исторически процеси. Теоретичната необходимост отстъпва място на фактическата достоверност. В резултат от това дори същите ония термини, които у Хегел, Фойербах, а често и у Маркс бяха не напълно определени, допускащи различно тълкуване, сега се свързват с напълно определени исторически явления и с това придобиват по-голяма точност.

Точността на стила е обусловена от точността на съдържанието. Маркс характеризира лапидарно същността на посочения исторически процес: действайки под знамето на идеята за единство на държавата, бюрокрацията е ограничила политическите функции на съсловията; но известно време тези техни функции са продължавали да съществуват *наред* с функциите на бюрокрацията. А кога тя си ги е присвоила *изцяло*? Логиката не могла да помогне на Маркс да отговори на този въпрос. Той получил отговора от историята: „Едва Френската революция завърши процеса на превръщането на *политическите съсловия* в *социални*, или *направи съсловните различия* на гражданското общество *изключително социални различия*, различия на частния жи-

вот, които са без значение в политическия живот. С това бе завършен процесът на отделяне на политическия живот от гражданското общество“ (2, стр. 300).

Този извод може да се нарече програмен, защото Френската революция беше онова събитие от световноисторическо значение, от което в продължение на повече от 100 години, чак до Великата октомврийска революция, революционерите от всички страни водеха летоброенето. Както сега обективната оценка на историческото място на Октомврийската революция, така и тогава обективната оценка на Френската революция е била показател за зрелостта на самия революционер. И Маркс с чест издържал изпита.

Тъй като още не било създадено учението за обществено-икономическите формации, не можело точно да се определи самото съдържание на Френската революция като възлов момент при прехода от една формация към друга. И все пак Маркс съумял да набележи нейното място в прогресивното развитие на историята:

а) той вижда направената от нея *голяма крачка напред* в това, че тя погребва привилегиите на съсловията и провъзгласи всички политически права на човека за неотменимо достойние на всеки индивид. От този момент „отделните членове на народа *са равни* на небето на своя политически свят...“ (2, стр. 300);

б) но с това тя направи *само първата* и не най-значителната от предстоящите тогава на човечеството крачки. Хората станаха „неравни е земното си съществуване, в своя *социален жи-*

вот“ (2, стр. 300). Социалното равенство ще бъде резултат от нова революция — непременно от революция, защото, както вече е разбрал Маркс, за установяването на действително нов строй винаги е бил недостатъчен постепенният преход и е била необходима революция (вж. 2, стр. 274--275).

Комунистическата насоченост на Марксовите възгледи изпъква тук твърде ясно, макар че самата дума „комунизъм“ още не е произнесена.

Раздвоеният човек

И така, в резултат от Френската революция се установил обществен строй, пронизан открай докрай от противоречието между частната собственост, като принцип на действителния живот, и всеобщата същност на човека, съществуваща само в небесата на политическия му живот. Поради това раздвояване на обществото действителният човек е принуден да подложи и самия себе си на съществено раздвояване: „Като *действителен гражданин* той намира себе си в двойна организация: в *бюрократическа* — тя представлява външно формално определение на отвъдната държава, на правителствената власт, която не засяга гражданина и неговата самостоятелна действителност — и в *социална*, в организация на гражданското общество. Но в последната той като *частно лице* стои вън от държавата; тази организация не засяга политическата държава като такава. Първата организация е държавна-

та организация, материя на която винаги е гражданинът. Втората организация е *гражданската организация*, за която държавата не е материя“ (2, стр. 297).

Следователно още в „Ръкописа от 1843 година“ (още преди „Икономико-философските ръкописи от 1844 година) Маркс развил възгледа си за съвременното общество като отчуждено общество до извода за раздвоеността, или както той ще каже по-късно, „за разпокъсаността“, на човека на това общество.

*Хора, които стоят
извън господстващите форми*

Оттук Маркс направил извода, че човек не е действителен член на обществото нито като член на бюрократичната организация (тъй като тя е само формализъм на гражданското общество), нито като член на социалната организация (тъй като тя е организация на гражданското общество, т. е. построена е върху принципите на частния интерес). Следователно, за да стане *действителен* член на обществото, човекът трябва да се откаже както от едната, така и от другата организация — „да се оттегли от цялата тази организация в своята индивидуалност“ (2, стр. 297).

Този извод не е проповед на индивидуализъм, както може да се стори на пръв поглед: като се отказва от съществуващите видове общност, чужди на истинската същност на човека, инди-

видът за пръв път оголва своята *човешка* индивидуалност. Ярък пример за това е жизненият път на самия Маркс: скъсал с еснафската семейна среда, а след това и с реакционното пруско правителство, Маркс се отказал от ония видове общност, които са сковавали активността му, и получил истинска свобода като човек и гражданин. Именно по този път той получил възможност решително да се бори за висшите човешки идеали. Така че този извод на Маркс съвсем не е абстрактно-логически, а представлява изстрадан резултат на определен период от живота.

Ясно е, че на подобно скъсване със заобикалящата среда *по повеля на дълга* са способни малцина. Но изводът, направен от Маркс, е приложим и към несравнено по-широка група хора — към ония членове на съществуващото общество, които *по силата на законите на самото това общество*, независимо от собствената си воля, се оказват извън господстващите сфери на общност. В „Ръкописа от 1843 година“ самият Маркс още не установява такава връзка, но за това вече съществуват необходимите предпоставки.

Така, като говори за непостоянния характер на съсловията в съвременното гражданско общество, Маркс подчертава, че „хората, *лишени от всякаква собственост, и съсловието на непосредствения труд*, на конкретния труд, са в по-малка степен съсловие на гражданското общество, отколкото почва, на която почиват и се движат неговите кръгове“ (2, стр. 301). Следователно, в процеса на историческото развитие се образуват

групи от хора, чието обективно положение в отчужденото общество се оказва извън официално фиксираните форми на общност.

Но не много преди това Маркс вече е стигнал до заключението, че гражданинът получава *действително* политическо значение само като се откаже от своето съсловие. Остава само една крачка до важния извод: в такава степен, в каквата хората, лишени от всякаква собственост, и изобщо хората на непосредствения труд се оказват извън основните съсловия на съвременното общество, в същата степен нараства действителното им политическо значение, т. е. значението им като носители не на формалните, а на действителните интереси на цялото общество, на всеобщите интереси на народа.

Засега Маркс още не прави такъв извод, но вече е съвсем близо до него.

Отчуждение на предметната същност на човека

При изучаване на конкретната история в зрителното поле на Маркс попаднали такива явления, като „различия на потребностите и труда“, „различия между града и селото“ и някои други предметно-трудова отношения. Наистина, той още не разбира цялата огромна важност на подобни отношения, но в главата му проблясва догадка за непосредствената им връзка със съвременните социални проблеми. Верен на хуманистичния си метод, той изказва тази догадка пак

във връзка с размишленията за социалната същност на човека от съвременното общество.

Докато средните векове, пише Маркс, отделят човека от неговата всеобща същност, „нашето време, *цивилизацията*, върши обратната грешка. То отделя от човека — като нещо само *външно*, материално — неговата *предметна* същност. То не счита съдържанието на човека за негова истинска действителност“ (2, стр. 302).

Следователно, Маркс признава предметната дейност на човека за негово съдържание и дори за негова същност. Наистина, предметната дейност е била тясно свързана с общественото съдържание на човека само в средните векове, когато животът на държавата е бил в субстанциално единство с живота на гражданското общество. Поради отчуждаването на тези сфери в съвременното общество предметната дейност се е превърнала в изключително частна работа на частните лица и затова е изгубила истински човешкия си характер. Сега тя се проявява като нещо външно за човека, отделено, отчуждено от него.

Тук явно се очертава подходът на Маркс към анализа на отчуждения труд. Разбира се, не бива да се надценява значението нито на този подход, нито на разгледаната по-горе мисъл за раздвоеността на човека в този вид, в който те са разкрити в „Ръкописа от 1843 година“. А и самата категория „отчуждение“ занимава тук Маркс главно във връзка с характеристиката на *отношенията* между гражданското общество и държавата. Тя още не се прилага при анализа

на самото гражданско общество, тъй като тук изобщо не се прави такъв анализ, а само назрява решението за неговото осъществяване.

И все пак фактът, че на последните страници на ръкописа тази категория вече се прилага при характеристиката на човека в буржоазното общество, е твърде многозначителен: с това се прокарва път към разбирането на самата същност на проблемите за съществуването и предстоящата гибел на буржоазния свят. Но само се прокарва.

Като издигнал приведената по-горе формула: нашето време отделя от човека предметната му същност, Маркс веднага направил бележка: „Ние ще се спрем по-подробно на това в раздела „Гражданско общество““ (2, стр. 303). До нас не е стигнал този анализ. Изглежда, че той изобщо не е бил извършен: вместо да подлага на критика *философското* учение за гражданския (икономическия) строй на обществото, Маркс предпочел да анализира *икономическите* теории. Резултат от този анализ били „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“, в центъра на които стои именно проблемът за отчуждението.

Във връзка с този и други проблеми Маркс ще подложи там на радикална преработка Хегеловата диалектика. Но някои ескизи на тази преработка са нахвърлени още в „Ръкописа от 1843 година“.

За типовете противоречия

В самото начало на ръкописа Маркс фиксира антиномичния характер на Хегеловите определения на държавата. Със задълбочаването на критиката, с разкриването и разглеждането на противоречията на самата действителност, които са отразени във философията на Хегел, все по-очевиден става за Маркс дълбокият методологичен смисъл на тази антиномия: „... дълбочината на Хегел се проявява именно в това, че той навсякъде започва от *противоположността* на определенията (във вида, в който те съществуват в нашите държави) и слага ударението върху нея“ (2, стр. 272).

Но като приема абсолютната идея за същност на света, Хегел разглежда реалните противоречия само като прояви, като начини на съществуване на тази универсална същност. Обаче противоречието в начините на съществуване на една и съща същност е само определен тип противоречие: противоречие на съществуването. Най-непримирим, рязък характер имат съществените противоречия — противоречията *в самата същност и между различните същности*.

Но в Хегеловата философия по необходимост всяко противоречие се явява като противоречие на съществуването. Ето защо „главната грешка на Хегел се състои в това, че той схваща *противоречието на явлението като единство в същността, в идеята*, докато това противоречие има, разбира се, за своя същност нещо по-дълбоко, именно — *същественото противоречие*“ (2, стр. 313).

Като свежда противоречията до явлението, в крайна сметка — до привидността, Хегел е принуден да се задоволява само с простата видимост на разрешаването им, представяна като самата същност на въпроса. Типична форма на подобно „преодоляване“ на противоречието у Хегел е опосредствуването на страните на противоречието от някой трети елемент.

Например Хегел не може да не забележи сблъскването на два съвсем различни принципа в съвременната законодателна власт: всеобщия интерес и частния интерес. Но той се стреми да докаже, че това е само противоречие на съществуването, което намира своето единство в идеята за държавата. Като свързващ елемент той издига съсловието. Но именно в съсловията се събират всички противоречия на съвременните държавни организации, пише Маркс. Съсловията играят ролята на посредници във всички отношения, тъй като във всички отношения те представляват „нещо средно“.

Обаче наличието на съществени противоречия не може да се скрие при каквото и да било спекулативно конструиране. Ето защо Хегел е принуден последователно да издига в ролята на посредници фактически всички елементи на държавната организация, включително и краля: необходимостта от монарх той обосновава с благотворната роля, която той играел като посредник между съсловията и... правителството!

„Тук проличава цялата несъобразност на тези крайности, които играят последователно ту ролята на крайност, ту ролята на среда“ (2, стр.

309) — заключава Маркс и показва, че действителните противоположности не могат да бъдат опосредствувани именно защото са действителни: „те и не се нуждаят от опосредствуване, защото са противоположни една на друга по своята същност. Те нямат помежду си нищо общо, те не се желаят една друга, те не се допълват взаимно. Едната крайност не носи в самата себе си стремеж към другата крайност, необходимост от нея или нейното предугаждане“ (2, стр. 310).

Дуализмът на Хегеловата логика

Хегел успява да създаде привидност на опосредствуване на действителните противоположности, защото ги превръща в *логически* противоположности. Но заедно с това той разглежда истинските логически противоположности (например всеобщност и единичност като моменти на умозаклучението) като *действителни*; „в това именно се проявява основният дуализъм на неговата логика. Това, което следва по-нататък, се отнася до критиката на Хегеловата логика“ (2, стр. 310).

Да се обърнем сега към това „по-нататък“, което се съдържа в следващия текст: „Против казаното говори на пръв поглед следното: „крайностите се допират“, северният полюс и южният полюс взаимно се привличат, женският пол и мъжкият пол също взаимно се привличат и само благодарение на съединяването на техните крайни различия възниква човекът.

От друга страна, всяка крайност е своя собст-

вена противоположност. Абстрактният спиритуализъм е абстрактен материализъм; абстрактният материализъм е абстрактният спиритуализъм на материята“ (2, стр. 310).

Тъй като първият от цитираните абзаци засяга твърде обикновени неща, а във втория, напротив, става дума за *основния въпрос на философията*, вниманието на изследователите на младия Маркс се съсредоточава главно върху този втори абзац, но с това от погледа им се изплъзва неговият общ контекст. А извън контекста, сам по себе си, този абзац звучи така, като че ли Маркс признава позицията си за дуалистична.

В действителност обаче не само в първия, но и във втория абзац Маркс излага *възможните възражения* против издигнатата по-горе теза („действителните крайности не могат да бъдат опосредствувани именно защото...“ и т. н.).

Правилността на този подход се потвърждава от следващия текст. Маркс пише: „Що се отнася до първото (възражение — *Н. Л.*), и северният, и южният полюс са *полюси*, тяхната *същност* е тъждествена... Що се отнася до второто възражение, главното определение се състои тук в това, че едно *понятие* (налично битие и пр.) се взема *абстрактно*, че това понятие има значение не като нещо самостоятелно, а като *абстракция* от нещо друго и само като тази абстракция. Така например духът е само *абстракция* от материята. Тогава от само себе си се разбира, че това понятие, именно защото посочената форма трябва да съставлява неговото съдържание, представлява, на-

против, своя „абстрактна противоположност, предметът, от който то е абстрахирано, в неговата абстракция. В приведения от нас пример реална същност на предмета е следователно абстрактният материализъм“ (2, стр. 310—311).

Така че вторият абзац представлява не позицията на Маркс, а възможното „второ възражение“ против неговата позиция. На това възражение Маркс противопоставя в третия абзац *контравъзражение* — именно то представлява *разяснение на Марксовата позиция*.

Същността на тази позиция се състои в следното: ако противоположните понятия (материя и дух) се вземат не в действителното им съдържание, а *само като абстракции* от своята противоположност („налично битие“ — само като понятие на логиката, т. е. като абстракция от духа, а „духът“ — само като абстракция от материята), т. е. *фактически се вземат* като нямащи самостоятелно значение, но при това се *изобразяват* като съвсем самостоятелни същности, тогава действително „абстрактният спиритуализъм е абстрактен материализъм“ и обратно*.

---

* Поразително е по този въпрос съпадението на формулировките на младия Маркс и младия Енгелс. В края на 1843 г. и началото на 1844 г. в „Очерци към критика на политическата икономия“ Енгелс пише: „XVIII век, векът на революцията... Но... всички революции на този век бяха едностранчиви и си оставаха в рамките на противоположността“, така например, революцията в областта на философията се сведе до това, че „на абстрактния спиритуализъм бе противопоставен абстрактният материализъм... Навсякъде останаха същите предпоставки; материализмът не засегна християнското презрение към човека

*Да се постига специфичната логика
на специфичния предмет*

Основа на този дуализъм, с помощта на който Хегел опосредствува действителните крайности, е това, че „различието в рамките на съществуването на една същност“ се смесва „отчасти с превърнатата в самостоятелна същност абстракция (абстракция, разбира се, не от нещо друго, а всъщност от себе си), а отчасти с действителната противоположност на взаимно изключващи се същности“ (2, стр. 311).

На почвата на това смесване възниква „тройна грешка“: 1) всяка абстракция и едностранчивост смята себе си за истина на това основание, че истина е само крайността; 2) рязкостта на действителните противоположности се смята за нещо вредно; 3) правят се опити да се опосредствуват тези противоположности.

Втората грешка е присъща на либералите, които се стремят да притъпят остротата на борбата. Третата грешка е характерна преди всичко за Хегел. Специално разглеждане очевидно изисква само първата грешка. Защо не е правилно да се твърди, че всяка крайна едностранчивост е истина? Затова, пише Маркс, защото колкото и двете крайности да се проявяват като действителни и като крайности, тяхното положение не е еднакво: „все пак само в същността на една от тях се крие свойството да бъде крайност,

---

и неговото унижение и само вместо християнския бог противопостави на човека природата като абсолютен“ (2, стр. 524).

а за другата крайността няма значение на истинска действителност. Едната крайност взема връх над другата“ (2, стр. 311).

Например религията и философията са крайности. Но това не значи, че и двете са истинни: философията разбира, че религията е в действителност илюзия; затова религията е противоположност, която не носи в себе си истината. Със същото право Маркс би могъл да каже това и за „абстрактния спиритуализъм“.

Следователно, малко е да се разкрие противоречивостта на предмета. Необходимо е да се разбере спецификата на това противоречие, като се открие коя от неговите страни крие в себе си истината.

Истинският път за разбирането на тази специфика е прокаран от Фойербах. Като разкрива илюзорната същност на християнството, той съвсем не се ограничава с чисто логическа аргументация, а пристъпва исторически към въпроса. Противоположно на предишните критици на религията, които оспорвали догмата на светото триединство, като посочвали противоречието между понятията „един“ и „три“ и поради това не могли да излязат от рамките на догматичната критика, Фойербах разкрива вътрешния генезис на светото триединство в човешкия мозък и описва раждането на тази догма. Именно това е истинска критика.

Вярно е, че историзмът дълбоко пронизва и цялата концепция на Хегел. Но Хегел свежда самата история до логиката, а познанието на конкретните предмети — до търсене на логиче-

ски понятия в тях, резултат от което е само илюзията за действително познаване на предмета.

Емпиричната действителност, която Хегел се опитва да представи като илюзорна, му отмъщава не само като разкрива илюзорността на собственото му мислене за нея, но и с това, че в края на краищата се явява в неговата конструкция изцяло като истина. „... Известно *емпирично съществуване* се приема *некритично* за действителна истина на идеята“ (2, стр. 255).

Младохегелианците, особено „Свободните“, също подложили на критика опита на Хегел да търси истината на противоречията по пътя на опосредствуването им. Но това била вулгарна критика, която допускала противоположна на Хегеловата „*догматична* грешка. Така тя критикува например конституцията. Тя насочва вниманието към взаимното противопоставяне на властите и т. н. Тя навсякъде намира противоречия. Това е все още догматична критика, *бореща се* със своя предмет... Истински философската критика на съвременния държавен строй не само разкрива неговите противоречия като реално съществуващи, но и ги обяснява; тя постига техния генезис, тяхната необходимост. Тя ги постига в специфичното им значение. Но разбирането им се състои, както мисли Хегел, не в това, навсякъде да се намират определенията на логическото понятие, а в това — да се постига специфичната логика на специфичния предмет“ (2, стр. 313—314).

И така, задачата на истински научното знание е, като разкрива конкретно генезиса на действи-

телно съществуващите противоречия на своя специфичен предмет, да постигне неговата специфична логика.

Маркс не само провъзгласява този твърде зрял методологичен извод — той се старае да го приложи при изследването не само на проблемите на Хегеловата философия като такава, но и на конкретните жизнени въпроси (особено в последните коли на ръкописа, където явно се чувствава, че Маркс се опира на обширния материал от Кройцнахските тетрадки).

Генезис на властта на частната собственост

И така, Маркс направил тук първите опити да пристъпи исторически към въпроса за отношението между държавата и частната собственост. Обхватът на този подход е пределно широк -- от древноримското положително право до Хегеловата философия на правото:

„Частната собственост носи върху себе си печата на *римската* разсъдъчност и на *германската* сантименталност. Поучително ще бъде да направим тук един паралел между тези два полюса на развитието на една и съща институция. Това ще ни помогне при разрешаването на разглежданата политическа проблема“ (2, стр. 334).

С това като че ли се затварял кръгът на заниманията на Маркс с правните проблеми, започнати през 1837 г.: именно като си послужил с

римското право, той се опитал тогава да прокара идеалистическата философия в цялата правна система; сега, обогатен от опита и знанията, той отново се обръща към римското право, но вече с друга цел — да приложи принципите на *материалистическата философия* при анализа на обществото.

Маркс смята, че римляните за пръв път, и при това класически, са разработили правото на частната собственост като право на абстрактната личност. Свободни от мистификация, те насочили главния си интерес „към развитието и определянето на *отношенията*, които са *абстрактни* отношения на частната собственост. Същинската основа на частната собственост, *владението*, се взема като *факт*, като *необясним* *факт*, а не като *право*“ (2, стр. 335).

Също така трезво разглеждали римляните и правото на монарха: те го третирали изцяло в рамките на нормите на частното право, т. е. разбирали частното право като висша форма на държавното право. При това самата власт на императора се явявала като власт именно на дадено частно лице, суверенитет на емпиричната воля като такава.

Характерна черта на римското право е утвърждаването на свободата на завещание и изобщо произволът на притежателя при разпореждането му със собствеността. Тук не собствеността владее лицето, а лицето владее собствеността. Този принцип важел за всички, включително и за самия император, който не гледал на частната собственост като на връзка между себе си

и своите поданици, а произволно се разпорежда с нея.

Противоположно на римляните германците са мистици на частната собственост. Техният собственически мистицизъм се проявил нагледно в развитието на такава икономико-политическа институция като майората. Майоратът е установяван от *държавата* правен принцип, според който *цялата частна собственост* след смъртта на нейния притежател преминава във владение само на най-големия син. Бидейки собственик, човекът тук не е свободен дори в последното си право — правото на завещание. „Неотчуждаемостта“ на частната собственост, пише Маркс, се оказва „отчуждаемост“ на всеобщата свобода на волята и нравствеността.

При това Маркс постига изключителна яснота както в постановката, така и в решаването на въпроса за взаимоотношението между държавата и частната собственост: „Каква е следователно властта на политическата държава над частната собственост? *Собствената власт на частната собственост*, нейната същност, доведена до съществуване. Какво остава на политическата държава в противоположност на тази същност? Остава *илюзията*, че тя е определяща, докато тя е определяна“ (2, стр. 323). Държавното право тук се отделя от частното и му противостои. Обаче именно тук гаранция за политическия строй се оказва частната собственост. „Следователно държавният строй тук е *държавен строй на частната собственост*“ (2, стр. 333).

Като отдаваме голямо значение на тези изво-

ди от гледна точка на перспективите на развитието на Марксовите възгледи, не бива обаче пряко да свързваме съдържащите се в „Ръкописа от 1843 година“ формулировки за зависимостта на държавата от частната собственост с категориите на историческия материализъм, с които понятието „частна собственост“ се свързва в съзнанието на съвременните марксиста. Тези категории тогава още не са били разработени.

Както и една година по-рано, през 1843 г., частната собственост интересува Маркс преди всичко като грубо, бездушно (в този смисъл материално) *въплъщение на частния интерес* и, следователно, като противоположност на обществената, социалната същност на индивида като представител на човешкия род. Още няма и дума за частната собственост като израз на обществените, на *производствените* отношения.

Следователно, тук са налице само отделни елементи, които подготвят възникването на научния миروглед като цялостна концепция, но още не самата тази концепция.

*ИЗХОДНАТА ПОЗИЦИЯ
НА КОМУНИСТА*

Глава пета

В края на октомври 1843 г. Маркс заедно с Жени напуснал Германия и скоро пристигнал в Париж, избран за място на издаването на „Немско-френски годишници“. Тук ги чакали Руге, Хес, издателят Фрьобел и други сътрудници на списанието. Въпросът с издаването му се уреждал: скъперникът Руге си развързал кесията и дал 6 хил. талера, като осигурил започването на изданието, и сега задачата на Маркс била колкото може по-бързо да подготви статиите за първите книжки.

Наглед обстановката била благоприятна за новото начинание. Германските радикали, които Руге посетил през лятото, му обещали подкрепа със свои статии и при разпространяване на списанието. В Париж живеели 85 хил. германци, включително и доста интелегенти — предполагаеми абонати на изданието. Най-последно не можело и самите французи да не се заинтересуват от списанието, чиято цел било сближаването на двете нации.

Руге, който постоянно кокетирал с хуманистични фрази с комунистическа отсенка, предложил дори главните сътрудници на списанието — той, Маркс, Хервег и други, включително и членовете на техните семейства — да образуват нещо като битова комуна: да се настанят в съседни апар-

таменти в една и съща къща. Разходите за продукти и обслужване да бъдат общи, да имат обща кухня, стол и т. н. (вж. 23, стр. 315). Но тези приказки не продължили дълго: разликата между радикално-комунистическите фрази на Руге и зараждащата се принципиална комунистическа убеденост на Маркс се проявила още при изработването на програмата на списанието.

Двете програми на „Немско-френски годишници“

Макар че списанието започвало със статията на Руге „План на „Немско-френски годишници““, фактически увод в проблематиката на списанието била „Преписката от 1843 година“, която се състояла от осем писма на Руге, Маркс, Фойербах и Бакунин и разкривала социално-политическите и социално-психологическите предпоставки на самата идея за създаването на списанието.

Действие в писма

„Преписката...“ не била обикновена сбирка от автентични (т. е. написани от ръката на самите автори) документи. На 19 декември 1843 г. Руге съобщава на Фрьобел: „Освен това аз пиша няколко писма по оригиналите на Бакунин, Фойербах, Маркс и по моите“ (цит. по 87, стр. 78).

Тъй като писмата-оригинали липсват, трудно е да се прецени до каква степен те са били преработени от Руге, но няма съмнение, че в някои от тях той е внесъл съществени корективи, за да създаде цялостно литературно произведение, подчинено на един политически замисъл. В резултат се получило своеобразно действие в писма, което се развива по следния начин.

Действие първо: действащо лице *Маркс*, който пътува из Холандия през март 1843 г. Писмото му до Руге служи един вид като увертюра към цялата „Преписка . . .“; съдържанието на това писмо е изградено от преплитането на два противоположни мотива: срам за позорното настояще на Германия и увереност в предстоящата революция.

Мотив първи: „Сега пътувам из Холандия. Ако се съди по тукашните и френските вестници, Германия е затънала дълбоко в калта и с всеки ден затъва все по-дълбоко. Повярвайте, че и този, който най-малко има случай да изпитва чувство на национална гордост, не може да не почувствува национален срам — дори като се намира в Холандия. И най-нищожният холандец е все пак гражданин в сравнение с най-великия германец“.

Мотив втори: „Комедията, която деспотизмът (пруският — *Н. Л.*) разиграва пред нас, е толкова опасна за него, както на времето трагедията се оказа опасна за Стюартите и Бурбоните . . . Държавата е твърде сериозно нещо, за да може да бъде превърната в някаква арлекинада. Един кораб, пълен с глупци, би могъл може би да бъ-

де оставен известно време на волята на вятъра, но той би плавал към своята неизбежна съдба именно защото глупците и не подозират това. Тази съдба е предстоящата ни революция“ (2, стр. 358).

Действие второ: Германия, Берлин, същия месец март; на сцената — Руге в ролята на един от активните участници в радикалното движение от 1842 г., които сега, под впечатлението от поражението, са се разочаровали от предишните си идеали и са готови да напуснат арената на борбата. Той възразява на Маркс: „Ще доживеем ли политическата революция? Ние, съвременниците на тези германци? Приятелю, вие вярвате в онова, което желаете. О, това ми е познато! Много е сладко да се надяваш и много горчиво е да отхвърлиш всякакви илюзии... Германският дух, доколкото той се проявява, е подъл; и аз, без да се колебая, казвам, че ако той не се проявява другояче, виновна за това е единствено подлата му натура... Нашият народ няма бъдеще — защо тогава да държим на личната си слава?“ (16, стр. 336, 338).

Действие трето: май—юни, разни места в Германия; всички участници в „Преписката...“: Маркс, Бакунин и Фойербах, всеки по своему, убеждават Руге в необосноваността на отчаянието му. Маркс възразява срещу обвинението в склонност към илюзии и заявява, че взема света такъв, какъвто е: това е свят на филистерите, свят на политическите животни. Но именно защото този свят е паднал до най-ниското равнище, не е възможна по-дълбока реакция и всяко

по-нататъшно движение може да бъде само осъществяването на преход към човешкия свят на демокрацията. Бакунин е убеден, че в Германия от ХІХ в. на философията тепърва предстои да изиграе ролята, която тя с такава чест изпълни във Франция през ХVІІІ в.; нужно е само, както французите, да не водят обособен живот в небесата на учената теория, а да привлекат народа на своя страна. Най-последно, Фойербах с епическото спокойствие на мъдрец мисли, че в Германия успехът не ще бъде постигнат скоро и за това ще трябва да се очистят главите на хората от старите възгледи и да се внедри в тях нов принцип; затова, ако може да се създаде нов орган за новия принцип, това не бива да се бави. Под влияние на тези аргументи Руге постепенно започва да клони към мисълта, че е необходимо да се действа.

Действие четвърто: август, действието се пренася в чужбина, в Париж; на сцената е Руге, който се обръща към Маркс: „Новият Анахарсис (Бакунин — Н. Л.) и новият философ (Фойербах — Н. Л.) ме убедиха... Германският съюз правилно забрани възобновяването на „Немски годишници“, той ни крещи: не е нужна никаква реставрация! Колко разумно е това!... Ние трябва да предприемем нещо ново, ако желаем изобщо да правим нещо. Аз се грижа за търговската страна на работата. Ние разчитаме на вас. Пишете какво мислите за програмата на новото списание, която прилагам към това писмо“ (16, стр. 349).

Следователно, замисълът на „Преписката...“

се е състоял в това — най-напред да пробуди у немския читател срам за положението в Германия, след това чрез отчаянието и съмненията, отразени в първото писмо на Руге, да се накара този читател да почувствува собственото си отчаяние и собствените си съмнения, а после постепенно, от писмо на писмо, да се разбиват тези съмнения и да се затвърди решимостта за нова борба и за приемане на новия революционен принцип — „Програмата на „Немско-френски годишници““.

Като реализирал този замисъл, Руге изглежда е внесъл изменение в оригиналите на собствените си писма, той е използвал тези писма, за да изрази еволюцията на почти отчаялия се радикал, а не личната си позиция, която без съмнение е била друга: ако през март—май действително е бил отчаян и напълно обезверен в бъдещето на германския народ, той не би могъл същевременно да урежда работата по подготвянето на „Немско-френски годишници“, а фактически Руге още през май сключил напълно конкретен договор с Маркс за издаването на списанието.

Има основания да се предполага, че в първото писмо на Фойербах, датирано от юни 1843 г., Руге е внесъл значителен елемент на собствено творчество. Запазено е автентично писмо на Фойербах до Руге от 20 юни 1843 г., в което, в отговор на предложението да открие със своя статия „Немско-френски годишници“, както на времето Щраус открил „Халски годишници“, Фойербах заявява: „Аз нямам абсолютно нищо про-

тив самата идея — напротив, сближаването с френския дух ми изглежда примамливо и дори нещо повече; но от *практическа* гледна точка за него тъкмо сега не е време и няма място... Ние още не можем да преминем от теория към практика, тъй като все още нямаме теория, поне във всестранно разработена форма. Доктрината все още е главният въпрос“ (78, стр. 358). Едва ли може да се предположи, че през същия юни Фойербах е написал на Руге още едно писмо по същия въпрос и с коренно различно съдържание. Известно е, че след един месец, на 22 юли, Руге посетил Фойербах и разговарял с него за сътрудничеството в списанието; възможно е Руге да е изложил именно резултатите от този разговор във вид на писмо на Фойербах до него, но и в такъв случай не можем да бъдем уверени, че мислите на Фойербах са предадени съвсем точно. По-късно Енгелс направо посочва нееднократните изявления на Маркс, че при редактирането на „Преписката...“ Руге е внесъл там много глупости“ (14, стр. 444).

Наред с изложения по-горе политически замисъл Руге при работата си над „Преписката...“ преследвал и някои лични цели, като честолюбовно се поставил в нейния център: пише или той самият (три писма), или пишат на него (пет писма); останалите кореспонденти нямат контакт помежду си. Освен това „Преписката...“ трябвало да послужи, според замисъла на Руге, като подкрепа на собствената му програма за „Немско-френски годишници“, за която той съобщава в края на последното писмо до Маркс.

Програмата на Руге

В оригинала това писмо на Руге завършвало не с пестеливото съобщение за написаната от него програма на списанието, а с прибавка, в която се говорело за нейните „френски и германски проспекти“. Тази прибавка, непубликувана в „Немско-френски годишници“, била възстановена от Руге при преиздаването на „Преписката от 1843 година“ в неговите събрани съчинения (вж. 91, стр. 141—142).

Пак там намираме и споменатия „френски проспект“, текстът на който също липсвал в самото списание. Това е кратка статия на френски език под гръмкото заглавие: „Програма на „Немско-френски годишници““. Адресираната до френския читател „Програма...“ обещавала да се дава „философско и политическо решение на различните проблеми, които вълнуват днес всяко общество в Европа... По своя философски характер то (списанието — *Н. Л.*) ще бъде ориентирано главно към Германия. По социалните си тенденции и практическите си стремежи то ще бъде по-близо до Франция“ (91, стр. 143—144). Като подчертавал след това значението на съюза между Франция и Германия в борбата за истинска свобода на нациите, Руге завършвал „Програмата...“, посочвайки следните три насоки на дейността на списанието: 1) обсъждане на политическите, религиозните и социалните системи, оказващи полезно или вредно влияние върху бъдещото общество; 2) преглед на вестниците и списанията, техните цели и тенденции,

тяхното въздействие върху общественото съзнание; 3) критичен анализ на книги, издавани от двете страни на Рейн (вж. 91, стр. 144).

След „Програмата...“ идва доста обширна статия на немски език под заглавие „План на „Немско-френски годишници““ (тази статия била запазена в списанието и дори, както знаем, била уводна). Тя започвала с това, с което завършвал „френският проспект“: с малки изменения се излагали трите насоки на работата на списанието. По-нататък се обосновавала необходимостта от обединяване на прогресивните сили на Франция и Германия. Равнодушието на мнозинството към забраната на свободната философска мисъл в Германия „говори колко далеч е още философията в Германия от превръщането ѝ в дело на нацията. Но тя трябва да стане дело на нацията... Народът не може да бъде свободен, докато не направи философията принцип на своето развитие; и задачата на философията е да издигне народа до това образование“ (77, стр. 4). Руге подчертава, че тук става дума за действително човешка, т. е. политическа свобода.

В това отношение Франция е пример за Германия: от времето на Великата революция от 1789 г. Франция работи над реализирането на философията и затова е, може да се каже, изцяло философска страна. Впрочем и усилията на германците в сферата на чистите принципи също не са отишли напразно: формулираните от тях принципи предстои да бъдат въплътени в живота във Франция и когато стане това, зави-

наги ще бъде осигурено великото преустройство, започнато от революцията от XVIII в. „Действителното съединяване на германския и френския дух е съединяване на принципа на хуманизма“ (77, стр. 7).

Тези абстрактно-хуманистични теоретически положения в духа на Фойербах били съвсем недостатъчни за програма на списанието. Освен това в статията на Руге те не били конкретизирани в теоретичен план и много малко — в практически план. Руге виждал практически израз на връзката между германския и френския дух в близкото минало главно в културния обмен: взаимни преводи и разпространение на най-добрите теоретически и белетристични произведения и т. н. А сега, според Руге, решаващата практическа крачка трябва да се състои в това — да се създаде нагледен *образец* на истински свободен печат — такъв, който сам си е господар и сам си определя законите. Тази именно функция се възлага на „Немско-френски годишници“.

Следователно гледището на Руге по конкретните задачи на революционната борба в края на 1843 г. малко се отличавало от това, което той заемал през 1842 г. и дори през 1841 г. Същият принцип — да се възплъти философията в живота, и същото средство — свободният печат. Само че вместо Хегеловата философия фигурира Фойербаховият хуманизъм, а вместо германския печат — един германо-френски орган.

Ясно е, че подобна програма вече не можела да задоволи Маркс.

Програмата на Маркс

Поради заболяването на Руге наложило се Маркс сам непосредствено да подготви списанието за печат. Между другите материали той трябвало да редактира и „Преписката...“, и програмната статия на Руге. Без да смята за възможно да преработи основно статиите на своя колега, Маркс все пак направил някои изменения в тях.

Запазена е една страница, която показва как Маркс се е опитал да видоизмени заключителната част на „френския проспект“, т. е. формулировката на трите основни насоки на списанието. Като използва двата варианта на тази формулировка (френския и немския), Маркс допълва френския текст с някои положения от немския и същевременно придава и на двата по-конкретен и политически определен смисъл. Така цитираната формулировка от френския вариант за втората насока на списанието след редактирането ѝ от Маркс получила следния вид: „Ние ще правим преглед на вестници и списания, който ще бъде своеобразно наказание за раболепието и низкопоклонничеството на едни и разгласяване на достойните усилия на други в полза на човечността и свободата.“*

Но след това Маркс, както изглежда, е решил да не кърпи взаимно дублиращите се и еднакво общи програмни статии на Руге, а да публикува само едната от тях — втората (немския

---

* ЦПА ИМЛ, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 122, л. 1.

„План...“) без каквито и да било изменения, като изцяло изхвърли първата (френската „Програма...“). Това го принудило да изхвърли и „последписа“ към последното писмо на Руге, тъй като тъкмо в него ставало дума за наличието на два проспекта: френски и немски. Наред с това Маркс намерил сполучлива (тактична спрямо Руге) форма да изложи собствената си програма: във вид на свое писмо до Руге, което завършва „Преписката от 1843 година“ и е да-тирано от септември*.

В това писмо Маркс преди всичко възразява срещу приемането на която и да било от съществуващите философски концепции като готова доктрина, която остава само да бъде осъществена, както мислел Руге. Между сегашните теоретици, пише Маркс, има голяма бъркотия относно това, какво трябва да бъде бъдещото общество и, следователно, в каква насока трябва да се води борбата. Би било неправилно да се задълбочава тази бъркотия, като се поддържа някоя от съществуващите доктрини. „... Предимството на новото направление се състои тъкмо в това, че ние не се стремим догматично да предугадим бъдещето, а желаем само чрез критика на стария свят да намерим новия свят“ (2, стр. 364).

---

* Като възпроизвел „Преписката от 1843 година“ в своите събрани съчинения, Руге не е включил даденото писмо на Маркс. Оттук Д. Рязанов не без основание извадил заключението: „Руге е искал да подчертае, че не е съгласен с това писмо, което всъщност представлява програма на списанието, различаваща се много от програмата на самия Руге“ (17, стр. 14).

Съществуващите тогава утопични теории на социализма (Фурие, Прудон) и на комунизма (Кабе, Дезами, Вайтлинг) не задоволяват Маркс именно защото те само противопоставят нови принципи на стария свят, а не ги извеждат от него. *Да се намери новият свят посредством критика на стария свят* — ето основната методологична позиция, изтъквана от Маркс в противовес на тези теории, които той правилно характеризира като догматични. Въпросът е там, че нито една от тези теории не разработва целия комплекс от нови принципи, а взема само един от тях, в резултат на което всяка теория догматично се противопоставя не само на стария свят, но и на останалите, неусвоени от нея нови принципи.

Така, споменатите теории на комунизма съсредоточават цялото си внимание само върху проблема за унищожаване на частната собственост и противопоставят на частното битие на хората различни проекти за живот при условията на обществена собственост. Приемайки необходимостта от унищожаване на частната собственост като нещо, разбиращо се от само себе си, Маркс обаче отбелязва, че самите тези теории фактически още не са се освободили от влиянието на своята противоположност — частното битие. Такъв комунизъм не е всестранно, а само особено, едностранчиво осъществяване на социалистическия принцип. „Затова премахването на частната собственост и този комунизъм съвсем не са твърждествени и не случайно, а съвсем неизбежно наред с комунизма се появиха други социалисти-

чески учения“ (2, стр. 365), които обръщат внимание не само на собствеността, но и на другите страни на битието на социализирания човек — на неговите способности, талант и пр. „А и социалистическият принцип като цяло представлява пак само едната страна, която засяга *реалното битие* на истинската човешка същност. Ние трябва да обърнем също такава внимание и на другата страна, на теоретическото съществуване на човека, следователно, да направим предмет на своята критика религията, науката и пр.“ (2, стр. 365).

Изискването за всестранна разработка на битието на истинската човешка същност съвсем не означава отказване от определеността и конкретността. Конкретността на подхода към тези проблеми се диктува от особеностите на обстановката, исторически създали се във всяка страна. Тъй като в сегашна Германия главен интерес предизвикват религията и политиката, именно те трябва да бъдат взети за *изходна точка* при разглеждането на които и да било страни на борбата на германците за истинско човешко битие.

Като илюстрира тази теза, Маркс използва резултатите от заниманията си в Кройцнах. Съвременната държава, пише той, е политическа държава, т. е. имаща за същност *обществения човек*; но реалните ѝ предпоставки съставлява *частната собственост*. Това противоречие се проявява във всички, дори и в най-специалните политически въпроси. Следователно, от анализа на политиката винаги може да се изведе социалната истина. Така, разликата между съсловната и представителната система е само практиче-

ски израз на разликата между господството на частната собственост и господството на обществения човек. Истинското съдържание на представителната система е общественият характер на всички страни от живота на човека, а не само от политическия му живот, както мислят самите защитници на дадената система. Като разкрива истинското ѝ значение, критикът приканва нейните привърженици да излязат извън чисто политическите рамки на борбата, тъй като в противен случай нейната победа ще бъде и неин край.

Следователно, нищо не ни пречи да свържем нашата критика с критика на политиката, с определена партийна позиция в политиката, а следователно да свържем и отъждествим нашата критика с *действителната* борба. В такъв случай ние ще се явим пред света не като доктринери с един готов нов принцип: ето ви истината, на колене пред нея! Ние развиваме на света нови принципи от неговите собствени принципи. Ние не казваме на света: „престани да се бориш; цялата ти борба е празна работа“, ние му даваме истински лозунг за борба. Ние само показваме на света за какво всъщност той се бори... И така, ние можем да изразим направлението на нашето списание с една дума: работа на съвременността, за да си изясни (критическата философия) смисъла на собствената си борба и на собствените си желания. Това е работа за света и за нас“ (2, стр. 366—367).

Такова било съдържанието на заключителното действие на „Преписката...“, което се по-

явило въпреки замисъла на Руге. Именно то станало действителната програма на „Немско-френски годишници“, всички материали на които (с изключение на „програмната“ статия на Руге) били посветени не на обща разработка на идеята за единство на френския и германския дух, а на практически значимата работа за изясняване смисъла на различните форми на действителната борба, която се води в съвременния свят. Най-благотворна се оказала работата, извършена от самия Маркс (стагиите „По еврейския въпрос“ и „Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод“) и неговия бъдещ съратник Енгелс (статииите „Очерци към критика на политическата икономия“ и „Положението на Англия“)*.

Политическа и човешка еманципация

Понеже, както отбелязва Маркс в програмното си писмо, най-голям интерес в тогавашна Германия предизвиквали религията и политиката, и двете му статии в „Немско-френски годишни-

---

* Освен тези статии на Маркс и Енгелс, а също и споменатия „План...“ на Руге и „Преписката...“, в списанието били поместени: стихове от Х. Хайне („Хвалебни песнопения за крал Лудвиг“) и на Г. Хервег („Измяна“), „Писма от Париж“ на М. Хес, материали от обвинителното заключение по делото на доктор У. Якоби, анализ на „Заклучителния протокол на Виенската конференция на министрите“ (1834) и „Преглед на вестниците“ от К. Бернайс.

ци“ били посветени именно на тези въпроси. Те демонстрирали плодотворността на конкретния анализ за обосноваване на общите изводи за необходимостта от нови, истински човешки обществени отношения и за разкриване на факта, че борба за такива отношения вече се води, макар самите участници в нея да не съзнават това.

*Изходна точка на анализа
е реалният факт*

В статията „По еврейския въпрос“ Маркс взема за изходна точка твърде частен въпрос: вярващите евреи, т. е. привържениците на юдейската религия, се борят в Германия за равни политически права с останалите германци. Какъв е истинският смисъл на тази борба?

Тъй като юдейската религия обявява евреите за богоизбран народ, всички християнски религии виждат в юдаизма свой смъртен враг и по всякакъв начин се мъчат да притесняват привържениците на юдаизма. Това е особено осезаемо там, където християнството е държавна религия. Например, в Германия евреите, които изповядват юдаизма, били съществено ограничени в политическите права: с указ от 4 май 1816 г. те били лишени от правото да заемат държавни длъжности. Борейки се за ликвидиране на това положение, евреите обективно се озовали в руслото на общата борба против остарелите политически порядки в Германия, макар че техните позиции в тази борба били ограничени.

Какво трябва да бъде отношението към борбата на евреите за политически права? Либералите обикновено я поддържат, тъй като виждат в нея един от елементите на борбата за отделяне държавата от църквата — борба, започната от просветителите още в зората на новото време. В стремежа си да бъде по-радикален Бауер в произведението си „Еврейският въпрос“, публикувано през ноември 1842 г. като статия в „Немски годишници“, а след това преиздадено като брошура, напротив, стигнал фактически до отричане смисъла на борбата на евреите.

Докато държавата си остава християнска, разсъждавал той, тя не може да даде равни права на евреите като привърженици на религия, враждебна на християнството. Следователно, политическата еманципация на евреите предполага унищожаване на християнската държава. Но за да могат с пълно право да се стремят към това унищожение, евреите трябва да се откажат от собствената си религия. Атеизмът — ето предпоставката на политическата еманципация.

С други думи, Бауер заявява на евреите, които се борят за политическата си еманципация: цялата ваша борба не води до нищо; всъщност вие трябва да се борите със собствената си религиозност и т. н. При целия си радикализъм критиката на Бауер е пример на догматична критика, която не изхожда от предмета, като развива неговите принципи, а се противопоставя на предмета, опитва се да му наложи своите принципи и затова неизбежно търпи провал.

Маркс, обратно, се стреми да вникне в специфичната природа на предмета и *от нея* да развие всеобщата истина, каквато за него е необходимостта от утвърждаване на *обществения* човек във *всички* сфери на живота. Затова той приема борбата на германските евреи за политическа еманципация като реален изходен факт, който обаче трябва правилно да се осмисли, т. е. да се разбере дълбоката му връзка с общия исторически процес и по този начин да се разкрие историческата му перспектива.

Ограниченост на политическата еманципация

Това осмисляне предполага изследване на еврейския въпрос в *различни* исторически условия. В Германия не съществува политическа държава като носител на обществената същност на човека. Затова тук еврейският въпрос действително се оказва чисто религиозен: евреинът се намира в *религиозна* противоположност спрямо държавата, която признава за своя основа християнството. Другояче стои въпросът в една държава с републикански строй, в САЩ, където религията е сведена до равнището на лична работа на гражданина и където поради това еврейският въпрос губи теологичното си значение и се превръща в *светски* въпрос. Но щом дори в една страна със „завършена политическа еманципация“ религията съществува и проявява жизнеспособност, не значи ли това, че самата

политическа еманципация е недовършена, противоречива еманципация на човека?

Като отговаря на този въпрос, Маркс излага материалистическата същност на методологичните си принципи с такава яснота, на каквата е способен само *съзнателният материалист*: „Ние не твърдим, че гражданите на държавата трябва да ликвидират своята религиозна ограниченост, за да унищожат своите светски окови. Ние твърдим, че те ще ликвидират своята религиозна ограниченост само когато унищожат своите светски окови. Ние не превръщаме светските въпроси в теологични. Ние превръщаме теологичните въпроси в светски. След като историята бе достатъчно дълго обяснявана със суеверия, ние обясняваме суеверията с историята. Въпросът за *отношението на политическата еманципация към религията* става за нас въпрос за *отношението на политическата еманципация към човешката еманципация*“ (2, стр. 373—374).

Отношението на държавата към религията не е философско-теологична абстракция, а конкретно отношение към религията на ония хора, които образуват държавата. Щом дори в условията на републиката хората продължават да бъдат религиозни, това значи, че в основата на държавата е залегнал такъв тип отношения между хората, който необходимо поражда и религиозни отношения. За такава основа Маркс смята обстоятелството, че съществуващата държава, *както и религията*, признава човешкото в човека само *по околен път*, само чрез опосредствувашо звено. „Както Христос е посредникът, върху ко-

гото човек възлага цялата си божественост, цялата си *религиозна ограниченост*, така държавата е посредникът, в който той влага цялата си небожественост, цялата си *човешка свобода*" (2, стр. 375).

По какви причини държавата се оказва не средство, с което човекът да реализира своята свобода, а *посредник* между човека и неговата свобода, който фактически отчуждава свободата от човека? Маркс вижда основната причина за това в противоположността между държавата като политическа общност, в която човекът признава себе си за *обществено* същество, и гражданското общество, в което човекът действа като *частно* лице. Практическият живот на човека протича в сферата на гражданското общество, където господствува частната собственост; затова практическото приложение на правото на човека на свобода е преди всичко правото на частна собственост. В такава ситуация всеки човек е принуден да гледа на другия човек като на граница за своята свобода, т. е. във всекидневния си живот той е свободен не да се обединява с другия човек, а да се обособява от него. Следователно, човекът няма истинска човешка свобода. От нея остава само илюзията, въплъщение на която е именно „небето на политическия живот“, където уж се осъществява универсалната връзка на човека с човека.

Така самият живот на хората се оказва разкъсан на реален и илюзорен, на земен и небесен. Това светско разделяне, този двоен живот е благоприятна почва и за разделяне в мислите, кое-

то именно се изразява от религията. „Членовете на политическата държава са религиозни поради дуализма между индивидуалния и родовия живот; те са религиозни, защото човекът се отнася към държавния живот, намиращ се отвъд неговата действителна индивидуалност, като към свой истински живот; те са религиозни, доколкото тук религията е дух на гражданското общество, израз на откъсването и отдалечаването на човека от човека“ (2, стр. 382). *Следователно, политическата еманципация не само не унищожават религиозността на човека, но и не се стреми към това.*

Но какво е действителното място на политическата еманципация в историята? Политическата революция, като събори феодализма с неговата деспотична власт, превръща държавните работи в дело на целия народ. Но смъкването на политическия ярем е същевременно унищожаване на оковите, сковавали егоистичния дух на гражданското общество, разлагане на това общество и свеждането му до неговата основа — до *егоистичния* човек. Политическата революция приема като своя крайна предпоставка, като своя *естествена база* света на потребностите, труда, частните интереси и частното право.

*Парите — квинтесенция
на отчуждението*

И така, практическата потребност, егоизмът —
294 ето принципа на гражданското общество. Щом

то се освободило от оковите на феодализма и родило от собствените си недра политическата държава, посоченият принцип се явил в *чистия си вид*: „Богът на практическата необходимост и на користолюбието са парите“ (2, стр. 395). По идея политическата власт трябва да стои над властта на парите, но в действителност тя станала нейна робиня.

Господството на егоистичната необходимост принуждава човека да подчинява цялата си дейност на властта на една чужда същност — парите, и да придава на дейността значението на тази чужда същност, т. е. практически да отчуждава самия себе си. „Парите са отчуждената от човека същност на неговия труд и неговото битие; и тази чужда същност владее човека и той се прекланя пред нея“ (2, стр. 395).

Като разглежда втората статия на Бауер, „Способността на съвременните евреи и християни да станат свободни“, публикувана в сборника на Хервег „Двадесет и една коли от Швейцария“ (1843), Маркс прави опит да установи връзката между религията като продукт на отчужденото състояние на земния живот изобщо и парите като квинтесенция на това отчуждение.

Въпроса за еманципацията на евреите, превърнат от Бауер във философско-теологичен проблем, Маркс пренася на земни релси: „... кой особен *обществен* елемент трябва да бъде преодолян, за да се премахне еврейството?“ И отговаря:

„Да потърсим тайната на еврейна не в него-

вата религия — да потърсим тайната на религията в действителния евреин.

Коя е светската основа на еврейството? *Практическата* потребност, *користолюбието*.

Кой е светският култ на евреина? *Търгашеството*. Кой е неговият светски бог? *Парите*“ (2, стр. 392—393).

Следователно, отчуждената същност на съвременния човек и светският бог на съвременния евреин *съвпадат*. Излиза, че евреинът е въплътил в себе си най-характерните черти на съвременния човек. Как е станало това?

Като мироглед на практическата потребност юдаизмът е можел да се развива по-нататък и да получи завършек не в теорията, а преди всичко в практиката. Най-високата си точка юдаизмът достига там, където егоистичната потребност разкъсва всички родови връзки на човека и превръща човешкия свят в свят на враждебно противостоящи един на друг индивиди, т. е. там, където гражданското общество достига завършека си, като премазва политическото общество.

Но това става в *християнския* свят. Следователно, кръгът се е затворил: „Християнството възникна от еврейството. То отново се превърна в еврейство... Едва след всичко това еврейството можа да постигне всеобщо господство и да превърне отчуждения човек, отчуждената природа в *отчуждаеми* предмети, в предмети на покупко-продажба...“ (2, стр. 396—397).

И така, същността на съвременния евреин е не само ограничеността на евреина, но и еврейската ограниченост на *обществото*. Следовател-

но, „обществената еманципация на евреина е еманципация на обществото от еврейството“ (2, стр. 398), същност на което са парите и търгашеските отношения.

Човешката еманципация

Както виждаме, Маркс действително е успял да превърне религиозния въпрос в светски и при това да не принизи неговото значение, а за пръв път да разкрие неговия истински всеобщ смисъл. Той показал, че борбата на германските евреи за еманципация има напълно реално съдържание, защото е една от проявите на борбата против отчуждението на държавата от гражданското общество. Но тъй като политическата еманципация не премахва отчуждението, а само го довежда докрай, трябва да се разширят рамките на тази борба и да се издигне тя до равнището на борба за *човешка еманципация*, т. е. за еманципиране на човека не в някакво единствено отношение — в политическо, религиозно и т. н., — а универсално, като човек изобщо.

Такава еманципация предполага премахване на породеното от отчуждението раздвояване на човека на частно лице и на гражданин на държавата.

„Едва когато действителният индивидуален човек възприеме в себе си абстрактния гражданин на държавата и като индивидуален човек, в своя емпиричен живот, в своя индивидуален труд, в своите индивидуални отношения стане

родово същество; едва когато човек познае и организира своите „собствени сили“ като *обществени сили* и поради това няма повече да отделя от себе си обществената сила като *политическа сила* — едва тогава ще бъде осъществена човешката еманципация“ (2, стр. 391).

Но въпросът за човешката еманципация опира пак до парите и свързаните с тях отношения на търгашество, които са станали главен *анти-социален елемент* в съвременното общество, достигнал най-високото стъпало на историческото си развитие. Тъй като тези отношения са същевременно същността на практическото, реалното еврейство, излиза, че еманципацията на евреите предполага човешката еманципация, а последната на свой ред изисква еманципация на обществото от практическото еврейство. Следователно, борбата на евреите за еманципация ще се увенчае с успех не като се стесни политическото ѝ съдържание и тя бъде ограничена в рамките на борбата против собствената религиозност, а по пътя на всестранното ѝ разширяване и насочване главно против „практическото еврейство“ на съвременното общество — против търгашеството и парите. В дадения случай борбата на евреите за *собствена* еманципация се слива с борбата за еманципиране на човека.

Не е трудно да се забележи, че всички изложени по-горе разсъждения на Маркс са свързани непосредствено с „Ръкописа от 1843 година“ и Кройцнахските тетрадки и са първият публичен израз на направените там теоретични изво-

ди*. Тази връзка е толкова тясна, че въпросите за отчуждението на гражданското общество от държавата, за превръщането на феодаалното общество в буржоазно и някои други проблеми се излагат в статията „По еврейския въпрос“ текстуално близко до изложението им в „Ръкописа от 1843 година“. Наред с това тази статия развива много положения на ръкописа, реализира в някои случаи съдържащите се там обещания.

Например, относно § 270 от Хегеловата „Философия на правото“ Маркс казва в ръкописа: „Бележката към този параграф — за отношението между църквата и държавата — ще разгледаме по-късно“ (2, стр. 226). Но той се връща към тази бележка не в самия „Ръкопис от 1843 година“, а в статията по еврейския въпрос: „Затова Хегел съвсем правилно определя отношението на *политическата държава* към религията, като казва:

„...само издигнала се над отделните църкви, държавата придобива и осъществява *всеобщността* на мисълта, принципа на своята форма“ (Хегел. „Философия на правото“, 1 изд., стр. 346).

Разбира се! Само издигнала се *над отделните елементи*, държавата се конституира като *всеобщност*“ (2, стр. 376)**.

Почти всички източници, на които се опира Маркс в статията „По еврейския въпрос“, като

---

* Тук трябва да кажем, че статиите в „Немско-френски годишници“ били първите публикации на Маркс, носещи неговия подпис.

** Позоваването на Хегел, което цитираме само отчасти, е позоваване именно на бележката към § 270 от „Философия на правото“,

полемизира с Бауер, са заимствувани от Кройцнахските тетрадки*.

Тясната връзка с „Ръкописа от 1843 година“ и Кройцнахските тетрадки е обусловила както силните, така и слабите страни на статията „По еврейския въпрос“. Към силните страни спада съзнателната материалистическа позиция, благодарение на която Маркс подлага Бауер на съкрушителна критика и дава принципно ново решение на обсъждания въпрос. Слаба страна на статията е идващото от ръкописа значително влияние на Фойербаховия антропологизъм: комунистическият идеал се облича във формата на „човешка еманципация“, преувеличена е ролята на религията (юдаизъм и християнство) в историята на отчуждения свят и т. н.

И все пак в разглежданата статия изпъкват някои нови мотиви. Докато у Фойербах човешката еманципация до голяма степен се слива с политическата еманципация, Маркс ясно ги разграничава и дори ги противопоставя**. Освен

---

* Книгата на Хамилтън „Хора и нрави в Съединените северноамерикански щати“ се цитира от Маркс два пъти; „Общественият договор“ на Русо се цитира именно в този вид и с тези съкращения, както е в извадките в първата Кройцнахска тетрадка (ср. 2, стр. 390—391, и — съответно — 64, стр. 34); редица параграфи от „Декларация за правата на човека“ от 1791 г. се дават по конспекта върху втория том на книгата на Вахсмут „История на Франция през революционната епоха“; позоваването на Мюнцер (вж. 2, стр. 395) е заимствувано от „Германската история в епохата на Реформацията“ от Ранке.

** Оттук съвсем не следва, че Маркс бил противопоставял социалната *революция* на политическата. Още в „Преписката...“ той критикува „запаления социалист“ за

това тук за пръв път е формулирана тезата за парите като въплътена същност на отчуждението и за ликвидирането им (заедно с всички, свързани с тях, антисоциални елементи) като *главно светско съдържание* на човешката еманципация.

Но още оставал неясен твърде същественият въпрос: *къде е оная сила, която е призвана да събори светския бог на съвременното общество?* Маркс дава отговор на този въпрос в следващата си статия, също така публикувана в „Немско-френски годишници“. По замисъл тя представлява увод към критиката на Хегеловата философия на правото, която Маркс възнамерявал да развие въз основа на „Ръкописа от 1843 година“.

Пролетариатът — сърце на човешката еманципация

Както и в произведението по еврейския въпрос, в статията „Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод“ Маркс анализира реално водещата се борба с цел да изясни истинския ѝ смисъл и перспективи. Непосредствен обект на зоркото му внимание се оказал този път проблемът за човешката еманципация — нейната историческа необходимост, нейните практически предпоставки и движещи сили.

подценяване на политическата борба, а скоро след това ще подложи на критика Руге за противопоставяне на политическата и социалната революция.

*Да разобличи несветите форми
на отчуждението*

Човешката еманципация, както я разбира Маркс, е освобождаване на всички жизнени сили на човека като обществено същество. Нейното осъществяване предполага ликвидирането на всяко отчуждение, всички видове на което могат да се групират в два основни типа: религиозно и светско. Борбата против кое от тях излиза сега на пръв план?

В програмното писмо Маркс говори за религията и политиката като за два основни, еднакво важни обекта на критиката. Той започва „Увода“ към критиката на Хегеловата философия на правото с констатация, че положението се е изменило: „За Германия критиката на религията по същество е завършена. . .“ (2, стр. 399). Щом става ясно, че фантастичната действителност на небето е само *отражение*, или отблясък (*Widerschein*), на светската действителност на човека — държавата, обществото, на пръв план излиза критиката срещу този реален свят.

„Следователно, *задачата на историята* — след като *правдата на оня свят* изчезне — е да утвърди *правдата на този свят*. Най-близката *задача на философията*, която се намира в служба на историята — след като е разобличен *свещеният образ* на човешкото самоотчуждение, — е да разобличи самоотчуждението в неговите *несвещени образи*. По този начин критиката на небето се превръща в критика на земята, *критиката на религията* — в *критика на правото, критиката*

на теологията — в критика на политиката“ (2, стр. 400).

Тези изводи, направени от Маркс при наблюдаване на реалния развой на борбата в Германия, имали практическо значение за по-нататъшното ѝ разгръщане. Те звучат като лозунги, насочени към всички участници в борбата. Като посочвали, че борбата преминава в дадения момент повратната си точка, те помагали да се изясни новото ѝ направление и призовавали към регрупиране на силите. Всъщност те имали значение не само за Германия, но и за Франция, тъй като призовавали местните социалисти да сложат край на религиозните търсения и да насочат главното си внимание към политическите проблеми.

Не всички и не веднага разбрали правилността на тези призови. Между неспособните да разберат настъпването на нов етап в борбата бил и човекът, чиято дейност най-вече подготвила този етап. Този човек бил Фойербах: три пъти — в отговор на две предложения на Руге и едно Марксово предложение — той отклонил през 1843 г. поканата да участва в „Немско-френски годишници“. Този отказ се оказал фатален за цялата му по-нататъшна биография като мислител и обществен деец: оттогава започнало действителното му изолиране от основните сили, които се борели за преобразуване на обществения строй в Германия, от социалните процеси, заради връзката си с които на времето той направил рязък завой, равен на подвиг; а неговият могъщ интелект започнал да гасне, без да

дари повече на света произведения, равни по значимост на ония, които той създал през 1839 — 1843 г.

Способността винаги да бъдат готови за възприемане на новото (изобщо доста рядка и в обществен смисъл изключително ценна способност) била в най-висока степен развита и у Маркс, и у Енгелс. Затова не е случайно, че едновременно с Маркс младият Енгелс също констатирал завършването на критиката на пантеизма в Германия, който бил теоретичната основа на религиозния мироглед. В статията „Положението на Англия“, включена от Маркс в „Немско-френски годишници“, Енгелс пише:

„Напоследък в Германия критиката на пантеизма е осъществена с такава изчерпваща пълнота, че нищо повече не остава да се добави“ (2, стр. 568).

Изтъквайки на пръв план критиката на светския тип отчуждение, Маркс смята за необходимо да я разгръща и в двете ѝ форми: теоретична и практическа. Но мащабът на значението на едната и другата форма не е еднакъв: критиката на *германската действителност* има значение предимно за самата Германия, а критиката на *немската теория* за държавата и правото — за всички развити страни. Въпросът е там, че съвременният германски режим е исторически анахронизъм, отхвърлен от французите преди повече от половин век; германските порядки са под равнището на историята.

А в областта на теорията германците са напълно на равнището на съвременността: въз-

приели френската философия, която подготвила революцията от 1789 г., германците я тласнаха напред, както французите тласкаха напред делото на революцията. В резултат съвременната немска философия, получила най-последователната, най-богата и завършена формулировка в трудовете на Хегел, *съответствува* не на германската, а на френската действителност и на съвременната действителност в другите развити страни. И критиката на тази философия *съответствува* на критиката на тази развита действителност. Особено критиката на Хегеловата философия на държавата и правото „е едновременно и критичен анализ на съвременната държава и на свързаната с нея действителност“ (2, стр. 406).

Но оттук не следва, че тази критика няма значение за изостаналата *германска действителност*. Бъдещето на германския народ е в отричането на отживелите порядки и с това — в осъществяването на неговата собствена философия. Но то не може *да се ограничи* с това, защото германският народ „почти вече *е преживял*“ осъществяването на своята философия, наблюдавайки живота на съседните народи, а, от друга страна — вече *е започнал и теоретично критиката* на Хегеловата философия. Следователно, бъдещето на германския народ по необходимост е свързано с критиката на собствената му философия и, обратно — тази критика е свързана с това бъдеще. Но именно защото тя е свързана с реалното, практическо бъдеще на германския и на другите народи, критиката на

спекулативната философия на правото е свързана с такива задачи, за решаването на които има само едно средство — практиката.

Радикалната теория като предпоставка на човешката еманципация

Но какви са тези практически задачи? Очевидно е, че изостаналите германски порядки изискват не теоретично опровергаване, а унищожаване с материална сила, критика с оръжие. Но при определени условия самата теория става подобна унищожителна сила: „Оръжието на критиката не може, разбира се, да замести критиката на оръжието, материалната сила трябва да бъде съборена с материална сила; но и теорията става материална сила, щом овладее масите“ (2, стр. 407). Следователно, първата практическа задача се състои в това — *да се изработи такава теория, която би могла да овладее масите и би се стремела към това.*

Създаването на нова философия предполага критика на съществуващата. В този смисъл са прави привържениците на практическото направление, които отричат съществуващата философия. Но те не разбират, че тази философия не може да се ликвидира, без да бъде осъществена. И обратно, теоретическата партия (младохегелианците) си поставя за цел именно да осъществи съществуващата философия, без да разбира, че това е невъзможно без едновременното ѝ отричане. Правилното решаване на про-

блема изисква да се създаде *радикална философия*, която доказва не само рационално, но и емоционално, *ad hominem*, и именно затова е *способна* да овладее масите. „Да бъдеш радикален — значи да достигаш до корена на нещата. Но корен за човека е самият човек. Очевидно доказателство за радикалния характер на германската теория, следователно — за нейната практическа енергия е, че тя изхожда от решителното, *положителното* премахване на религията. Критиката на религията завършва с учението, че *човекът е висше същество за човека*, следователно, *с категоричния императив да бъдат съборени всички отношения*, в които човекът е унижено, поробено, безпомощно, презряно същество . . .“ (2, стр. 407).

В тази Марксова позиция е очевидно влиянието на Фойербаховия антропологизъм. Но от учението на Фойербах за човека като висше същество за човека Маркс прави *революционни изводи*, които именно се оказват завършек на критиката на религията, т. е. това, което Маркс е провъзгласил в самото начало на статията. Същевременно тези изводи са тъкмо аргументация *ad hominem*, адресирана към чувствата на хората и разбираема за всекиго, който се намира в положението на унижен и поробен. Ето защо Марксовата радикална теория, която се явява като предпоставка за човешката еманципация в Германия, не е тъждествена с Фойербаховия материализъм, а с негово продължение и развитие.

Историческата мисия на пролетариата

Но теорията се осъществява само дотолкова, доколкото отговаря на потребностите на народа. Радикалната революция може да бъде само революция на радикалните потребности. А какви са предпоставките и почвата за зараждането им в Германия?

Те се коренят в универсалната изостаналост на германската действителност. Без да споделя с другите народи техните революции, германският народ редовно споделял техните реставрации, въплътявайки в себе си страданията на развитието на съвременните народи. Германските правителства на свой ред заедно с варварските недостатъци на феодалната държава усвоили и цивилизованите недостатъци на съвременния държавен свят, въплътявайки в себе си греховете на всички държавни форми. Ето защо, казва Маркс, нито народът може да се избави от част от страданията си, без да се избави същевременно от всякакво страдание, нито правителствата могат да се очистят от някои свои грехове, без да се очистят едновременно от греховната си природа изобщо.

Невъзможността на частична, само политическа революция в Германия става още по-очевидна, ако се вземе пред вид, че не е имало реална сила, способна да извърши такъв частичен акт. Частичната революция е основана на това, че *част* от гражданското общество възбужда за миг ентузиазъм в себе си и в масите, така че ней-

ният особен интерес изпъква като интерес на цялото общество. Това е възможно само когато недостатъците на обществото се съсредоточават в определена класа, а сферата на дейност на последната е общопризната за „престъпление спрямо цялото общество, така че освобождаването на тази сфера се явява като всеобщо самоосвобождение“ (2, стр. 410).

А в Германия тогава нито една класа не е била в такова положение. Исторически отношенията между класите са се развивали така, че всяка от тях започвала да се осъзнава и да издига своите особени искания не тогава, когато тя се е намирала в положението на потисната класа, а тогава, когато възниквала друга класа, спрямо която първата сама се оказвала в положението на потисник. В резултат „всяка класа, щом почне борба с класата, която стои над нея, се оказва вече въввлечена в борба с класата, която стои под нея. Затова княжеската власт се намира в борба с кралската, бюрократът — в борба с аристокрацията, буржоата — в борба с гички тях заедно, а в това време пролетарият вече започва борба против буржоата“ (2, стр. 411).

И така, в Германия не е възможна частична, само политическа революция, и обратно, всеобщата еманципация е необходимо условие за всяка частична еманципация. Но „никоя класа на гражданското общество не чувствува нито потребност от всеобща еманципация, нито способност за нея, докато не я принудят за това нейното непосредствено положение, материалната необходимост и нейните собствени вериги.

И тъй, в какво се състои *положителната* възможност за германска еманципация?

Отговор: в образуването на една класа, окована от *радикални вериги*, една класа на гражданското общество, която не е класа на гражданското общество; на едно съсловие, което е разложение на всички съсловия; на една сфера, която има универсален характер поради своите универсални страдания и няма претенции за каквото и да било *особено право*, защото над нея тегне не *особено безправие*, а *безправието изобщо* . . . — с една дума, такава сфера, която представлява *пълно загубване* на човека и следователно може да се възроди само чрез *пълно възраждане* на човека. Този резултат от разложението на обществото като особено съсловие е *пролетариатът* . . . Възвестявайки *разложението на съществуващия световен порядък*, пролетариатът разкрива само *тайната на своето собствено битие*, защото той е *фактическото разложение* на този световен порядък. Искайки *отричане на частната собственост*, пролетариатът само въздига в *принцип на обществото онов*, което обществото е въздигнало в *негов принцип*, което е *въплътено вече в него*, в пролетариата, като отрицателен резултат на обществото, без всякакво съдействие от негова страна“ (2, стр. 412—413).

Така Маркс в края на 1843 г. и началото на 1844 г. за пръв път формулира едно от най-великите открития на научния комунизъм — *откритието на историческата мисия на пролетариата като единствена в историята класа, която*

поради своето обективно положение се бори не за установяване на собствено господство над обществото като нова форма на потисничество, а за ликвидиране на всякакво господство и всякакво потисничество. Революционното самоосвобождаване на пролетариата се оказва тъждествено на самоосвобождаването на обществото, на общочовешката еманципация. Това коренно отличава пролетарската революция от всички предишни революции.

Духовното оръжие на пролетариата

Ето че е намерена оная реална сила, която е способна и призвана от самата история да извърши човешката еманципация. Именно пролетариатът трябва да въплъти в живота теорията, провъзгласяваща за най-висша същност на човека самия човек. „Както философията намира в пролетариата своето *материално* оръжие, така и пролетариатът намира във философията своето *духовно* оръжие, и щом мълниятата на мисълта удари из основи тази недокоснатата народна почва, ще се извърши еманципацията на *германеца в човек* . . . Главата на тази еманципация е философията, нейното сърце е пролетариатът. Философията не може да бъде въплътена в действителността без премахване на пролетариата, пролетариатът не може да премахне себе си, без да въплъти философията в действителността“ (2, стр. 413).

Тук ясно е формулирана мисълта за необходи-

мостта да се съедини революционната теория с практическата борба на революционната класа. Само след като овладее тази теория, пролетариатът става страшна сила, събаряща отношенията на частната собственост и експлоатацията. И само в революционната борба на пролетариата научната философия престава да бъде само философия и се превръща в духовно оръжие за практически преобразования.

Така Маркс осъществявал в „Немско-френски годишници“ своя програмен принцип: чрез критиката на стария свят да намери новия свят. Без да се стреми догматично да предугади бъдещето, той разкривал перспективите на реално водещата се борба и в сферата на теорията, и в сферата на практиката. Това били грандиозни, замайващи перспективи. Малцина са могли веднага да ги разберат и приемат. И толкова по-поразително е, че независимо от Маркс, по друг път, но до същите изводи и в същото време стигнал и младият Енгелс.

Преминаването на Енгелс към материализма и комунизма

Изминала една година от първата среща на Маркс с Енгелс и от публикуването в „Рейнски вестник“ на кореспонденциите, в които Енгелс успял да улови самата същност на положението в Англия: предстоящата там революция ще бъде

извършена не заради принципи, а заради материални интереси и затова ще бъде социална революция.

Но какви са тези интереси и съответстващите им политически сили? Енгелс ги разкрива в четирите „Писма от Англия“, публикувани през май-юни 1843 г. в списание „Швейцарски републиканец“, издавано от същия Фрьобел, който скоро се заловил и за издаването на „Немско-френски годишници“.

Трите революционни сили в Англия

В своите „Писма . . .“ Енгелс отбелязва, че в Англия партиите са идентични със социалните класи и слоеве: торите — с аристокрацията и ортодоксалната фракция на англиканската църква; вигите — с фабрикантите, търговците и дисентерите*, изобщо — с висшите слоеве на буржоазията; радикалите — с низшите слоеве на буржоазията; чартистите — с трудовите хора, с пролетариите; само социалистите не образуват затворена партия, като набират привържениците си и от пролетариата, и от низшите слоеве на буржоазията.

Като рисува тази стълбица от класи, Енгелс обръща внимание на „забележителния факт, че колкото по-долу стои една класа в обществото, колкото „по-необразована“ е тя в обикновения смисъл на думата, толкова тя е по-прогресивна,

* *Дисентери* — представители на религиозни секти и направления в Англия, отстъпващи от догмите на официалната англиканска църква.

толкова по-голямо бъдеще има“ (2, стр. 491—492). От това гледище най-прогресивни и затова най-влиятелни в национален мащаб се оказват чартистите и социалистите. Именно на тези две революционни сили на английското общество авторът на „Писмата ...“ отделя основно внимание.

Чартизмът изразява най-революционните тенденции на английския пролетариат и се ползва с все по-голямо влияние. Националната чартистка асоциация толкова се разраснала, че скоро ще може да събира до 1 млн. пенса седмично от членовете си. Обаче слабостта на чартизма, дори на най-добрите му водачи като О'Брайън, О'Конор, Гарни и др., се състояла в надценяването на чисто политическите средства за борба, поради което те изтъквали на пръв план не унищожаването на частната собственост, а борбата за всеобщо изборително право.

Социалистите, напротив, си представят по-ясно крайните цели на борбата. Това привлича към тях широките слоеве на пролетариите и слабо осигурените трудещи се изобщо, които са готови да дадат за социалното преустройство всичко: своя имот и своя живот. Социалистите редовно уреждат събрания с цел да пропагандират своите идеали. Но тяхната слабост е в надценяването на просветната дейност и в подценяването на политическите средства за борба.

Наред с чартистите и социалистите Енгелс описва и третата революционна сила в Англия, неорганизирана в отделна партия, но все пак напълно реална и страшна — *ирландците*. Жиз-

нените условия на бедните ирландци били най-тежките в Англия. Но тяхната революционна енергия се пилеела все още напразно, защото ирландските пролетарии, намирайки се под влияние на националистическите идеи, още не разбирали класовите си цели. Обаче и грешките са школа за политическо възпитание, която в края на краищата ще доведе ирландския пролетариат до осъзнаване на своите истински интереси.

*На комунистите от различните страни
е необходимо взаимно да се познават*

Съдържанието на „Писма от Англия“ ни убеждава, че една от най-важните задачи на английското революционно движение според Енгелс е сближаването на основните му сили на базата на ценното, което има във всяка от тях. След четири месеца той издига аналогична идея вече в *интернационален* мащаб. В статията „Успехите на движението за социално преобразование на континента“, публикувана през октомври—ноември 1843 г. в списанието на английските социалисти „Нов нравствен свят“, Енгелс доказва, че радикалната революция в общественото устройство, която има за своя основа колективната собственост, е станала настоятелна необходимост в три най-развити европейски страни: Англия, Франция и Германия. До осъзнаването на тази необходимост всяка от нациите е стигнала самостоятелно, по свой собствен път. „То-

зи факт неопровержимо доказва, че комунизмът не е резултат на особеното положение на английската или на която и да било друга нация, а необходим извод, който неизбежно произтича от предпоставките, съдържащи се в общите условия на съвременната цивилизация.

Ето защо е желателно трите нации да установят взаимно разбирателство и да се постараят да изяснят по какво са съгласни те помежду си и по какво не са съгласни“ (2, стр. 504).

Тъй като Енгелс печатал в английски орган, естествено, той съсредоточил основното си внимание върху характеристиката на комунистическото движение във Франция (Бабоф, Сен-Симон, Фурие, Кабе и др.) и Германия (от Мюнцер до Вайтлинг), като подчертал в заключение, че в най-развита теоретична форма германският комунизъм е представен от философската партия, израсла от класическата немска философия (Хес, Руге, Маркс, Хервег).

Нова крачка напред, която бележи окончателния преход на Енгелс към материализма, били неговите две статии в „Немско-френски годишници“:

Повод за едната от тях — „Положението на Англия“ — била книгата на Карлайл „Минало и настояще“, отразяваща отделни съществени моменти от английската история, благодарение на което Енгелс можал да нарисува своя картина на положението в Англия. Виждайки в работниците главната сила на революционните събития от 1842 г., Енгелс, както и Маркс, смята за своя задача да разясни истинския смисъл на тяхната

борба. Като се съгласява с автора на книгата, че съвременният човек е опустошен и е необходимо да му се върне неговото съдържание, Енгелс набляга на човешката природа на това съдържание: на човека трябва да бъде върната собствената му същност. Демокрацията е само преходно стъпало по този път на връщане на човека към самия себе си, това е стъпало към истинската, човешката свобода. „Демокрацията, чартизмът, трябва скоро да се наложи и тогава на масата на английските работници ще остане само изборът между гладната смърт и социализма“ (2, стр. 574).

*„Очерци към критика
на политическата икономика“*

От публикуваните в „Немско-френски годишници“ статии на Енгелс най-важната е „Очерци към критика на политическата икономика“, която оказала немалко влияние върху по-нататъшното развитие на Марксовите възгледи.

Политическата икономика, пише Енгелс, е наука за обогатяването, оформила се в епохата, когато на мястото на простото ненаучно търгашество се появила развитата система на позволената измама. Първите ѝ форми били монетарната и меркантилистичната система, които открито изразявали алчността на търговците. XVIII век революционизирал тази наука, като ѝ придал хуманния дух на общонационален интерес; но както и в областта на политиката, това

било само наполовина прогрес: „на политическата икономия не идваше на ум да постави въпроса за *правомерността на частната собственост*“ (2, стр. 524). Затова политическата икономия, подобно на християнството, където на смяна на католическата прямота дойде протестантското лицемерие, става лицемерна; начало на това слага Адам Смит — „Лутер на политическата икономия“, и колкото по-близо са икономистите до нашето време, толкова по-далеч са те от честността: „*Рикардо* е по-виновен от *Адам Смит*, а *Мак-Кълък* и *Мил* са по-виновни от *Рикардо*“ (2, стр. 526).

Енгелс смята за положително постижение на тази либерална наука разработването на законите на частната собственост. Щом съществува *частна собственост*, първо нейно следствие е *търговията*. Търговията поражда *стойността*: абстрактна (или реална) и разменна. Англичаните, особено Мак-Кълък и Рикардо, твърдят, че реалната стойност се определя от производствените разходи; французинът Сей — от полезността на вещта. Но и двете определения са едностранчиви: в действителност стойността на вещта е отношение на производствените разходи към полезността. Под влияние на *конкуренцията* това отношение се видоизменя: полезността зависи от случая, модата, прищевките на богатите, а производствените разходи — от случайното съотношение на търсенето и предлагането. Ето защо разменната стойност, или *цената*, се различава от реалната стойност, макар че последната лежи в основата на първата. Следова-

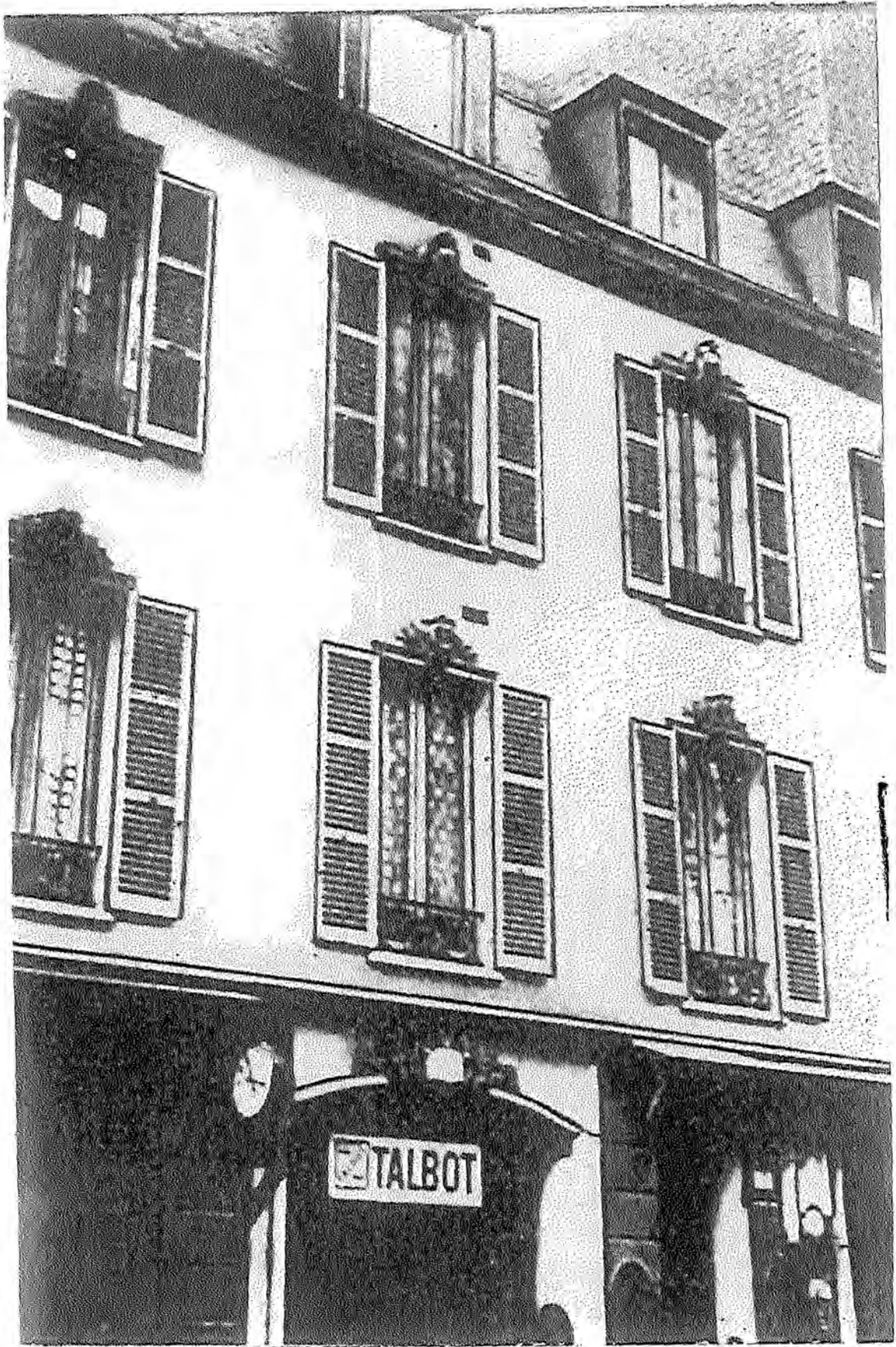
телно, в политическата икономия всичко „е поставено с главата надолу: стойността, която представлява нещо първоначално, източникът на цената, се поставя в зависимост от последната, от своя собствен продукт. Както е известно, това превръщане именно образува същността на абстракцията, за което вж. у Фойербах“ (2, стр. 533).

Производствените разходи се състоят от поземлената рента, капитала и труда. Според Смит *рентата* е отношение на конкуренцията между ония, които се домогват до използване на земята, към ограничената площ на наличната земя. Рикардо оставил конкуренцията настрана, определяйки *рентата* като разлика между доходността на участъка, който носи рента, и на най-лошия участък, който възнаграждава само труда за неговото обработване. И двете определения са също едностранчиви и е необходимо да бъдат съединени: *рентата* е съотношение между плодородието на участъка и конкуренцията. Що се отнася до *капитала* и *труда*, в началото те трябва да бъдат тъждествени, защото и самите икономисти определят капитала като „нагрупан труд“. Но частната собственост поражда раздвоение на труда в самия себе си, следствие на което е разделянето между капитала и труда, всеки от които на свой ред се раздвоява: капиталът се дели на първоначален капитал и *печалба*, при което последната също се разпада на същинска печалба и *лихва*; а трудът се разпада на самия труд и противостоящия му във вид на *работна заплата* продукт на труда.

Противопоставянето на интересите на земевладелците, капиталистите и работниците се допълва от борбата на интересите във всяка класа.

Частната собственост по своя характер е *монопол* за притежаване на предмета, затова първоначално, у меркантилистите лозунгът бил именно монополът. Либералните икономисти издигнали ново, на пръв поглед противоположно знаме — *конкуренцията*. Но в действителност всеки конкурент или група конкуренти трябва да желаят за себе си монопол, защото конкуренцията се превръща в монопол, като се придружава от разоряване на претърпелите поражение конкуренти. В тази борба на конкурентите за монопол се разкриват предимствата на едрия капитал пред дребния, така че средните класи трябва все повече и повече да изчезват, докато светът не бъде разделен на милионери и паупери.

Субективната страна на този процес е увеличаването на престъпността, при което статистиката показва, че всеки вид престъпност се поражда от напълно определени социални причини, свързани преди всичко с разпространяването на фабричната система. Закономерността на престъпленията „доказва, че и престъпността се управлява от конкуренцията; че обществото поражда *търсене* на престъпност, което се задоволява със съответно *предлагане*; че празнината, която се образува вследствие арестуването, интернирането или екзекутирането на известен брой хора, веднага отново се запълва от други

*Къщата в Париж, където е живял К. Маркс през
1843 — 1845 г.*

*Поетът Х. Хайне, К. Маркс и Жени Маркс. Париж, 1844 г.
Художник Н. Жуков*

точно така, както всяко намаляване на населението веднага се попълва от нови пришълци“ (2, стр. 549).

Енгелс не се ограничава тук с разобличаване на противоречията и безнравствеността на капитализма, както правеха социалистите-утописти. Той посочва обективната основа на загиването на частната собственост, обусловено от собствените ѝ закони. Законът на конкуренцията е „естествен закон“, който почива на това, че участниците тук действуват несъзнателно. Това неизбежно поражда *кризи*, които се появяват също така редовно, както кометите, и настъпват средно през всеки пет—седем години. При това „всяка нова криза трябва да бъде по-универсална, следователно по-тежка от предишната, трябва да разорява по-голям брой дребни капиталисти и да увеличава във възходяща прогресия числеността на класата, която живее само от труда; трябва следователно видимо да увеличава масата от хора, които се нуждаят от работа, което е главната проблема на нашите икономисти, и, най-последно, всичко това трябва да предизвика такава социална революция, каквато дори не си представя школската мъдрост на икономистите“ (2, стр. 540) — революция, която унищожаваша самата частна собственост и носи помиряване на човечеството с природата и със самото себе си.

Както виждаме, статиите на Енгелс са съдържали експлозивен заряд с не по-малка мощност от статиите на Маркс, макар че експлозивът в тях бил друг.

Комунизмът пред сложни проблеми

Неправилно би било да се мисли, че от времето, когато Маркс и Енгелс окончателно преминали на позициите на материализма и комунизма, по-нататъшното развитие на възгледите им се е свеждало само до по-широко излагане на тези позиции. В действителност този преход само им дал възможност за пръв път да оценят цялата огромна сложност на стоящите пред тях задачи и методологично правилно да пристъпят към решаването им, а да не говорим за това, че званието комунист стоварвало върху тях тежкото бреме на преследванията от страна на властите.

Ето защо, като станал убеден материалист и комунист, Маркс се сблъскал със сложно преплетени теоретични и практически проблеми, чието решение изисквало от него максимално напъгане на всички сили.

Заповед за арестуване

„Немско-френски годишници“ излезли през март 1844 г. и веднага предизвикали многобройни отзвуци* — и възторжени, и враждебни. По

---

* Списанието намерило читатели не само в Германия и Франция, но и в други страни, включително и в Русия. В. Г. Белински например пише на А. И. Херцен за голямото впечатление, което му направили статиите на

своему се откликнало и пруското правителство: то се обърнало към министър-председателя на Франция Гизо с искане да забрани списанието и да екстернира редакторите му. Но Гизо, страхувайки се от обвинения от страна на либералните членове на парламента, че се подчинява на диктата на Прусия, се измъкнал от пряк отговор.

На 16 април 1844 г. пруският министър на вътрешните работи разпратил до оберпрезидентите на пруските провинции следния циркуляр: „Съдържанието на първата и втората книжка на „Немско-френски годишници“, издавани в Париж от Руге и Маркс, както по общата тенденция на това списание, така и в много отделни пасажи е престъпно, по-специално такъв е опитът за държавна измяна и оскърбление на величеството. За това са отговорни издателите и съчинителите на отделните престъпни статии. Ето защо най-покорно моля, Ваше Превъзходителство, да бъдете така добър, щото, без да се вдига шум, да дадете указание на надлежните полицейски власти за арестуване на д-р А. Руге, К. Маркс, Х. Хайне и Ф. К. Бернайс с конфискация на техните книжа, веднага щом те се озоват на отсамната страна на областта“ (цит. по 50, стр. 528).

Маркс със своята атеистична насоченост (вж. *В. Г. Белинский*. Письма, т. III, Спб., 1914, стр. 87). Появили се ръкописни преводи на тези статии, които се предавали от ръка на ръка. А статията на Маркс „Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод“ за пръв път след публикуването ѝ в списанието била преиздадена в 1877 г. именно в руски превод — по инициатива и с предговор на П. Л. Лавров (вж. 52, стр. 583—613).

Оберпрезидентите не закъснели „да дадат указание на надлежните полицейски власти“. Известен шум при това все пак се вдигнал и скоро стигнал до слуха на самите „престъпници“. Маркс мъжествено посрещнал известието за решението на правителството да бъде арестуван: той добре знаел накъде върви и бил готов за репресиите; полицейските мерки на правителството само го убеждавали в правилността на избрания път. За Хайне подобни мерки изобщо не били нови. Но ето че Руге се разтревожил — преди всичко за своите капитали в Германия.

Скъсването на Маркс с Руге

Тревогата на Руге се засилила във връзка със започналото конфискуване на списанието при транспортирането му през германската граница: така, баденското правителство конфискувало 100 екземпляра, а пфалцкото — 214. Освен това през април Фрьобел по финансови и политически съображения се отказал от издаването на списанието. Оказало се невъзможно да се продължи издаването му в най-близко време. За Руге това можело да се превърне в загуба на вложените капитали, с което той никак не желал да се примири. Той станал необикновено мнителен и сприхав. Така, той се разсърдил на Маркс, който му предложил да замине за Швейцария, за да може на място да осигури разпространя-

ването на останалите екземпляри; това било в интерес на самия Руге, тъй като той можел да си възвърне част от капитала, но Руге видял в него предложение „да стане книжар“, което унижавало достойнството му (вж. 90, стр. 342). Той започнал да проявява дребнава заядливост във всекидневния живот, особено спрямо Хервег, когото Маркс ценял за революционните му стихове. Това дало повод на Маркс през май 1844 г. да заяви писмено, че се отказва от по-нататъшното си сътрудничество с Руге. Скъсването на отношенията между съредакторите станало причина за окончателното спиране на „Немско-френски годишници“.

В писма до разни лица: до Фойербах, до Фрьобел, до майка си и др., Руге се опитвал да очерни Маркс и да сведе разпрата до дребни лични мотиви. Но в действителност скъсването било закономерно следствие от бързо задълбочаващите се противоречия между пролетарския комунизъм на Маркс и дребнобуржоазния хуманизъм на Руге.

Задълбочаване на връзките на Маркс с работниците

Различието в програмните позиции на Маркс и Руге, което съществувало и преди, се допълнило сега с това, че в статиите си в списанието Маркс публично провъзгласил пролетарската революция като единствен път за освобождава-

не на човечеството от всякакъв гнет. И в практическата си дейност той все по-дълбоко влизал в контакт с комунистите: имал лични връзки с ръководители и членове на германския „Съюз на справедливите“ и на тайните френски работнически дружества, участвувал в техните политически събрания. В едно от полицейските донесения комунистическите събрания се характеризирали по следния начин: „Тук се събират често по 30, 100, 200 германски комунисти, които наемат това помещение. Те произнасят речи, като открито проповядват убийство на краля, премахване на всяка собственост, разправа с богатите и т. н.; при това вече няма и дума за каквато и да е религия... Пиша Ви това много спешно, за да не могат Маркс, Хес, Хервег, А. Вайл, Бернщайн да продължават по такъв начин да вкарват в пакост младите хора“ (цит. по 51, стр. 17).

Като участвувал активно в дейността на легалните и тайните комунистически дружества, Маркс обаче не бил официален член на нито едно от тях, защото не бил съгласен с много точки от техните програми. Все пак той виждал в тези дружества проява на самоорганизиране на работниците за борба за освобождаване на цялото човечество и полагал максимум усилия, за да освободи техните членове от влиянието на утопичния социализъм и комунизъм. Той се опитвал да ги убеди, че „въпросът не е за провеждането в живота на някаква утопична система, а за съзнателно участие в извършващия се пред очите ни исторически процес на рево-

люционнно преобразуване на обществото“ (5, стр. 456).*

Друг момент, който засилил теоретичните разногласия между Маркс и Руге, било това, че идеята за пролетарска революция подтикнала Маркс да изостави издигнатия от него гало-германски принцип на списанието. Фактически в „Немско-френски годишници“ този принцип се провеждал само в статиите на Руге, а с включването на Енгелсовите статии, посветени на английската политическа икономия и положението в Англия, този принцип съвсем отпаднал. Вместо принципа за единство на *двете нации* Маркс започва да осъществява на практика истински пролетарския принцип на *интернационализма* — единство на борците за революционно освобождаване на пролетариата във всички страни.

За Руге, типичен образец на човеколюбив, но ограничен в историческия си кръгзор дребен буржоа, всичко това било чуждо. На 9 юли 1844 г. той пише на Флайшер: „Маркс е потънал в тукашния германски комунизъм — разбира се, само в смисъл на непосредствено общуване с неговите представители, защото е немислимо той да придава политическо значение на

---

* Цитираните думи на Маркс от книгата-памфлет „Господин Фогт“ се отнасят непосредствено до дейността на Маркс и Енгелс в Брюксел през 1845 г. Но тяхното сходство с основната идея на програмното писмо на Маркс от 1843 г. дава основание да се смята, че Маркс се е ръководел от същия принцип в своята дейност през 1844 г. в Париж.

това жалко движение“ (90, стр. 359). Самият Руге бил застрахован от такъв грях, защото не придавал никакво политическо значение не само на комунистическото движение на германските работници, които живеели в Париж, но и изобщо на германското работническо движение. Той публично демонстрирал своята враждебност към работническото движение в статията „Пруският крал и социалната реформа“, посветена на въстанието на силезийските тъкачи. Четири дни след публикуването на тази статия, в края на юли 1844 г., Маркс вече бил завършил „Критическите бележки“ за нея. Съдържанието на неговия отговор свидетелствува за огромната теоретична работа, извършена от Маркс през март—юли главно над „Икономико-философските ръкописи“. Тук ще обърнем внимание само на един момент от Марксовите „Критически бележки“: „Задачата на един мислещ и обичащ истината човек пред лицето на първото избухване на силезийското работническо въстание се състоеше не в това, да играе ролята на *наставник* във връзка с това събитие, а, напротив, в това — да изучава неговия *своеобразен* характер. За тая цел е необходима, разбира се, известна научна проникателност и известна любов към хората, докато за първата операция е напълно достатъчна повече или по-малко ловка фразеология, проникната от празно себелюбие“ (2, стр. 428).

Именно научната проникателност и любовта към хората, поради липсата на които Руге останал настрана от работническото движение,

подбуждали Маркс да не скръства ръце въпреки провала на начинанието, замисляно и подготвяно почти цяла година. Маркс се стремял да изследва по-задълбочено живота на работниците, техния труд и бит, настроенията и въжделенията им, да поставя и решава въпроси, които имат жизнено значение за практическите участници в революционното движение. Какви са общите исторически предпоставки, които правят *необходима* комунистическата революция? Защо тази необходимост е назряла именно в *съвременната* епоха? Какви са (макар и в общи черти) съдържанието и основните етапи на комунистическото преустройство на обществото?

Свързал окончателно личната си съдба с революционното движение, Маркс напълно си давал сметка за огромното значение на подобни проблеми и същевременно отговорите, които той можел да даде тогава на тези въпроси, далеч не задоволявали самия него. А от него, който вече станал един от известните теоретично-революционери, очаквали дълбоко обосновани отговори.

Ето защо, като се освободил от задълженията на редактор на списанието, Маркс отново се отдал изцяло на теоретични занимания, чиято тематика в сравнение с кройцнахския период значително се разширила и усложнила. За това, без съмнение, допринесъл фактът, че сега той работел в Париж — в центъра на политическия живот по това време.

Връщане към икономическите проблеми

Маркс продължавал да работи в областта на критиката на Хегеловата философия на правото, като изпълнявал обещанието, дадено на читателите на „Немско-френски годишници“ в „Увода“. Но след като списанието престанало да излиза, тази работа вече не била бърза и той се насочил към проблема, който го заинтересувал още в периода, когато работел над Кройцнахските тетрадки — към *историята на Конвента*. Заедно с това един съвсем нов кръг проблеми — икономическите — все повече привлича неговото внимание.

Това разнообразие на тематиката, която почти едновременно занимавала Маркс, изисквало огромно напрежение на силите. За характера на тази работа можем да съдим по писмото на Руге до Фойербах от 15 май (разбира се, като се абстрахираме от пристрастието на автора на писмото в оценките): Маркс „чете твърде много; той работи необикновено интензивно и има критичен талант, който понякога преминава в прекалена диалектическа заядливост, но той нищо не завършва, прекъсва всичко по средата и всеки път отново потъва в безбрежно море от книги . . . Сега Маркс е толкова избухлив и раздразнителен, че повече не може да бъде, особено след като се съсипва от работа и по три, даже по четири нощи не ляга да спи“ (90, стр. 343).

И все пак малко време трябвало на Маркс, за да се измъкне от калейдоскопа на заобика-

лящите го теми и да внесе известен ред в тях. Още през периода на дейността в „Рейнски вестник“ той проявил интерес към икономическите въпроси. В процеса на работата над „Ръкописа от 1843 година“ у Маркс се оформило твърдо намерение да изучи основно гражданското общество, т. е. сферата на икономическите отношения между хората. Сега, след Енгелсовите „Очерци към критика на политическата икономия“, за него станало ясно, че именно *в областта на политическата икономия* се крият основните проблеми на човешките отношения, чието систематично изследване от изработените от него философско-материалистически и пролетарско-политически позиции може да се окаже твърде многообещаващо. Ето защо той скоро съсредоточил заниманията си главно върху политическата икономия. Основен резултат от тези занимания били знаменитите „Икономико-философски ръкописи от 1844 година“.

ИКОНОМИКО-ФИЛОСОФСКО
ОБОСНОВАВАНЕ НА КОМУНИЗМА

Глава шеста

Докаго „Капиталът“ е върхът на икономическото учение на Маркс, „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ са реалната изходна точка на изкачването му към този връх. И макар че резултатът се оказал коренно различен от предполагаемия, все пак исторически движението започнало именно през 1844 г.

Напечатани едва 88 години след написването им, „Икономико-философските ръкописи“ веднага предизвикали най-остри идейно-теоретични спорове, които не отслабват и досега*. И това е обяснимо: характерната особеност на ръкописите от 1844 г. се състои в това, че Маркс пристъпвал към разработване на централните проблеми на политическата икономия не само като специалист-икономист (той твърде бързо станал специалист и в тази област), но и като философ и социолог, историк и политик, като революционен мислител и революционер-практик едновременно. Трите съставни части на марксизма: философията, политическата икономия и научният комунизъм — в процеса на формирането си тук се сливат в едно. Формирането на марксизма е отразено в „Икономико-философските ръкописи“

* Критичен анализ на най-новия стадий на тази борба читателят ще намери в произведенията на Е. П. Кандел (вж. 48) и Т. И. Ойзерман (вж. 50).

именно като *процес*, когато зараждащият се научен миросглед още не е получил стабилна структура.

Този процес, както и всеки друг процес, не може да се разбере, без да се разчлени на отделни стадии.

По своята форма икономическите занимания на Маркс през 1844 г. се делят на два вида: извадки от трудовете на икономистите и собствени ръкописи.

Извадки от трудовете на икономистите

Както и преди, в процеса на изследването на предмета Маркс прави извадки от произведенията на заинтересувалите го автори. Запазени са девет тетрадки с извадки, които се отнасят към парижкия период от живота на Маркс. От тях непосредствено свързани с „Икономико-философските ръкописи“ са *пет тетрадки*, съдържащи извадки от произведения на Сей, Скарбек, Смит, Рикардо, Джеймс Мил, Мак Кълък, Прево, Дестют дьо Траси. В пета тетрадка на отделна страница, ненумерирана и изобщо различаваща се по външния си вид от другите, намираме конспект на Енгелсовите „Очерци...“.

Благодарение на грижливия подбор на материала и дребния си почерк Маркс е можел да побира на няколко страници съдържанието на цели томове. Той придружава извадките с бележки, правени в процеса на работата. В началото те са твърде редки и лаконични. Но след

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

~~Handwritten text in Cyrillic script, heavily crossed out with multiple diagonal lines.~~

~~Handwritten text in Cyrillic script, heavily crossed out with multiple diagonal lines.~~

Предговор към "Икономико-философски ръкописи от 1844 година"
с авторски поправки

това, особено в четвърта тетрадка, те стават все по-обширни, а понякога се превръщат и в съвсем самостоятелни, независещи непосредствено от конспектирания материал очерци.

Към средата на 1844 г. общият обем на извадките достигнал около 13, а бележките към тях — повече от две печатни коли.

„Икономико-философски ръкописи“

Друга форма на икономическите занимания на Маркс през този период бил започнатият от него *първ опит за самостоятелно разработване на проблемите на политическата икономия, нейната структура и съдържание*. Той се осъществявал под формата на записки за самия него — за „саморазбиране“, както обичал да се изразява Маркс. Тези именно записки образували „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“, стигнали до нас във вид на три ръкописа с общ обем около 11 печатни коли.

Първият ръкопис има 27 страници и се състои от две части: основно място заема анализът на трите източника на дохода („Работна заплата“, „Печалба върху капитала“, „Поземлена рента“), а последните шест страници съдържат знаменития фрагмент, който при публикуването получил заглавието „Отчужден труд“.

От *втория ръкопис* са се запазили само последните четири страници (40—43), озаглавени при публикуването „Противоположност между

капитала и труда. Поземлена собственост и капитал“.

Третият ръкопис представлява 43 страници допълнения към текста на втория ръкопис; освен това на края има самостоятелен фрагмент за парите и „Предговор“ към книгата, която трябвало да бъде написана въз основа на ръкописите.

Етапи в икономическите занимания на Маркс

Наглед характеризираните по-горе две форми на икономически занимания са същевременно и два етапа в тези занимания: най-напред Маркс е правел извадки от трудовете на икономистите и бележки към тях по време на четенето, а след това се е заел самостоятелно да развие възгледите си в ръкописите. В литературата именно така се представя ходът на Марксовите занимания. Но внимателният анализ на извадките и ръкописите убеди автора на тази книга, че в действителност работата е била по-сложна.

Така, в първия ръкопис изобщо няма позоваване на произведенията, конспектирани в четвъртата и петата тетрадка с извадки, а единственото подобно позоваване е един цитат от книга на Рикардо (вж. 1, стр. 543), взет не направо от първоизточника, макар че в четвърта тетрадка този цитат е изваден от книгата на самия Рикардо. Скиците за отчуждаващата функция на парите, които Маркс нахвърлил

между извадките от Мил, не са намерили никакво отражение в първия ръкопис, включително и в раздела за отчуждения труд, но следи от тях може да се открият във втория и третия ръкопис.

Ако се има пред вид всичко това, а също и обстоятелството, че извадките от четвърта и пета тетрадка са широко използвани във втория и третия ръкопис и че изобщо равнището на икономическите знания, проявено от Маркс в тези ръкописи, е значително по-високо, отколкото в първия, може да се предположи наличието на следните два основни етапа в икономическите занимания на Маркс от края на 1843 г. до август 1844 г.:

1) от запознаването с Енгелсовите „Очерци...“ и извадките от трудове на Сей, Скарбек и Смит (първа, втора и трета тетрадка с извадки) до написването на първия ръкопис включително;

2) от извадките из трудовете на Рикардо, Мил и др. (четвърта и пета тетрадка) до края на третия ръкопис включително.

По-нататък трябвало да следва етапът на окончателното разработване и систематизирано изложение на формулираните проблеми, т. е. етапът на превръщане на ръкописите в книга. За това намерение на Маркс знаем от „Предговора“, който се намира в края на ръкописите от 1844 г., а също и от договора от 1 февруари 1845 г., сключен от Маркс с издателя К. Леске за издаване на книгата „Критика на политиката и на политическата икономия“ в два тома,

всеки един с обем над 20 печатни коли (вж. 11, стр. 397—400). Но в действителност последвали не един, а няколко етапа на грандиозната работа по събиране и осмисляне на „Монблан от факти“ — работа, която Маркс продължавал през целия си живот и безсмъртен резултат на която станал „Капиталът“. Тези по-късни етапи излизат извън рамките на темата за младия Маркс и затова ще се ограничим с разглеждане на набелязаните по-горе два основни етапа.

Начало на икономическите занимания на Маркс

Запознаване на Маркс с „Очерците . . .“ на Енгелс

Една от непосредствените подбудителни причини за икономическите занимания на Маркс било запознаването му с „Очерци към критика на политическата икономия“ от Енгелс. В ръкописите от 1844 г. Маркс характеризира „Очерците . . .“ като оригинален труд на един германски социалист, който се занимава критично с политическа икономия. По-късно, в предговора към книгата „Към критика на политическата икономия“ Маркс определя произведението на Енгелс като гениални очерци към критиката на икономическите категории.

Но какво особено импонирало на младия Маркс в труда на младия Енгелс? Това е него-

вата революционна устременост, изразена от позициите на работническата класа, постановката на въпроса за неизбежността на ликвидирането на частната собственост. Това е убедителното доказателство, че в абстракциите на политическата икономия реалните отношения са поставени с главата надолу и затова задачата е те да бъдат преобърнати — с непосредствено позоваване на аналогичната работа, извършена от Фойербах във философията. Най-последно, това е майсторската критика на метафизичния метод на буржоазните икономисти, които се залавят само за една от страните на противоречивото движение (полезност или производствени разходи, конкуренция или монопол и т. н.) и затова не разбират неговата специфика като единство на противоположности. Всичко това не можело да не радва Маркс, който срещнал в лицето на Енгелс *съмишленник* по основните политически и философски проблеми.

Освен това Маркс отделя в „Очерците...“ *действително икономическите проблеми*, в разработването на които младият Енгелс се оказал в дадения момент *преди* него. Там, където самият Маркс още се чувствувал новак, неговият по-млад другар вече се проявил като специалист. Но като съсредоточава вниманието си върху закона на конкуренцията, Енгелс не отбелязва в това първо свое произведение огромното научно значение на теорията за трудовата стойност на Рикардо. В първия етап на своите занимания Маркс също като него недооценявал тази теория. От друга страна, Маркс далеч не

веднага възприел цялото специално съдържание на Енгелсовото произведение. Ето защо след излизането на „Немско-френски годишници“, вече във втория етап на заниманията си, Маркс се върнал към статията на Енгелс и я конспектирал.

*Хес за същността на парите
и отчуждението*

Наред със статията на Енгелс в ръкописите Маркс споменава и статиите на Хес от сборника „Двадесет и една коли от Швейцария“. Тези статии, както вече бе отбелязано, представлявали опит да се приложи Фойербаховата теория за отчуждението към социално-икономическите проблеми. Маркс имал възможност да се запознае и с още една статия на Хес — „За същността на парите“, която била предназначена за „Немско-френски годишници“. Поради това, че списанието прекратило съществуването си, статията могла да излезе едва след година и половина. Ясно е, че Маркс не е имал възможност да се позовава на нея в 1844 г., макар че тя оказала известно влияние върху него.

„Каквото е бог в теоретическия живот — пише Хес — същото са парите в практическия живот на превратния свят: отчуждените способности на хората, тяхната разпродадена жизнена дейност. Парите са изразена в числа човешка ценност, печат на нашето робство, неизлично клеймо на нашето поробване“ (83, стр. 334—

335). „Едва сега принципът на робството — *отчуждаването* на човешката *същност* чрез *изолиране* на индивидите и свеждането на тази същност до *средство за съществуване* на тези индивиди — можа да стане всеобщ принцип на живота“ (83, стр. 339).

Хес картинно изразява *ужаса*, обхванал дребнобуржоазния интелегент, когато пред очите му се разкрили безсмислеността и безчовечната, хищническа природа на отчуждения свят на капитализма: „Ние сега се намираме на върха на социалния животински свят, в неговата *кулминационна точка*; затова сега сме *социални хищници*, завършени, *съзнателни егоисти*, които в *свободната конкуренция* санкционират войната на всички против всички, в така наречените *права на човека* — правата на изолираните индивиди, на частните лица, „на *абсолютните личности*“, в *свободата на промишлеността* — взаимната експлоатация, *жаждата за пари*, която не е нищо друго, освен *жажда на социалните хищници за кръв*“ (83, стр. 345).

Но дребнобуржоазният социалист не видял главното — това, че завършеното отчуждаване на човешката същност чрез *изолиране* на индивидите е *исторически необходим* път за разгръщане същностните сили на човека като *обществено* същество. Хес вижда само едно (утопично) средство за преодоляване на отчуждението: проповядването на всеобща любов на човека към човека. „На това стъпало на развитие, до което сме стигнали — заключава той, — ние можем само в още по-голяма степен да се експло-

атираме и да се изяждаме един друг, ако не се обединим в любовта“ (83, стр. 348).

ТСамо Маркс и Енгелс като идеолози на най-потиснатата и затова най-решителна в своята борба, най-революционна класа — пролетариата, успяха да открият средството за ликвидиране на отчуждението в самото отчуждение: развитието на отчуждения труд води до развитие на пролетариата, чиято историческа задача е унищожаването на всяко отчуждение!

Да стане човек идеолог на пролетариата в онова време, значело да създаде научен *мироглед*. Както пролетариатът, създавайки нов свят, е бил призван не просто да унищожи стария свят, а да го преобрази, като запази натрупаните от него ценности, така и Маркс и Енгелс е трябвало да извършат аналогична работа в своята област. И тъкмо един от началните етапи на този труд е отразен в първите три тетрадки с извадки на Маркс от трудовете на икономистите.

Сей — Скарбек — Смит

Първа тетрадка: извадки от „Трактат по политическа икономия“ от френския икономист Жан-Батист Сей (лява колона)* и от „Теория на общественото богатство“ от полския икономист

---

* Обикновено извадките от трудовете на икономистите са направени от Маркс на големи листове в две колони; само в редки случаи няма такова делене или, обратно, листът е раздслен на три колони.

Фридерик Скарбек (дясна колона); и единият, и другият са последователи на Смит.

Защо първите извадки са направени именно от произведенията на Сей? Причината е, че и Маркс, както Енгелс, тогава още не правел разлика между класиците на политическата икономия и техните вулгаризатори; по-точно — той още не знаел за тази разлика. А Сей се смятал за най-големия разпространител на Смитовите идеи във Франция и за родоначалник на раншната школа на френските икономисти. В своя „Трактат...“ той преработил учението на Смит, което било твърде несполучливо разчленено от самия автор, в стегнато, прегледно цяло. Наистина, при това изпаднало главното от учението на Смит — наченките на *теорията за трудовата стойност*, които Сей подменил със своята повърхностна теория за полезността. Но на много читатели тъкмо тази теория изглеждала като връх на учената премъдрост. В резултат на това съчиненията на Сей получили на времето си широка известност.

Ето защо не е чудно, че и Маркс, намирайки се във Франция, започнал да изучава произведенията на професионалните икономисти именно от „Трактата...“ на Сей. От тази книга той извадил повече от 200 цитата в оригинал (рекорден брой за извадките от 1844 г.!). Само на едно място извадките са придружени от собствени бележки на Маркс, които обаче засягат самата същност на въпроса:

„*Частната собственост* е факт, с обосноваването на който политическата икономия не се занимава, но който е нейна основа.

Няма богаташ без частна собственост и политическата икономия по своята същност е наука за обогатяването. И така, без частна собственост няма политическа икономия. Следователно цялата политическа икономия се гради на факт, който съвсем не е задължителен“ (24, стр. 449).

Тези бележки изцяло са в руслото на Енгелсовите идеи: същата характеристика на политическата икономия като наука за обогатяването и същата теза, че тя дори не поставя въпроса за правомерността на частната собственост. Впрочем, като продължава бележките, Маркс вече самостоятелно фиксира логическата непоследователност на Сей: понятието „богатство“ Сей определя посредством понятието „стойност“, а последното на свой ред предполага „размяна“; но той същевременно разглежда богатството в раздела за производството, а стойността и размяната — в следващия раздел, за обръщението.

Най-съществено значение има заключителната теза в бележките на Маркс: „Богатството се състои от вещи, които „не е задължително“ да имаш, които не са нужни за „лична потребност““ (24, стр. 449). Тук за пръв път се мярка мисълта за *вещното богатство като чуждо на реалните потребности на човека*, за отчужденото отношение между човека и продуктите на труда.

Маркс не се нуждаел от много време, за да може от второстепенните представители на Смитовата школа да стигне до самия ѝ извор: *втората и третата тетрадка* почти изцяло съдържат извадки от „Изследване върху природата и причините на богатството на народите“ — главното

произведение на Адам Смит, който постави началото на най-новата буржоазна политическа икономия. Маркс веднага почувствувал фундаменталния характер на този научен труд и решил старателно и всестранно да го усвои.

Смит започва книгата си с характеристика на разделението на труда, разглеждайки го като основна причина за богатството на народите. Но той не бил в състояние да обясни причината за самото разделение на труда и Маркс веднага забелязал това: „Много забавен е кръгът на доказателствата, в който изпада Смит. За да обясни разделението на труда, той предполага размяната. Но за да бъде възможна размяната, той вече трябва да предположи разделението на труда, разликата в човешката дейност. Като пренася проблема в първобитното общество, Смит не го решава“ (24, стр. 458).

Но по своя характер този проблем бил по-сложен, отколкото това е отразено в цитираната бележка на Маркс. Не само Смит, но и всички останали буржоазни теоретици (икономисти, философи, историци) го свеждали до егоизма като краен мотив на поведението на хората. А в действителност основната причина и на разделението на труда, и на размяната, и на цялото движение на човешката история е развитието на производителните сили — оръдията на труда и навиците за труд. Но тази причина тепърва предстояло да бъде открита. В този момент младият Маркс още бил далеч от подобно решение. Затова той тогава не разбрал напълно и значението на отбелязания от него проблем.

Когато изучава книгата на Смит, неговото внимание се съсредоточава върху друг кръг проблеми — работната заплата, печалбата върху капитала и поземлената рента като „източници на дохода“ на трите основни класи: работници, капиталисти и земевладелци. За изнасянето на преден план именно на тези проблеми допринесли както структурата на произведението на Смит*, така и собствената идейна устременост на Маркс, който виждал целта на икономическите си занимания в това — да разбере реалните основи на класовата борба. Тази устременост била характерна за Маркс през целия му живот, но в този момент тя се съчетавала с убеждението, че до корена на социално-политическите проблеми може да се стигне, като се почне от анализа на трите източника на дохода. След като проучил книгата на Смит, младият Маркс почувствувал в себе си достатъчно сили за този анализ.

Анализ на трите източника на дохода

Три паралелни текста

И така, Маркс започва икономическите си изследвания с анализ на трите източника на до-

---

* Ето заглавията на VIII—XI глава на това произведение: „За работната заплата“, „За печалбата върху капитала“, „За работната заплата и печалбата при различно прилагане на труд и капитал“, „Поземлена рента“.

хода: работна заплата, печалба върху капитала и поземлена рента. Този анализ обхваща първата част от първия ръкопис и е построен паралелно: повечето от страниците на ръкописа са разделени на три колони, съответстващи на тези три теми. „Всяка колона на всяка страница е имала предварително написано заглавие“ — се казва в бележките към немското и към по-късното руско издание на ръкописите. Оттук изследователите правели извода, че всеки от трите фрагмента е разположен в предварително строго определено място и че това разполагане на материала предполага само една последователност на написването му — „отляво надясно“: най-напред целият фрагмент за работната заплата (лява колона), след това за печалбата върху капитала (средна колона) и, най-последно, за поземлената рента (дясна колона). Тия текстове винаги са били публикувани и изследвани именно в такава последователност.

Но запознаването с фотокопията на „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“* и грижливото им текстологично изследване убеди автора на тези редове, че действителното разположение на материала в първия ръкопис не се побира в дадената схема и говори, че Маркс е анализирал източниците на дохода на *три етапа*, при което във всеки от първите два

---

* Използвано е фотокопието, което се пази в Централния партийен архив на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС (ЦПА на ИМЛ, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 130).

етапа този анализ обхваща и трите източника на дохода.* Следователно, паралелизмът на трите текста не е просто формален похват за разполагане на материала, но и отражение на определен паралелизъм в *реалния процес на Марксовото изследване* на трите източника на дохода. Нещо повече, разборът на самото съдържание на дадения процес показва, че Маркс съзнателно е използвал паралелния анализ на трите различни и същевременно тясно свързани помежду си предмета като *евристичен метод*, който стимулирал нови постановки и нови решения на стоящите пред него важни икономико-философски проблеми.

Капиталът като проблем

Върху основата на текстологичното и смисловото разглеждане на първия ръкопис авторът на настоящата книга стигна до извода, че действителната изходна точка на Марксовия анализ на трите източника на дохода не е фрагментът „Работна заплата“, а фрагментът „Печалба върху капитала**“. Този извод има методологично значение, тъй като показва, че Маркс от самото начало е видял корена на всички проблеми на буржоазното общество *в капитала* и неговата природа, свързана с такова специфично явление като печалбата върху капитала. Още

---

* Вж. бележка 2 на края на книгата.

** Това е подробно обосновано в бележка 3 на края на книгата.

в 1844 г. той пристъпва към въпроса за положението на работническата класа не просто като състрадателен хуманист, а като *учен, който прониква в корена на нещата*. Последното било една от важните предпоставки за развитието на неговата, тогава още твърде хипотетична, позиция в истински научен мироглед на пролетариата.

Пристъпвайки към темата „Печалба върху капитала“, Маркс имал план за излагане на материала по тази тема, като от самото начало я разчленил на няколко раздела. Преди всичко той се опитал да се ориентира във въпроса, *що е капитал?*

За отговор на този въпрос той се обръща към Смит, който пише: *капиталът е „определено количество натрупан и оставен за запас труд“*, т. е. *„капиталът е натрупан труд“* (1, стр. 534).

Но капитал е не всеки натрупан труд, а само такъв труд, който носи на притежателя си определен доход, или *печалба*. Капиталът като производителен фонд служи само за спестовна касичка, *въплътяваща минал труд*; и само печалбата като по *вълшебство* редовно носи в тази касичка нов овеществен труд. Ако тази *вълшебница* не съществуваше, касичката би изгубила способността да *натрупва* труд.

Но чий труд се *натрупва* в спестовната касичка?

Може би това е трудът на самия капиталист, да речем, трудът по надзора или управлението? Тогава никой не може да има никакви претенции спрямо капиталиста. Но не! Още буржоаз-

ните икономисти са разяснили, че величината на печалбата върху капитала се определя изцяло от размера на вложения капитал, макар че трудът по надзора и управлението при различни капитали може да бъде еднакъв. Плюс това и този труд в едрите предприятия е изцяло поверен на специални лица (управляващ, надзиратели и т. н.). Напротив, собственикът, чийто труд в подобни случаи се свежда почти до нула, получава печалба, строго пропорционална на размера на своя капитал.

И така, капиталът е натрупан труд, но това не е труд на самия притежател на капитала. Следователно, капиталът е натрупан *чужд* труд, или, както пише Маркс, „частна собственост върху продукти на чужд труд“ (1, стр. 534).

Класово-антагонистичната природа на трите източника на дохода

Парадоксът се състои в това, че продуктите на чуждия труд не се смятат за чужди продукти. Напротив, съществуващото в буржоазното общество законодателство ги разглежда като принадлежащи именно на нетрудещия се собственик на капитала.

Законът е на страната на капиталиста. С други думи, капиталистът е господар на закона. Значи, заедно с капитала човек придобива не само имущество, средство за материално благосъстояние, но и още нещо, може би дори по-важно. Какво именно?

„... Капиталът е *командна власт* над труда и неговите продукти. Капиталистът притежава тази власт не благодарение на своите лични или човешки качества, а само като *собственик* на капитал. Неговата сила е *покупателната* сила на неговия капитал, срещу която нищо не може да устои“ (1, стр. 534).

Така, още в самото начало на работата над ръкописите Маркс започва да смъква ореола на светостта от традиционните фетиши, на които буржоазната политическа икономия непрестанно кади тамян. Преди всичко е разобличен главният фетиш — капиталът: като се явява под респектабилно-благообразната, осветена от законите и религията маска на „натрупан труд“, той в действителност е *командна власт* на обществото, намираща се в *частна собственост* и позволяваща на капиталистическата класа системно и на законно основание да присвоява продуктите на чуждия труд — труда на работническата класа.

Другите два източника на дохода Маркс третира също от гледна точка на отношенията между класите: „Поземлената рента се установява в *борба между арендатора и собственика на земята*“ (1, стр. 547). *Работната заплата* се определя от непримиримата борба между капиталиста и работника“ (1, стр. 923).

Вече самият факт на единството на принципите, върху основата на които се изграждат определенията и на трите източника на дохода, показва смисловото значение на паралелния им анализ: този паралелизъм е спомогнал за откри-

ване на онова общо, което лежи в основата на всички източници на дохода, и е създал възможност да се използва един текст като обосноваване на друг.

Строго погледнато, мисълта, че реалното жизнено съдържание на всички източници на дохода е борбата на класите в обществото, представлява най-ценният научен резултат, до който Маркс е стигнал самостоятелно в първия стадий на работата си над фрагментите за капитала и за поземлената рента.

Останалото съдържание на тези фрагменти (в този стадий) се свежда до групирани по определен начин и точно, но твърде лаконично резюмирани извадки от Смит, а третият раздел на фрагмента за капитала с многообещаващото заглавие — „Господството на капитала над труда и мотивите на капиталиста“ — открай докрай съдържа извадки от Смит. Трудно е да се повярва, че Маркс изобщо е нямал какво да каже по една толкова интересуваша го тема.

Недоумението се разсейва при сравнителния анализ на съдържанието и на трите фрагмента. Основният авторски текст на фрагмента „Работна заплата“, с който завършва първият стадий на паралелния анализ, представлява именно *теоретично резюме* на конкретния икономически материал, концентриран от Маркс във втория и третия фрагмент. Този богат материал се оформя там в собствена концепция на Маркс, център на която са интересите на работническата класа. Разбира се, Маркс не се ограничава с данните, събрани във втория и третия фраг-

мент, а неведнъж се обръща към тетрадките с извадки и към самите първоизточници. Така, идеята за трите основни състояния на обществото: упадъчно, прогресиращо и максимално богато — издигната от Смит, намира у Маркс твърде бледо отражение в третия раздел за капитала. Но във фрагмента за работната заплата тя излиза в центъра и става основата, в която се втъкават конкретните сведения от втория и третия фрагмент, като при това получава не буржоазно-апологетичен смисъл, както у Смит, а значение на обвинителна присъда срещу цялото буржоазно общество, и по-специално срещу буржоазната политическа икономия — присъда, произнесена от теоретик на работническата класа.

Зад полупризнанията, полуистините и полужлъжите на буржоазните икономисти, ту лицемерни, ту цинични, младият Маркс разкрива липсата на хармония и наличието на класов антагонизъм, който превръща целия живот на обществото в непрекъсната война на противоположни интереси. Това е наистина война на всички против всички.

Работникът винаги губи

От тази война особено страдат работниците. В конкурентната борба с капиталиста работникът винаги излиза победен, защото капиталистът може да живее по-дълго без работника, отколкото работникът без капиталиста. Капиталистите от самото начало са обединени в борбата

против работниците, а организациите на работниците се преследват. Капиталистът и собственикът на земята могат да прибавят към доходите си лихвите върху капитала или поземлената рента, а работникът не може да прибави нищо към своята работна заплата.

Ето защо конкуренцията и между работниците е силна. Но тя само отслабва основните им позиции в борбата с капиталиста: дори ако част от работниците в резултат на конкуренцията получат работа в даден момент, то общо взето конкуренцията дава възможност на капиталиста да намали работната заплата под заплахата да замени едни работници с други, които са останали без работа.

На работниците се отразява и конкуренцията между капиталистите: при печалба на капиталиста работникът не непременно печели, а при загуба на капиталиста работникът непременно губи заедно с него.

Върху положението на работниците чувствително влияят и колебанията на цените на предметите от първа необходимост, докато цените на труда си остават устойчиви. Отразява се и разликата в цените на труда на работниците от различни професии — много по-голяма от разликата в печалбите в различните сфери на приложение на капитала.

С една дума, при всяко положение работникът или нищо не печели, или губи. За да докаже пределно убедително тази мисъл, Маркс анализира положението на работника и при трите възможни състояния на обществото:

1) ако богатството на обществото намалява, най-много от всички страда работникът;

2) ако богатството на обществото расте и настъпи най-благоприятното за работниците състояние, те се съсипват от работа, в резултат от което намалява продължителността на живота им. Като увеличават продуктите на своя труд, те само увеличават противостоящата им чужда собственост. Увеличаването на капитала стимулира разделението на труда, в резултат на което работникът все повече попада в зависимост от еднообразната, механична работа. В условията на засилващата се конкуренция между капиталистите част от тях се разоряват и попълват класата на работниците, поради което търсенето на работна сила спада, конкуренцията между работниците се засилва и много от тях са принудени да влачат жалко съществуване;

3) ако богатството на обществото е достигнало най-високата си точка, конкуренцията между работниците става много голяма, а работната заплата е достатъчна само за поддържане на даден брой работници и не допуска увеличаването им.

И така, *увеличаването на богатството на капиталистите неизбежно води до засилване на нищетата и страданията на работниците. Работната заплата по необходимост спада до равнище, достатъчно само за да може работникът да изхрани себе си и своето семейство и да не измре работническата раса.*

„Търсенето на хора неизбежно регулира про-

изводството на хора, както и на всяка друга стока. Ако предлагането значително превишава търсенето, част от работниците се смъкват до просия или гладна смърт. Следователно, съществуването на работника се свежда до условията на съществуване на всяка друга стока. Работникът е станал стока и за него е щастие, ако успее да намери купувач“ (1, стр. 523.).

Антихуманизмът на буржоазната наука

Свеждането на трудещия се човек до положението на бездушна стока, превръщането на създателя на всички стоки в една от разновидностите на стоките — нима това не е крайният предел на социалната несправедливост, на безчовечността в отношенията, които господствуват в обществото?

И все пак идеолозите на капиталистическото общество се изхитряват да преминат дори и този предел: те не само оправдават безчовечността, като я издигат в ранг на естествено човешко битие, но и извънредно прецизно разработват научни препоръки, благодарение на които собственикът може да използва с максимален ефект тази безчовечност за лично обогатяване. По адрес на тази „наука“ младият Маркс намира думи, огромната и поразяваща сила на които се крие в делничната им простота:

„От само себе си се разбира, че политическата икономия разглежда *пролетария*, т. е. оня, който няма нито капитал, нито поземлена рен-

та, живее изключително само от труд, и го от еднообразен, абстрактен труд, само като *работник*. Поради това тя може да твърди, че работникът, също както и всеки кон, трябва да получава толкова, че да бъде в състояние да работи. Тя не го разглежда във времето, когато той е безработен, не го разглежда като човек; тя предоставя това на углавното право, на лекарите, религията, статистическите таблици, политиката и на надзираващия просящите“ (1, стр. 529).

По този начин, като събаря първо главния фетиш на буржоазната икономическа наука, а след това разрушава храма, въздигнат от нея на буржоазното общество като мнимо въплъщение на разумната хармония на естествено противоречивите интереси, Маркс смъква лъжесвещените одежди и от самата буржоазна политическа икономия, тази истинска библия на капиталистическото общество. Лишена от разкошните си одежди, тя застава сега не като наука за разцвета на националната икономика, а като наука за обогатяването на шепа хора за сметка на разоряването и обедняването на мнозинството от нацията; това не е наука на хуманността, а на користолюбието и истинската ѝ цел е нещастieto на обществото.

Нерешени антиномии

Потъпканият от буржоазната наука хуманизъм ѝ отмъщава, като изопачава самото ѝ съдържа-

ние. Като се занимава с напълно противоречив обект, тя и сама изпада в антиномии, които не е в състояние да реши. Маркс бляскаво разполага тази исконна антиномичност на буржоазната политическа икономия:

отначало тя твърди, че целият продукт на труда принадлежи на работника, а след това признава, че в действителност работникът получава най-малката част от продукта;

тя твърди, че всичко се купува с труд и че самият капитал не е нищо друго, освен натрупан труд; но същевременно тя казва, че работникът не само не може да купи всичко, но е принуден да продава самия себе си и своето човешко достойнство;

според нея трудът е единственият източник на богатството, но в същото време това богатство се владее от неработещите, привилегировани и безполезни хора, които навсякъде се налагат на работника и му диктуват законите;

по нейните думи трудът е единствената неизменна цена на вещите, но няма нищо, което да е повече изложено на случайни колебания от цената на труда;

разделението на труда увеличава производителната му сила и същевременно обрича работника на еднообразна работа, която го принизява до равнището на машина;

трудът предизвиква натрупване на капитали, но с това той прави работника все повече зависим от капиталиста;

според нея „интересът на работника никога не противоречи на интереса на обществото, до-

като в действителност обществото винаги и непременно противостои на интереса на работника“ (1, стр. 528).

От позициите на пролетарския хуманизъм

Противоположно на буржоазната наука, в центъра на вниманието на истинския хуманизъм трябва да стоят не абстрактните изчисления за увеличаването на общото богатство на нацията, а реалните жизнени условия на *конкретния човек*. Щом човечеството се състои предимно от трудещи се, а между тях най-тежко е положението на пролетариите, хуманизмът може да стане реален, т. е. действително загрижен за интересите на всеки човек, само като защитава интересите на пролетариите. Но това не изключва грижите за интересите на другите класи. Напротив, от гледище на реалния хуманизъм положението на нетрудещия се човек в това общество е благополучно само в чисто външно отношение (и то не винаги), а всъщност то е недостойно за високото звание човек.

Борейки се за *своите* интереси, пролетариатът защитава интересите на *цялото човечество*. Затова единствено реалният, не абстрактен, не илюзорен хуманизъм е пролетарският хуманизъм. И ученият, застанал на позициите на този хуманизъм, се оказва на единствено реалната и истинска, а не илюзорна и фалшива научна позиция.

Същността на тази позиция — *изразеният за*

пъръв път принципно нов, собствено Марксов подход към озовалите се в зрителното му поле проблеми на политическата икономия — е формулирана в заключителната част на основния авторски текст във фрагмента за работната заплата. Маркс, който дотогава е подлагал на предимно иманентна критика буржоазните икономисти („Сега ще застанем изцяло на гледището на политико-икономиста...“ — пише той), тук изразява намерението си решително да разчупи тези тесни, сковавачи собствената му позиция рамки:

„Да се издигнем сега над равнището на политическата икономия и да потърсим в изложениите по-горе, предадени почти със собствените думи на политико-икономистите положения отговор на два въпроса:

1) Какъв смисъл има в развитието на човечеството това свеждане на по-голямата част от човечеството до абстрактния труд?*

2) Какви грешки правят реформаторите en détail (на дребно — Рус. ред.), които или искат да увеличат работната заплата и с това да подобрят положението на работническата класа, или (като Прудон) виждат целта на социалната революция в изравняването на работната заплата?

Трудът в политическата икономия фигурира само като *дейност за припечелване*“ (1, стр. 529—530).

---

* Под „абстрактен труд“ тук Маркс разбира развилия се в резултат на разделението на труда еднообразен и зависим труд на работника.

Тук Маркс засяга два кардинални въпроса на науката за обществото: за посоката на развитие на човешката история и за средствата, които съдействуват за тази насока. Тези въпроси не възникнали изведнъж, а стояли и по-рано пред младия Маркс, но в друга форма. Сегашната им форма е резултат от извършения от него анализ на положението на работника в прогресиращото общество. Маркс отбелязва, че свойственото на прогресиращото общество „увеличаване на работната заплата има за предпоставка и следствие натрупването на капитал (т. е. натрупването на чужд труд — *Н. Л.*); затова в резултат от увеличаването на работната заплата продуктът на труда: прогивостои на работника като нещо все по-чуждо. Също така и разделението на труда прави работника все по-едностранчив и зависим; то поражда и конкуренцията не само между хората, но и между машините“ (1, стр. 526).

Въпросът за съдържанието, за *същността на самия труд* привлича все повече и повече Маркс. Разкриваните от него антиномии на буржоазните икономисти се отнасят непосредствено именно до този проблем. Дори последната от тях (за съотношението между интереса на обществото и интереса на работника), която в своята формулировка като че ли не съдържа проблема за труда, всъщност се свежда именно до него, на което Маркс обръща специално внимание:

„А че самият труд — не само при сегашните му условия, но и изобщо, доколкото неговата

цел е само увеличаването на богатството -- е вреден, пагубен, това произтича от собствените разсъждения на политико-икономистите, макар те и да не забелязват това“ (1, стр. 529).

Правейки равносметка на анализа на положението на работника в най-благоприятното за него състояние на обществото, Маркс вече съсредоточава цялото си внимание върху връзката между нищетата на работника и характера на неговия труд: „... при прогресиращото състояние на обществото гибелта и обедняването на работника е продукт на неговия труд и на произведеното от него богатство. С други думи, нищетата произтича от *същността* на самия сегашен труд“ (1, стр. 529).

Най-после, този нарастващ интерес на Маркс към проблема за труда се концентрира във вид на споменатия по-горе първи кардинален въпрос.

По-нататък следва началото на отговора на този въпрос: „Трудът фигурира в политическата икономия само като *дейност за припечелване*“. Но тук фрагментът се прекъсва. С това завършва първият стадий от паралелния анализ на трите източника на дохода.

*Защо въпросът
е останал без отговор*

Защо е станало това? Може би, преди да формулира собствените си положения, Маркс е почувствувал необходимост да проучи допълните-

лен материал? И действително, още на следната страница на ръкописа в колоната за работната заплата виждаме обширни извадки от трудовете на Шулц, Пекьор и Бюре. Но би било прибързано да приемем, че именно заради тези извадки Маркс е прекъснал започнатото изложение на своята радикално нова позиция.

Текстологичният анализ на ръкописите показва, че вторият стадий на паралелния анализ е започнал не с извадките, а с авторския текст на раздела за печалбата върху капитала*.

Вниманието на Маркс тук било привлечено от борбата на едрия и дребния капитал, в която едрият капиталист във всички отношения има решаващи предимства: едрият капитал се натрупва, съобразно своята величина, по-бързо; отношението на основния капитал към оборотния е много по-благоприятно за едрия капитал, отколкото за по-дребния; едрият капиталист въвежда в своето предприятие своеобразна организация на производствения процес и т. н. В резултат на това едрият капиталист обикновено побеждава в конкурентната война, като подчинява дребните или съвсем ги разорява, превръщайки се и в двата случая в монополист. След това се развихря война между монополистите, в която отново побеждава по-едрият и т. н.

---

* Извадки от произведения на тези автори са правени не само в колоната „Работна заплата“ (I, стр. 530—533), но същевременно и в колоната „Печалба върху капитала“ (I, стр. 541—544). Авторският текст, който предхожда тези извадки във втората колона, е действителното начало на втория стадий в паралелния анализ.

„Изобщо при натрупването на големи капитали е налице и съответната концентрация и опростяване на основния капитал в сравнение с по-дребните капиталисти. Едрият капиталист въвежда в своето предприятие своеобразна организация на оръдията на труда“ (1, стр. 541) — заключава Маркс. Едва след това той прави двата паралелни цикъла извадки от Шулц и други автори.

Създава се впечатление, че Маркс е бил крайно заинтересован от този победител — едрият капитал, и че той е решил по-отблизо да си изясни особеностите на едрото капиталистическо предприятие като икономически и социален организъм. За тази именно цел Маркс се обърнал към книгата на радикалния публицист Шулц „Движение на производството“, но тя не съдържала достатъчно материал по този въпрос. Затова пък Маркс намерил в нея потресаващи данни за безпощадната експлоатация на работниците от капиталистите и започнал да ги преписва. След това Маркс направил извадки по същата тема от книгите на дребнобуржоазните социалисти Пекьор и Бюре. Едва в самия край на извадките той се връща към изходната им тема — проблема за едрият капитал. „Натрупването на капитали нараства, а концентрацията им намалява, когато капиталът и земевладението се оказват в едни ръце, а също и в случай, когато капиталът поради големите си размери може да комбинира различни производствени отрасли“ (1, стр. 545). С това резюме именно завършва вторият стадий от анализа на трите източника на дохода.

Всъщност тези извадки малко помогнали на Маркс да напредне в разбирането на характера на едрото *промишлено* предприятие. Материалът по този въпрос, с който той разполагал по онова време, бил крайно недостатъчен. Другояче стоял въпросът за едрите стопанства *в земеделието*, с изясняването на историческата тенденция на които Маркс се заел в третия, заключителен стадий на паралелния анализ на трите източника на дохода.

Маркс констатира, че още в най-общ вид отношението между едрата и дребната поземлена собственост е същото, както между едрия и дребния капитал. Освен това редица особени обстоятелства още повече задълбочават това съотношение в полза на едрото земевладение, което довежда до изчезването на дребната поземлена собственост.

Тук Маркс отново се изправил пред проблема, който го занимавал още от пролетта на 1842 г. — проблема за *раздробяването на поземлената собственост*. Но сега, пристъпвайки към въпроса като пролетарски революционер и — същевременно — като икономист, философ и историк, той успял да разкрие историческата необходимост на разделянето на поземлените владения, а главното — да открие социално полезния път за преодоляването му.

Неизбъжност на премахването на частната собственост

Сега той вижда, че поземлената собственост, освободена от феодалния монопол, крайна форма на който е майоратът, е въввлечена в орбитата на конкуренцията и като всяка стока, подчинена на нейните закони, губи устойчивост: ту се намалява, ту се увеличава, минава от ръце на ръце и т. н. Пряк резултат от тази неустойчивост е раздробяването на поземлената собственост между много притежатели. Това води и до *раздробяване* на труда (не до разделяне, а именно до раздробяване), като всички видове работа се изпълняват от всекиго отначало докрай, което е крайно нерационално. В едрите стопанства, напротив, трудът е разчленен на прости операции и затова е по-ефективен. Вследствие на това дребните стопанства неизбежно се поглъщат от едрите и възниква нов монопол, циничен в утвърждаването на користта като принцип и затова още по-отвратителен от феодалния монопол.

„Затова — заключава Маркс — там, където съществува разделяне на поземлените владения, не остава нищо друго, освен връщането към монопола в още по-отвратителен вид или премахването, отхвърлянето на самото разделение на поземлените владения. Но това вече не е връщане към феодалното земевладение, а изобщо премахване на частната собственост върху земята“ (1, стр. 556).

Следователно, Маркс изтъква премахването на *частната собственост върху земята* като оптимал-

но средство за избягване на капиталистическия монопол там, където той още не се е затвърдил. Но и там, където този монопол е възтържествувал, следствието от собственото му развитие също така ще бъде премахване на частната собственост, но вече под формата на революционен преврат. А именно: капиталистическият монопол върху земята свежда работната заплата на селскостопанските работници до минимум; обаче под действието на конкуренцията с промишлеността и със земевладелците-монополисти от другите страни „сведената до минимум работна заплата трябва да се намалява още повече, за да може да се издържа новата конкуренция. А това по необходимост води до революция“ (1, стр. 558).

Следователно, Маркс, подобно на Енгелс, вече до известна степен успява да обясни не само миналото и настоящето на частната собственост върху земята, но и бъдещото ѝ унищожаване от действието на конкретните икономически закони. Наистина, той всъщност още борави само със законите на конкуренцията в най-общата им форма. Но и това вече било съществен напредък по пътя към материалистическото обосноваване на обществения идеал не само в сравнение с „Ръкописа от 1843 година“, но и с „Немско-френски годишници“.

Бъдещето е на сдружението

Самият този идеал изпъква тук вече като *социалистически* идеал, получил по-конкретна и

твърде внушителна форма. Маркс с ярки щрихи рисува перспективите на земеделието на социалистически начала. „Сдружението, приложено към земята, използва изгодите на едрото земевладение в политико-икономическо отношение и за пръв път реализира първоначалната тенденция на разделянето — равенството. Също така сдружението възражда по разумен път — а не посредством крепостничеството, господаруването и нелепата собственическа мистика — емоционалното отношение на човека към земята: земята пре­става да бъде обект на търгашество и благодаре­ние на свободния труд и свободното наслажде­ние отново става истинско, лично достойние на човека“ (1, стр. 556).

С термина „сдружение“, заимствуван от речника на френските социалисти, Маркс конкретизи­ра своето разбиране на обществения идеал (до­тогава, както знаем, Маркс го изразявал глав­но с термините „демокрация“ и „социализиран човек“). Именно сдружението изпъква сега като форма на социални връзки между хората, която ще бъде непосредствен резултат от премахване­то на частната собственост, настъпващо под дей­ствието на законите на развитие на самата част­на собственост.

Както и Енгелс, Маркс разпростира тези за­кони и върху земеделието, и върху промишле­ността. „Поземлената собственост трябваше да се развива и по единия, и по другия път (и в ус­ловията на насилствената забрана на разделяне­то, и по законите на свободната конкуренция — Н. Л.), за да стигне и в двата случая до неизбеж­

на гибел, както и промишлеността и под формата на монопол, и под формата на конкуренция трябваше да стигне до разоряване, за да се научи да вярва в човека“ (1, стр. 558).

С този хуманистично-социалистически акорд завършва анализът на трите източника на дохода. Такъв е резултатът от Марксовия анализ на характера и перспективите на *едрата капиталистическа собственост*, заради който именно той прекъсва отговора на двата кардинални въпроса, поставени в края на първия стадий на работата. Сега изглежда е настъпило времето да се даде отговор и Маркс го дава на следващите шест страници от първия ръкопис. Това е цялостният, написан сякаш на един дъх, фрагмент за отчуждения труд.

Същност на отчуждения труд

Фрагментът „Отчужденият труд“ е централният раздел на ръкописите, който представлява определен етап в разгръщането на общото им съдържание. Това е първият опит за общотеоретично, *философско осмисляне* на постигнатите до онова време резултати от *икономическите занимания на Маркс* и особено на резултатите от паралелния анализ на трите източника на дохода; той е написан от същите позиции на *пролетарския хуманизъм* и е проникнат от същия *социалистически идеал*, както и паралелният анализ.

Тук философско-икономическият анализ получава определено *историческо* обоснование и в този смисъл представлява развитие на философско-историческите занимания на Маркс през 1843 г.

Но формулираните тук идеи *се изменят* в следващите раздели на ръкописите както по същество, така и по мястото им в миросгледа на младия Маркс.

Съединяване на материализма с политическата икономия

Философското осмисляне на резултатите от икономическия анализ се проявява преди всичко в *материалистическата критика на методологичните основи на буржоазната политическа икономия*. Маркс продължава сега (следвайки Енгелс) в областта на политическата икономия започнатото една година по-рано преобръщане на науката за обществото (като взема Хегеловата философия на правото).

Още в процеса на паралелния анализ на трите източника на дохода той обръща внимание на това, че свеждането на поземлената рента до по-голямо или по-малко плодородие на земята у Смит „ясно говори за изопачаването на понятията в политическата икономия, която превръща плодородието на земята в качество на земевладелеца“ (1, стр. 547). Тези наблюдения са философски осмислени именно в раздела за отчуждения труд.

Буржоазните икономисти, пише Маркс, превръ-

щат реалните икономически процеси в система от абстрактни категории, които придобиват някакво самостоятелно съществуване подобно на Хегеловите спекулативни конструкции. „Политическата икономия изхожда от факта на частната собственост. Тя не я обяснява. Материалния процес, извършван в действителност от частната собственост, тя затваря в общи, абстрактни формули и те именно след това придобиват за нея значението на закони. Тя не осмисля тези закони, т. е. не показва как те произтичат от самата същност на частната собственост“ (1, стр. 559).

За този методологичен недостатък говорят и многобройните антиномии, в които изпадат буржоазните икономисти. В буржоазната политическа икономия противоположностите между труда и капитала, между работната заплата и печалбата върху капитала, между капитала и земята, между печалбата върху капитала и поземлената рента, между конкуренцията и монопола, между раздробяването на поземлената собственост и нейното централизиране, между ценността на труда и обезценяването на трудещия се и т. н. се представят като случайни, несвързани помежду си.

Категорията „отчужден труд“

Маркс виждал своята задача преди всичко в това — „да осмисли съществената взаимна връзка“ между всички тези и подобни на тях противоположности, т. е. да разкрие общото за вси-

чки тях основание, до което те се свеждат и от което са необходимо следствие.

Това била много сложна, противоречива по теоретичния си характер задача. От една страна, тя изисквала от Маркс да се издигне на още по-висока степен на абстракцията, отколкото буржоазните икономисти, защото другояче е невъзможно да се подведат под общ знаменател формулираните от него абстрактни формули и закони. От друга страна, нейното решение трябвало да стане средство за преодоляване на абстрактния подход към икономическия живот, средство за превръщане на икономическата наука в ключ за разбиране коренните потребности на трудещите се и преди всичко на пролетариата. >

Младият Маркс решил тази задача, като открил категория, задоволяваща и двете, като че ли взаимно изключващи се, изисквания. Тази категория е „отчужденият труд“. Тя характеризира всички икономически процеси в съвременното на Маркс общество и в този смисъл е техен общ знаменател. Тя същевременно изразява най-всекидневното, пределно осезаемото в тези процеси — труда, и то от най-съществената страна — откъм неговата отчужденост, т. е. в този смисъл тя е пределно конкретна и непосредствено помага да се разберат коренните интереси на пролетариата.

Откриването на категорията „отчужден труд“ било до известна степен подготвено от цялото предшествуващо духовно развитие на младия Маркс (влиянието на Хегел и Фойербах, а също

движението на собствената мисъл на Маркс). Една от предпоставките на идеята за отчуждения труд се съдържа още в „Ръкописа от 1843 година“, в който Маркс разработва тезата за *отчуждението на политическата държава от гражданското общество* като основа на предстоящите социални преустройства и изказва догадката, че в ново време се извършва *отчуждаване на човека от неговата предметна същност*. В „Немско-френски годишници“ той проникателно вижда квинтесенцията на предметната отчужденост в *парите* и открива в *прслетариата* материалната сила, която може и неизбежно трябва да унищожи всяко отчуждение.

Така възникнали философският, икономическият и политическият аспект на идеята за отчуждението. Но тогава те още не били оформени в цялостна концепция: тяхната връзка била само терминологична, а не и смислова. За да стане обединяването им по същество, било необходимо *да се види* общото за тях съдържание в исторически определения характер на труда, а за това трябвало да се доближи проблематиката на труда до проблемите на гражданското общество, парите, държавата и социалистическата революция. За това спомогнал именно разгледаният по-горе паралелен анализ на трите източника на дохода.

Вече самият метод на паралелен анализ стимулирал заличаването на традиционните граници между различните обекти и разглеждането на всички обекти от една гледна точка. Той създавал предпоставки за онова *сближаване на раз-*

ните области на знанието, без което било невъзможно откриването на идеята за отчуждения труд. От друга страна, както видяхме, в процеса на паралелния анализ вниманието на Маркс все повече се съсредоточавало върху въпроса за същността на труда в условията на капитализма като абстрактен, пагубен, вреден за работниците труд, тъй като неговата цел е само да увеличава богатството. Фрагментът „Отчужденият труд“ е един вид разгърнат отговор на поставения в процеса на паралелния анализ въпрос за смисъла на свеждането на жизнената дейност на по-голямата част от човечеството до абстрактен труд.

Разбира се, идеята за отчуждения труд не бива да се разглежда само като реализация на предварително съществуващите предпоставки или просто като отговор на поставените по-рано въпроси. Марксовата идея за отчуждения труд е един от редките по своята сила и енергия полети на могъщия ум, за които предходното развитие е *необходим* повод, но все пак само повод.

Сякаш предвиждайки фалшифицирането на категорията „отчужден труд“ от нейните съвременни буржоазни теоретици, младият Маркс предупреждава от самото начало, че той съвсем няма намерение да обяснява с тази категория цялата човешка история, както теологът обяснява произхода на злото с грехопадението. Напротив, за обосноваване на тази категория Маркс взема за „изходна точка съвременен политико-икономически факт:

повече богатства произвежда, колкото повече растат мощта и размерите на неговата продукция. Работникът става толкова по-евтина стока, колкото повече стоки създава. Право пропорционално на нарастването на стойността на света на вещите расте обезценяването на човешкия свят . . . Този факт изразява само следното: предметът, произвеждан от труда, неговият продукт, противостои на труда като някакво *чуждо същество, като сила, която не зависи от производителя*“ (1, стр. 560).

Отчуждаване в предметяването на труда

Следователно, отчужденият труд има за предпоставка „предмета, произвеждан от труда“. Този предмет на свой ред има за предпоставка външния свят, природата. „Работникът не може да направи нищо без природата, без външния сетивен свят“ (1, стр. 561).

И така, изначално условие не само за отчуждението, но и за самия труд е природата, външният сетивен свят. Тук ясно е изразена *материалистическата позиция* на Маркс, която прави безпочвени всевъзможните измислици на буржоазните историци за идеалистическата тенденция на „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“.

Природата доставя материала, в който трудът се осъществява и с помощта на който той създава продукти. „Продуктът на труда е труд, за-

крепен в даден предмет, овеществен в него, това е *опредметяване* на труда. Осъществяването на труда е неговото *опредметяване*“ (1, стр. 560—561). Следователно *опредметяването* е резултат от всяка трудова (предметна) дейност.

Не е ли тъждествено *опредметяването* на отчуждението? Наистина, като *опредметява* своите жизнени сили, човек престава да ги притежава като непосредствено, органично присъщи лично на него, защото тези сили придобиват спрямо работника външно, обективно съществуване. Ако всяко такова отделяне (обективизиране) на жизнените сили на човека е именно отчуждение, последното се превръща в процес, характерен за цялата история на човечеството и именно затова непригоден за решаване на проблема, над който младият Маркс си е блъскал главата — проблема за отчуждението като „*съвременен политико-икономически факт*“. Но под „отчуждение“ Маркс разбира не всяко *опредметяване*, а само *специфичната* му форма. Що за форма е това и от какво е обусловена тя?

„При този строй, който се предполага от политическата икономия (т. е. при капиталистическия строй — *Н. Л.*), това осъществяване на труда, това негово претворяване в действителност се явява като изключване на работника от *действителността*, *опредметяването* се явява като *изгубване на предмета и заробване от предмета*, овладяването на предмета — като *отчуждение*...“ (1, стр. 561).

378 Отчуждението на работника в продукта на неговия труд не се покрива с факта, че трудът при-

добива предметно, външно съществуване, то е такова опредметяване, когато въплътеният в предмета труд става противостояща, враждебна на работника сила. Превръщането на опредметяването в отчуждение означава, че колкото повече предмети произвежда работникът, толкова по-малко от тях той може да притежава и толкова по-силно изпада под властта на своя продукт. Тъй като към продуктите на труда се отнасят средствата на труда и средствата за живот, в края на краищата работникът се лишава и от едните, и от другите. „Претворяването на труда в действителност се явява като изключване от действителността до такава степен, че работникът се изключва от действителността чак до гладна смърт“ (1, 561).

Самотчуждение на труда

Отчуждението на предмета, или отношението на работника към предмета като към нещо чуждо, е само едната страна на отчуждението на труда. Другата му страна е отчужденото отношение на работника към самия акт на производството, към самата производствена дейност. С други думи, продуктът на труда като отчуждение е възможен, защото самото му производство е дейно отчуждение, или отчуждение на дейността.

Тази страна на отчуждението се състои „в това, че за работника трудът е нещо външно, не принадлежащо на неговата същност; в това, че в своя труд той не се утвърждава, а се отрича,

чувствува се не щастлив, а нещастен, не разгръща свободно своята физическа и духовна енергия, а изнурява физическата си природа и разрушава своя дух. Затова работникът само извън труда чувствува самия себе си, а в процеса на труда той се чувствува откъснат от самия себе си“ (1, стр. 563).

Следователно, това е такъв труд, в процеса на който работникът се отчуждава от самия себе си, т. е. това е *самоотчуждение**. Самоотчуждението на труда е труд, принудително наложен на човека отвън и служещ не за задоволяване потребността от труд (самият труд още не е станал потребност), а само като средство за получаване на работна заплата, т. е. като средство за задоволяване на други потребности.

Отчуждение на родовия живот на човека

Оттук следва, че като самоотчуждава своята производствена дейност, работникът същевременно отчуждава от себе си родовата същност на човека. На човека са свойствени много функции: ядене, пиене и т. н. Но всички тези функции стават истински човешки само дотолкова, доколкото те са свързани с труда, тъй като именно в *преработването на предметния свят човек действително се утвърждава като родово същество. При това преработване самата природа се пре-*

върща в неорганично тяло на човека, а неговият родов живот придобива второ, не отразено само в съзнанието, а емпирично реално битие. Човекът съзерцава самия себе си в създадения от него свят.

Но отчужденият труд отнема на човека и този свят, и самия акт на неговото производство. С това той отнема на човека неговия *родов живот*, като го свежда до *индивидуално съществуване*.

Отчуждение на човека от човека

И трите изложени по-горе аспекта на отчуждения труд (отчуждение на предмета, самоотчуждение в акта на производството, отчуждение на родовия живот) се свеждат в крайна сметка до отчуждение на човека от човека.

В действителност, „ако продуктът на труда не принадлежи на работника, ако той му противостои като чужда сила, това е възможно само в резултат на обстоятелството, че продуктът принадлежи на *друг човек*, не на работника“ (1, стр. 568). Отчуждението на продукта на труда поражда не само загубването на този продукт от работника, но и присвояването му от *неработник*, не само изключването на работника от действителността чак до гладна смърт, но и властта над тази действителност на оня, който не произвежда, неговият разкош и пресищане от продукти на чужд труд. Отчуждението на продукта на труда се изразява следователно в отчужденето,

враждебно взаимоотношение между трудещия се и нетрудещия се, между работника и капиталиста.

Самоотчуждението на работника в акта на производството означава не само отношение на работника към своята собствена дейност като към принудителна дейност, но и отношение към нея от страна на друг, непроеждащ човек като към дейност, която служи на него, която е подвластна, подчинена на неговата принуда, на неговото иго. Следователно, самоотчуждението на работника в процеса на производството се изразява и в антагонистичното взаимоотношение между работника и капиталиста.

„Изобщо положението, че от човека е отчуждена неговата родова същност, означава, че един човек е отчужден от друг и всеки от тях е отчужден от човешката същност“ (1, стр. 567). След като именно родовата същност обединява хората, отчуждаването от нея хвърля хората в атомарна изолираност. При това отчужден от родовата същност на човека е не само работникът, но и неработникът, обаче всеки от тях — по противоположен начин: отчужденият труд лишава работника от собствената му родова същност (от неговата производствена дейност), а неработникът сам по себе си не притежава тази същност, но си я присвоява в предметения от друг човек вид.

И отчуждението на човека от неговата родова същност в края на краищата се свежда до отчуждено отношение между работника и капиталиста.

Така че още в *общотеоретичното* разглеждане на отчуждения труд младият Маркс резюмира своето разбиране на проблема в неговия класов, практически аспект. Неговите сегашни буржоазни фалшификатори нарочно си затварят очите пред това. Но той специално подчертава: „В *практическия действителен свят* самоотчуждението може да се проявява само чрез *практическото действително отношение към другите хора*. Самото средство, с което се извършва отчуждението, е *практическо средство*“ (1, стр. 568—569).

Частната собственост като продукт от отношенията на отчуждения труд

За да отговори на въпроса, какво е това средство (или средства), Маркс *извежда* категориите на политическата икономия от съдържанието на отчуждения труд като най-общо понятие, към което се свеждат всички тези категории като към свое основание. Преди всичко той прави това по отношение на централната икономическа категория — *частната собственост*:

„И така, посредством *отчуждения... труд* работникът поражда отношение към този труд у някой човек, чужд на труда и стоящ извън труда. Отношението на работника към труда поражда отношение към същия този труд у капиталиста, или както и да го наричат, у господаря на труда. Следователно, *частната собственост* е продукт, резултат, необходимо следствие на *отчуждения труд*, на външното отношение на ра-

ботника към природата и към самия себе си“ (1, стр. 569).

Така че открай време частната собственост се оказва не причина, а следствие на отчуждения труд. Такъв извод можеше да се очаква: Маркс въвежда понятието отчужден труд именно за да не изхожда от факта на частната собственост, както са правели буржоазните икономисти, а да *обясни* този факт, т. е. да го изведе в резултат на анализ. Едва по-късно, пояснява Маркс, частната собственост става основа и причина на ст-чуждения труд, така че това отношение се превръща в отношение на взаимодействие.

По-нататък става ясно, че Маркс смята за изначален елемент на всички отношения, съставлящи отчуждения труд, отношението на работника към самия себе си, към своя труд и към неговия продукт: именно на базата на това отношение се формират и развиват отношенията между хората, а не обратно. Наистина, Маркс още тогава придава огромно значение на последните, разглеждайки именно тях като „практически действителни отношения“. Но при все това те са само „прояви“ на отношението на човека към самия себе си като същностно отношение*.

В по-ясна форма Маркс е изразил тази си позиция в бележките, направени от него при четенето на книгата на Джеймс Мил „Основи на по-

---

* Този аспект на „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ почти едновременно е подчертан от Дйерд Маркуш (вж. 56, стр. 308—316) и Ю. Н. Давидов (вж. 45, стр. 45—54).

литическата икономия“: „От човека не зависи дали да съществува, или да не съществува тази (истинска — Н. Л.) обществена връзка; но докато човекът не признава себе си като човек и поради това не организира света по човешки, тази обществена връзка се явява във формата на отчуждение [Entfremdung]. Защото субектът на тази обществена връзка, на тази общност [Gemeinwesen], човекът, е отчуждено [entfremdetes] от самото себе си същество. Хората — не като абстракция, а като действителни, живи, отделни индивиди — са тази общност. Каквито са индивидите, такава е и самата обществена връзка“ (1, стр. 119).

В тази позиция на Маркс все още личи влиянието на Фойербаховото разбиране за реалния субект на обществената връзка именно като индивид (този възглед на Маркс е развит и в „Ръкописа от 1843 година“). С това понятие мирно съседствува една наглед противоположна теза: съществуването на обществената връзка не зависи от човека. Маркс не посочва изход от това затруднение нито в цитираните бележки, нито в самите ръкописи от 1844 г.

Въпреки това отделянето на самостоятелното съществуване на обществената връзка (отношенията между хората) и подчертаването на действителния, практическия характер на тези отношения помогнали на Маркс още на този етап да разбере частната собственост не просто в нейния емпиричен аспект (като „някаква вещ извън човека“), а в същностен план — като съвкупност на определени отношения на самия чо-

век. Това било важна крачка напред, значение-
то на която Маркс осъзнал по-късно.

Ключ за решаване на всички проблеми?

А засега, към края на фрагмента за отчужде-
ния труд, Маркс е изпълнен с радостна увере-
ност, че изтъкнатите от него „съображения вед-
нага хвърлят светлина върху различни нерешени
досега колизии“ (1, стр. 569).

И действително, в светлината на понятието
„отчужден труд“ съвсем друг вид придобил та-
къв кардинален проблем, като противополож-
ността между труда и капитала: станало ясно,
че това не е просто противоположност на две
външни едно на друго явления, а противоречие
на отчуждения труд със самия себе си; ясно е
също, че буржоазната политическа икономия е
изпаднала в антиномии именно защото е форму-
лирала законите не на истински човешкия, а
на отчуждения труд.

По-ясни стават и пътищата за практическото
решаване на този проблем. Маркс е близо до от-
говора на втория кардинален въпрос, поставен
в раздела за работната заплата. Сега той вече
ясно посочва същността на грешките на „рефор-
маторите на дребно“, „които искат или да уве-
личат работната заплата и с това да подобрят
положението на работническата класа, или (като
Прудон) виждат целта на социалната револю-
ция в изравняването на работната заплата“.

заплата... не би било, както произтича от изложеното по-горе, нещо повече от *по-добро заплащане на роба* и не би извоювало човешкото предназначение и достойнство нито на работника, нито на труда.

Дори равенството в работната заплата, искано от Прудон, би имало само този резултат, че би превърнало отношението на сегашния работник към неговия труд в отношение на всички хора към труда. В този случай обществото се схваща като абстрактен капиталист“ (1, стр. 570).

Коренът и на двете грешки на „реформаторите на дребно“ се крие в неразбирането на това, че работната заплата, както и частната собственост, е следствие на отчуждения труд. Този, който се обявява против частната собственост, трябва да иска премахване на отчуждения труд, а с това и премахване на работната заплата като система, при която трудът не е самоцел, а слуга на припечелването.

Пак тук Маркс установява непосредствената връзка между задачата за премахване на отчуждения труд и световноисторическата мисия на пролетариата: унищожаването на частната собственост предполага унищожаване на отчуждения труд, а заедно с това и на *цялата робия* на човечеството, която се корени в него. Следователно, борбата на работниците против частната собственост е борба за еманципация не само на работниците, а и на цялото човечество! Така издигнатата в „Немско-френски годишници“ теза за историческата мисия на пролетариата полу-

чава в „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ ново, по-дълбоко теоретично обосноваване, в което философските, икономическите и политическите възгледи на Маркс се сливат в едно.

Вдъхновен от това, че от понятието „отчужден труд“ е успял по пътя на анализа да получи понятието частна собственост, Маркс изказва тук убеждението, че е възможно „с помощта на тези два фактора да се развият всички *категории* на политическата икономия, при което във всяка от категориите, например в търговията, конкуренцията, капитала, парите, ние ще намерим само един или друг *определен и разгърнат израз* на тези първи основи“ (1, стр. 570).

Отново два въпроса

Преди да развие своята концепция за отчуждения труд като съвременен политико-икономически факт, Маркс решил да погледне на нея от по-широка, историческа гледна точка. Това се изразило в поставянето на два кардинални въпроса:

1) В какво се състои всеобщата същност на частната собственост като резултат на отчуждения труд и какво е нейното отношение към истински човешката собственост?

2) Как човекът е стигнал до отчуждението на своя труд?

Това са въпроси за миналото и бъдещето на отчуждения труд, за неговия произход и за исто-

рическата му съдба. Но отговор на тях не намираме в първия ръкопис. Като прекъснал изложението на темата, Маркс отново се заел да изучава трудове на икономисти.

В центъра на проблемите на политическата икономия

С откриването на отчуждения труд и с излагането на общото съдържание и методологичното значение на тази категория за решаване на проблемите на политическата икономия завършва първият етап от икономическите занимания на Маркс през 1844 г. Сдобил се с компас за ориентиране, Маркс се отправя сега в ново, далечно икономическо плаване. Не само със Смит и неговата школа (Сей и други), но и с Рикардо и Мил, със Сисмонди и Кене, с Малтус и с редица други икономисти (всъщност с всички най-видни и с редица по-незначителни) Маркс се запознава от първоизточниците.

Многобройни извадки от произведенията на тези автори, собствени бележки към тях и въз основа на тях обобщена разработка във втория и третия ръкопис на основните проблеми на цялата предишна история, задълбочено вникване в същността на текущите събития и дързък ескиз на откриващите се пред човечеството перспективи — ето какво ще донесе младият Маркс от „далечното плаване“.

Най-изтъкнат между изучените от него сега 389

икономисти бил англичанинът Дейвид Рикардо — един от авторите на теорията за трудовата стойност, който ѝ придал максимално прецизен вид, доколкото това било възможно от позициите на един буржоазен икономист. Но тогава истинското място на Рикардо в историята на политическата икономия още не било ясно на Маркс и затова той започнал този обширен цикъл икономически занимания не от Рикардо и дори не от неговия популяризатор Джеймс Мил, а от по-незначителните фигури, както станало ясно по-късно.

Мак-Кълък и Прево

Неговото внимание преди всичко било привлечено от книгата на английския икономист Мак-Кълък „Разсъждение за политическата икономия, нейния произход, нейните успехи, разглежданите в нея предмети и за важността на тази наука“, която третираше икономическите проблеми от името на школата на Рикардо (тя излязла наскоро след смъртта на основателя на школата). Френският превод на тази книга бил придружен с „Разсъждения на преводача за системата на Рикардо“, автор на които бил младият френски икономист Гийом Прево. „Разсъжденията...“ включвали общо изложение на системата на Рикардо, изградено върху популярното изложение на тази система от Мил, и обсъждане на редица спорни проблеми. Следователно, книгата давала известна представа за

възгледите както на самия Рикардо и неговия популяризатор Мил, така и на най-новите им английски и френски последователи. Затова изглежда във втория етап на работата Маркс се заловил най-напред именно за тази книга.

Но Прево и особено Мак-Кълък били вулгаризатори, които замъглявали основното постижение на Рикардо — теорията за трудовата стойност. По-късно в „Теории за принадлежната стойност“ Маркс пише: „Мак-Кълък е вулгаризатор на икономическата теория на Рикардо и заедно с това най-жалкият образец на нейното разложение.

Вулгаризатор не само на Рикардо, но също и на Джеймс Мил.

Изобщо във всяко отношение вулгарен икономист, апологет на съществуващото. Единственото, което го тревожи до комизъм, е тенденцията на печалбата към спадане... Кълък не разбира най-вътрешната ядка на учението на Рикардо — как се реализира печалбата върху основата на размяната на стоките *по тяхната стойност* — и тя не съществува за него“ (10, стр. 165, 168). Прево също така проявил в редица свои възражения чисто ученическо неразбиране на Рикардо и се стремял от своя страна да докаже, че непрекъснатото намаляване на печалбата не е неизбежно.

Но в средата на 1844 г. Маркс виждал в Мак-Кълък и Прево само най-новите представители на школата на Рикардо. Като тях и той не отдал тогава значение на „най-вътрешното ядро в учението на Рикардо“. По онова време Маркс се от-

насял отрицателно и към онния аспекти в учението на Рикардо, които Прево понякога не без основание смятал за постижение. Като пример може да служи спорът за ролята на средните величини в политическата икономия.

„Право — възразява Маркс — хвали рикардianците, „тези проникателни икономисти“, за това, че те „сведоха науката до голяма простота, *вземайки за основа средните величини* и игнорирайки случайните обстоятелства“ (както например великият Рикардо игнорираше числеността на хората, населяващи страната), „благодарение на което можаха да направят обобщения“. Но какво доказват тези *средни величини*? Че все повече и повече се абстрахират от хората, че действителният живот все повече се отхвърля настрана и все повече се взема под внимание абстрактното движение на материалната, нечовешката собственост. *Средните величини* са формено поругание, гавра с отделните действителни индивиди“ (24, стр. 556).

Тази позиция на Маркс е пронизана от два мотива. Преди всичко това е пролетарският хуманизъм, който изисква не да се прикриват язвите на капитализма с булото на средните величини, а да се разрязват те със скалпела на хирурга. Маркс се обявява против средните величини, установявани от буржоазната политическа икономия, защото чрез тях „тя може да доказва, че ако аз консумирам всичко, а ти произвеждаш всичко, от гледна точка на обществото производството и потреблението са в пълен ред“ (24, стр. 558).

Но заедно с това тук звучи и друг, фойербаховски мотив за индивида като единствен реален субект на обществото. Той именно довежда Маркс не до искането за правилно, научно прилагане на метода на средните величини в политическата икономия (да бъдат групирани така, че адекватно да отразяват реалното положение на различните класи, и т. н.), а до изказване срещу прилагането на средните величини изобщо. Това значително отслабвало тогава Марксовата аргументация.

*Маркс конспектира
„Очерците . . .“ на Енгелс*

Като определя своята позиция по отношение на спора на рикардианците с школата на Смит, Маркс, както изглежда, именно в този момент се връща към Енгелсовите „Очерци към критика на политическата икономия“ и ги конспектира. В полза на това предположение говори дори и обстоятелството, че страницата с конспекта на произведението на Енгелс се намира именно в тази тетрадка. Характерно е също, че конспектът не обхваща целия труд на Енгелс, а само малко повече от половината: Маркс не засяга въпросите, които е усвоил още в първия етап на заниманията (механизма на действие на закона на конкуренцията и др.), и съсредоточава основното си внимание върху позицията на Енгелс във връзка със спора между школата на Смит и школата на Рикардо.

„У Сей — конспектира Маркс — реалната стойност се определя от полезността, у Рикардо и Мил — от *производствените разходи*“. У англичаните, когато те говорят за производствените разходи, конкуренцията заема мястото на полезността, докато у Сей, напротив, конкуренцията внася със себе си производствените разходи. „Определянето на поземлената рента у Рикардо е погрешно, защото той приема, че спадането на търсенето мигновено се отразява върху величината на *поземлената рента* и веднага изключва от обработването съответната площ от най-лошата част на обработваната земя. Това не е вярно. Това определение не взема пред вид конкуренцията, както Смит е изключил плодородието на почвата“ (24, стр. 437).

От такива именно позиции Маркс започнал да изучава „Начала на политическата икономия и данъчното облагане“ от Рикардо, като направил обстойни извадки от това капитално произведение, както и свои бележки.

Рикардо

Разглеждайки капиталистическия начин на производство като най-продуктивен, Рикардо поставя в центъра на вниманието *нарастването на производителността на труда*. От това гледище той заменя понятието на Смит „купен труд“ с понятието „изразходван труд“, а вместо неопределеното понятие „труд“ въвежда научно точното понятие „работно време“. Оттук следва изво-

дът, който е историческата заслуга на Рикардо пред науката: *стойността* на продуктите се определя не от конкуренцията, както мислел Смит, не от полезността, както мислел Сей, а от *работното време*, изразходвано за тяхното производство.

Рикардо е последователен в прокарването на откритите от него принципи и обикновено не взема под внимание жертвите и нещастията, които носи на много хора и дори на цели класи капиталистическата форма на нарастване на производителността на труда. Също така последователен е той и в борбата със своите теоретически противници. Неговата книга не е безстрастно академично произведение; тя съчетава майсторско изложение на оригинални идеи с принципиална полемика по адрес на техните противници. Още в предговора към първото издание (1817) Рикардо подчертава, че възнамерява да подложи на критика установените възгледи, поспециално много аспекти от съчиненията на Смит и Сей, и системно осъществява това намерение в цялото изследване. В третото издание той още повече засилил критиката срещу Сей. Последният не му останал дължен и придружил френския превод на „Началата...“ на Рикардо със свои критични бележки.

През 1844 г. Маркс конспектирал „Началата“... тъкмо по този превод и следователно имал възможност не само да проучи позицията на самия Рикардо, но и да я съпостави с позицията на Смит и Сей. Още първата бележка към извадките от труда на Рикардо съдържа именно

такова съпоставяне: „При определяне на стойността Рикардо се придържа само към производствените разходи, Сей — към полезността (пригодността). У Сей конкуренцията заема мястото на производствените разходи“ (24, стр. 493).

Тъй като Маркс, следвайки Енгелс, възприел, а в процеса на паралелния анализ на трите източника на дохода по своему развил идеята за определящата роля на конкуренцията в механизма на капиталистическото общество, нищо чудно, че при конспектирането на „Началата...“ у него на първо време се чувства негативно отношение към Рикардо, а по-положително — към Смит и към бележките на Сей. „Рикардо развива мисълта — пише Маркс, — че трудът обхваща цялата сума на стойността, защото капиталът също е труд. Сей... посочва, че той забравя печалбата върху капитала и земята, които не се получават безвъзмездно. Оттук Прудон правилно заключава, че там, където съществува частна собственост, *цената* на вещта е по-голяма от нейната *стойност* и това именно е дан на частните собственици“ (24, стр. 494).

И така, разходите на труд са необходимите производствени разходи, а печалбата и рента нямат връзка с тези разходи и са дан на частните собственици. Нещо повече, тъй като работната заплата зависи от борбата между капиталистите и работниците и от конкуренцията между капиталистите, „самите производствени разходи се определят следователно от конкуренцията, а не от производството“ (24, стр. 501).

отнася отрицателно към теорията за трудовата стойност на Рикардо. Но колкото повече Маркс навлиза в „Началата...“, в това отрицателно отношение все повече започва да се проявява уважението на Маркс към автора за това, че той няма каквито и да било илюзии по отношение на социалните последици от капиталистическото производство. Рикардо твърди, че капитализмът осигурява максимална производителност на труда, но той няма никакво намерение да доказва, че с това се осигурява нарастване на благосъстоянието на цялото общество, а още повече на работниците. И това не се изплъзва от вниманието на Маркс: „Рикардо много добре подчертава, че работникът нищо не печели от увеличаването на производителната сила на труда“ (24, стр. 494).

По-нататък Маркс проявява същата трезвост и към последователно прокарваната от Рикардо теза, че интересите на земевладелците винаги са противоположни на интересите на потребителите и фабрикантите. Тъй като още в процеса на паралелния анализ на трите източника на дохода Маркс самостоятелно стига до същия извод, той вижда в Рикардо съюзник по този въпрос: „Следователно в разрез със Смит, според когото интересът на собственика на земята е винаги идентичен с интереса на обществото, Рикардо доказва противоположното. Така политикономистите взаимно си събарят боговете“ (24, стр. 513).

Като проследява подобните взаимни опровержения, Маркс започва постепенно да се отнася по-критично към позицията на Смит и особено

на Сей. Става му ясно, че много възражения на Сей против Рикардо са възражения на лавиращ еснаф против принципа на учен, който последователно провежда своя възглед. Така, Рикардо доказвал, че за капиталистическото производство главното е печалбата, чистият доход. А Сей твърдял, че разликата между брутният и чистият доход има значение от гледище на частните интереси, но не от позициите на интересите на цялата нация; с това той създавал илюзията, че агентите на капиталистическото производство можели да се ръководят не от частните, а от общонационалните интереси. Сходна позиция заемал и Сисмонди. А Маркс в дадения случай видял колко прав е Рикардо: „Когато Сей и Сисмонди . . . воюват против Рикардо, те воюват само против *циничното* изразяване на политико-икономическата истина. От гледна точка на политическата икономия твърдението на Рикардо е правилно и последователно. Какво значение има за политическата икономия обстоятелството, че като оспорват безчовечните изводи, Сисмонди и Сей са принудени да излязат *извън нейните предели*? Това доказва само, че човечността се намира *извън пределите* на политическата икономия, а безчовечността е дълбоко залегнала *в нея* . . .

Твърдението на Рикардо е правилно; чистият доход на нацията не е нищо друго освен печалбата на капиталистите и рентата на поземлените собственици, а към работника той няма никакво отношение. И работникът няма отношение към политическата икономия, тъй като той е машината на тази частна печалба.

„Политико-икономическите и политическите изводи на Сей са повърхностни“ (24, стр. 515).

Така Маркс вече стига до извода, че сред буржоазните икономисти Рикардо е най-последователният и по своему честен учен. От друга страна, Маркс отхвърля разсъжденията на вулгарните икономисти за общонационалните интереси и тем подобни, тъй като те не засягат същността на въпроса, понеже не предполагат унищожаването на частната собственост.

Мил

След „Началата . . .“ на Рикардо Маркс проучва „Основи на политическата икономия“ от Джеймс Мил (1821 г., френско издание от 1823 г.). Както отбелязва Маркс в „Теории за принадлежната стойност“, „Мил беше първият, който изложи теорията на Рикардо в систематизирана форма, макар и в доста абстрактни очертания“ (10, стр. 78). Като Рикардо той открито защитавал интересите на промишления капитал срещу поземлената собственост и не замазвал противоположността между труда и капитала. Същевременно Мил поставил началото на разлагането на рикарданската школа: той по-ясно от самия основоположник на школата чувствувал противоречието в учението на Рикардо и тъй като не бил в състояние да ги преодолее, донякъде *се върнал* към теорията на Смит за търсенето и предлагането. Това личи особено ясно в неговия опит да разреши противоречието между закона за тру-

довата стойност (стойността се определя от работното време) и постоянното нарушаване на този закон при заплащането на непосредствения труд на работника от капиталиста: като не разбира, че работникът продава не труд, а работна сила (това откритие по-късно било направено именно от Маркс), Мил не намира нищо по-добро, освен да обясни размера на работната заплата със съотношението между търсенето на труд и неговото предлагане, т. е. с конкуренцията между работниците и капиталистите.

Но в средата на 1844 г. Маркс гледал на Мил с други очи: той виждал в него систематизатор на Рикардо (това било общопризнато), а неговото частично връщане към теорията за търсенето и предлагането, съчетано с ясното противопоставяне на труда и капитала, изглежда дори е импонирало на младия Маркс, който още не си бил изяснил значението на теорията на Рикардо за трудовата стойност.

Марксовите бележки за книгата на Мил, както и бележките към извадките от Рикардо, започват с въпроса за производствените разходи като фактор на стойността: „Мил, както и изобщо школата на Рикардо, прави грешката, че формулира един *абстрактен закон*, без да държи сметка за изменението и постоянното обезсилване на този закон, който се осъществява само благодарение на това. Ако *постоянен закон* е например това, че производствените разходи в крайна сметка — или по-точно, при периодично, случайно установяващо се съответствие между търсенето и предлагането — определят цената (стойността),

то също толкова *постоянен закон* е и това, че няма такова съответствие и че следователно стойността и производствените разходи не се намират в необходимо взаимоотношение“ (20, стр. 114).

На пръв поглед тук няма напредък в сравнение с началото на извадките от съчиненията на Рикардо: законът за трудовата стойност се оказва само частен случай на закона за търсенето и предлагането. И все пак има крачка напред. Тя се състои в това, че производствените разходи не се противопоставят на конкуренцията (както прави Сей и с което тогава Маркс е съгласен), а се свързват с нея. Нещо повече, като абстракция законът за трудовата стойност се признава за напълно *правомерен*. Методологичните възражения на Маркс са свързани не с логическата необоснованост на дадената абстракция, а с присъщото му по това време разбиране на закона като формула, която в сферата на своето действие непременно трябва да намира строго потвърждение във всеки отделен случай. Значи, тези възражения са от същото естество, като предишните му възражения срещу прилагането на средните величини от рикардианците. Едва покъсно, когато Маркс си изясни статистичния характер на икономическите закони, той ще издигне тезата, че *всяка* наука става точна в такава степен, в каквата степен нейните закони получават математичен израз.

Но изясняването на статистичния характер на законите не значело отслабване на Марксовото внимание към конкретните, особено към проти-

воречивите им фактически прояви. Задачата на научното изследване той смятал за решена само когато подробно е изяснен механизмът на действие на законите, когато са станали ясни реалните нишки, които свеждат противоречивите факти към една формула. Наличието на противоречиви факти винаги е стимулирало Маркс да изследва тяхната взаимна връзка, скрита от повърхностния поглед. Като се вземат под внимание тези особености на Марксовия подход към научните изследвания, става ясна още една крачка, която той направил в самото начало на бележките за Мил: фиксирането на противоречието между фактическото положение (стоките се продават не по стойността си) и закона за стойността и същевременното признаване на обосноваността на закона за стойността като абстракция станали обективно един от стимулите по пътя на Маркс към откриване на разликата между труда и работната сила, между печалбата и принадлежната стойност и т. н.

В бележките за Мил Маркс разглежда не само въпроса за производствените разходи, но и редица други чисто икономически проблеми. Той отделя много внимание на *парите*, като започва да разработва свсето учение за кредита, за книжните пари и др.* Всичко това показва, че от далечното икономическо плаване Маркс се завърнал вече напълно квалифициран специалист. Той с пълно основание написал в предговора към

---

* Тези въпроси са разгледани по-подробно от Д. И. Розенберг (вж. 63, стр. 78—87).

ръкописите от 1844 г.: „... аз стигнах до своите изводи по пътя на напълно емпиричния анализ, основан върху добросъвестното критично изучаване на политическата икономия“ (1, стр. 519).

Че това е било именно критично изучаване, се вижда още от самите извадки и бележките към извадките от произведенията на Мил потвърждават, че всички тях Маркс разглежда в широк, методологичен план, главно в аспекта на отчуждения труд. „Тъй като съдържанието на тези бележки — се казва в предговора на ИМЛ към техния руски превод — не е възпроизведено в нито един от известните ни трудове на Маркс, може да се мисли, че то е било използвано именно в онази част на втория ръкопис от 1844 година, която не е стигнала до нас“ (20, стр. 113).*

Етапи в развитието на отчуждения труд

Връзката между втория и третия ръкопис

Опирайки се на намиращия се сега на негово разположение обширен материал, Маркс по всяка вероятност във втория ръкопис се е заел за първи път системно да изложи своите възгледи по

---

* От всички извадки от 1844 г. именно извадките от Мил били използвани максимално в трудовете на Маркс през зрелия период, особено в четвъртия том на „Капиталът“ („Теории за принадлежната стойност“).

основните проблеми на политическата икономия. Логично е било именно тук той да реализира намерението си, изразено в края на фрагмента за отчуждения труд: с помощта на понятията „отчужден труд“ и „частна собственост“ да развие основните политико-икономически категории. За съжаление, голяма част от ръкописа не е запазена и ние не знаем дали този замисъл е бил реализиран.

От запазените четири последни страници на втория ръкопис, а също и от трите прибавки (по-голямата част от третия ръкопис) към непосредствено предхождащите ги страници може да се направи заключението, че в тях е бил даден отговор и на двата кардинални въпроса, с поставянето на които завършва фрагментът за отчуждения труд — за произхода на отчуждения труд и за отношението на частната собственост към истински човешката, асоциирана собственост, т. е. за премахването на отчуждения труд. При това Маркс използвал резултатите не само от икономическите си занимания през 1844 г., но и от историческите си занимания през 1843 г.* Следователно, тук продължава процесът на съединяване на философските, икономическите и историческите възгледи на Маркс и комплексната им преработка в нов мироглед. Център на този процес е проблемът за *историческите етапи на възникването, развитието и ликвидирането на отчужде-*

---

* Като потвърждение на това служат позоваванията на Маркс в края на втория ръкопис на книгите на Мьозер и Ланциоле, конспектирани от него в Кройцнах (вж. I, стр. 577).

ния труд, проблемът за комунизма като премахване на всички форми на отчуждението.

В края на втория ръкопис Маркс набелязва следните етапи в развитието на взаимоотношението между труда и капитала: 1) „непосредствено или опосредствувано единство и на двата“, 2) „противоположност на двата един към друг“, 3) „противоположност на всеки към самия себе си“ (1, стр. 579). Тъй като развитието на тези отношения е движението на частната собственост, а последната е продукт на отчуждения труд, посочените етапи до известна степен може да се разглеждат и като етапи в развитието на отчуждения труд.

В бележките за Мил Маркс прави друг опит да пристъпи към същия въпрос. Като разглежда социалния характер на парите, той изказва предположение и за ролята на размяната и разделението на труда при превръщането на труда за непосредствено задоволяване на потребностите в труд за припечелване, т. е. в отчужден труд.

Тези два подхода се допълват взаимно и заедно с някои други изказвания на Маркс във втория и третия ръкопис дават възможност да се разбере как Маркс си е представял тогава етапите на възникването и развитието на отчуждения труд.

Труд непосредствено заради потребностите

Първи етап. В дивото, варварско състояние трудът непосредствено задоволява потребностите на

човека от средства за съществуване (храна, облекло, жилище). Продуктите на труда се консумират от самия производител, затова „човекът в това състояние произвежда *не повече*, отколкото непосредствено му е нужно... В този случай размяната не съществува или се свежда до размяна на своя труд срещу продукт на своя труд и тази размяна е скрита форма (зародиш) на действителната размяна“ (1, стр. 124).

Съответно на това Маркс прави следния извод: „В началото капиталът и трудът са още обединени“ (1, стр. 579), тъй като тук целият натрупан труд е труд на самия производител. Следователно тук още няма никакво отчуждение.

Разменна търговия

Втори етап. У производителя са се появили излишъци, „сврѣхпродукция“, в резултат на което възниква *размяната*. Първоначално тази размяна се извършвала в „грубата форма на *отчуждена* (entäusserten) частна собственост, в *разменна търговия*“ (20, стр. 121). Цел на производство тук, както преди, е било задоволяването на непосредствените потребности на производителя, а образуването на излишъци и размяната са били нещо случайно, което не е влизало в сметките на производителя. Но доколкото съществува размяна, фактически „*трудът* отчасти става *източник на припечелване*. Целта на този труд и неговото битие стават различни“ (пак там). Натрупаният труд престава да бъде из-

цяло собствен труд и става отчасти чужд, макар и непосредствено разменен срещу собствения труд. Именно в този стадий, както изглежда, трудът и капиталът (= натрупан труд) „макар и разединени и отчуждени, все пак взаимно се издигат и стимулират като *положителни условия*“ (1, стр. 579).

Когато производството на излишъци става постоянно, хората започват вече съзнателно да произвеждат продукти за размяна. Това означава коренен преврат в съдържанието на човешките отношения. Докато хората са произвеждали непосредствено за себе си, те си оставали индивиди сами по себе си. Сега размяната и разделението на труда се утвърждават като непосредствени форми на *обществената* връзка между хората. Но тази връзка възниква и се затвърдява не като истински човешка, а като продукт на нуждата и егоизма на индивидите. Всъщност, нуждаейки се от продукта на труда на друг човек, аз съм принуден да задоволявам тази своя потребност само чрез размяна срещу продукта на собствения си труд, т. е. чрез изгубване на този продукт. От друга страна, този изгубван продукт аз произвеждам като свой само привидно, а „в действителност произвеждам някакъв *друг* предмет, предмет на твоето производство, срещу който мисля да разменя своя излишък, и тази размяна аз вече съм извършил мислено. Ето защо и общественото отношение, в което аз се намирам спрямо тебе, моят труд за твоята потребност е само *привидност* и нашето взаимно допълване е също само *привид-*

ност, в основата на която лежи взаимният грабеж“ (20, стр. 125).

Така е станало отчуждаването на продукта от производителя, а заедно с него и самото социално общуване се е превърнало във външен, отчужден родов акт.

Разделението на труда и парите

Трети етап. „Както взаимната размяна на продукти на човешката дейност се явява като разменна търговия, като търгашество, така взаимното допълване на самата дейност и взаимната размяна на самата дейност се явяват като *разделение на труда*... Заедно с цивилизацията расте и *разделението на труда*“ (20, стр. 122).

Развитието на разделението на труда довежда до това, че целият продукт вече се произвежда не за собствено ползване, а за размяна. Трудът изцяло се превръща в *труд за припечелване*. Това означава, че наред с отчуждаването на продукта е станало отчуждаване и на самия труд от производителя.

Това отчуждение на същностните сили на човека получава своя външен, предметен израз в появата и нарастването на ролята на някакъв *еквивалент*, който заменя всичко на света; такъв еквивалент става универсалният посредник на размяната — *парите*. „Същността на парите се състои преди всичко не в това, че в тях се отчуждава [entäussert wird] собствеността, а в това, че тук *се отчуждава* [entfremdet] и става

свойство на *материалната вещь*, която се намира извън човека, свойство на парите *онази опосредствуваша дейност*, или онова опосредствувашо движение, *онзи човешки*, обществен акт, благодарение на който продуктите на човека взаимно се допълват... Вместо човек сам да бъде посредник за човека, наличността на този *чужд посредник* довежда дотам, че човекът гледа на собствената си воля, на своята дейност, на своето отношение към другите като на сила, независима от него и от тях. Така неговото робство достига апогея си“ (20, стр. 115).

Аграрен труд и рента

Четвърти етап. Всички тия процеси на отчуждаване са обусловили възникването на натрупан *чужд* труд, т. е. на *капитал в буквалния смисъл на думата*, и неговото противопоставяне на непосредствения труд. Първоначално форма на съществуване на капитала е била поземлената собственост. Тук противоположността на труда и капитала се явява във формата на противоположност между аграрния труд и поземлената рента. Последната противоположност се е създала отдавна и има твърде ясен характер, но нейната действителна същност като противоположност между труда изобщо и капитала изобщо е замаскирана от редица обстоятелства: рентата се проявява като специфично качество на специфичната, *поземлена* собственост, т. е. на собственост, обвита в природна обвивка; аграрният

труд също изглежда като специфичен труд, обект на който е самата *природа* и който поради това непосредствено се вплита в действието на природните сили; от друга страна, този труд е омотан от сложната мрежа на съсловните отношения, които му придават привидност на обществено значима, родова дейност.

Свободен капитал

Пети етап. Доколкото „промишлеността (градският живот) се формира в *противовес* на земевладението (на феодалния дворянски живот) и още носи в самата себе си феодалния характер на своя антипод под формата на монопол, цех, гилдия, корпорация и т. н.“, дотолкова и тук противоположността между труда и капитала на първо време е замаскирана с това, че „в рамките на тези определения трудът още има *наглед обществен* значение, значение на *действителна общност* (Gemeinwesen); той още не е стигнал до *безразлично* отношение към своето съдържание и до пълна обособеност, т. е. до абстрахиране от всяко друго битие, а следователно и до капитал, *получил свобода на действие*.”

Но неизбежен *следващ стадий* в развитието на труда е получената свобода на действие и поради това самостоятелно конституираща се *промишленост* и *получилият свобода на действие капитал*“ (1, стр. 576). И докато на първо време промишленият труд в това си качество още се противопоставя на земеделския труд като специ-

фичен труд, след това изчезват всякакви различия между тях и в обществото остават само две класи — работници и капиталисти. Едва сега отчужденият труд окончателно се е утвърдил като същност на всеки труд и тайна на всеки капитал. „... Едва сега частната собственост може да завърши своето господство над човека и да стане световноисторическа сила в своята най-всеобща форма“ (1, стр. 584).

Най-високият, съвременен стадий на противоположността между труда и капитала е превръщането ѝ в „*противоположност на всеки към самия себе си*“: капиталът „се разделя на самия себе си и на своята *лихва*, а последната на свой ред се разделя на *лихва* и *печалба*... Трудът се разделя на *самия себе си* и на *работна заплата*“ (1, стр. 579—580).* Трудът е субективната същност на всяка частна собственост, но работникът се оказва лишен от каквато и да било собственост и целият му труд се е превърнал в средство за получаване на работна заплата, т. е. в производство на „дейност, съвсем чужда на себе си, съвсем чужда на човека и природата и затова съвсем чужда на съзнанието и жизнената проява, абстрактно съществуване на човека изключително като *човек на труда*, който поради това всеки ден може да бъде хвърлен от своето запълнено нищо в абсолютното нищо, в

---

* Тия тези са много близки до разсъжденията на Енгелс, конспектирани от Маркс по следния начин: „Разделяне на труда и на капитала. Разделяне на капитала и на печалбата. Разделяне на печалбата на печалба и лихва... Разделяне на труда и на работната заплата“ (24, стр. 437).

своето обществено и затова действително неби-
тие. От друга страна — производство на предме-
та на човешката дейност като *капитал*, в който
се е *заличила* всяка природа и обществена
определеност на предмета... Тази противопо-
ложност на труда и капитала, доведена до край-
ност, неизбежно става най-високата точка, най-
високото стъпало и гибел на цялото отношение
на частна собственост“ (1, стр. 575).

*Повторение на историята на обществото
в историята на науката*

Изработвайки тази представа за основните исто-
рически етапи на възникването и развитието на
отчуждения труд като изключително важна ха-
рактеристика на цялата минала и сегашна исто-
рия на обществото, младият Маркс същевремен-
но стига до оригинален, всъщност материали-
стически възглед за историята на политическата
икономия. Зад многобройните гледища, зад борба-
та на мнения на икономистите и т. н. той видял оп-
ределена логика—не само логиката на развитието
на самата наука, но и логиката на развитието на
реалната история на обществото. Разбрал послед-
ната като истинска основа на историята на ико-
номическите учения, той получил обективен кри-
терий за оценка на историческото място на всяка
школа и на всеки икономист. Именно от тези по-
зиции са написани първите фрагменти на третия
ръкопис (които представляват приписки към
XXXVI и XXXIX страница на втория ръкопис).

Фактът, че в историята на политическата икономия най-напред са се появили меркантилистите, после физиократите и едва след тях — школите на Смит и Рикардо, не е случайност, а необходимост. Тази последователност *повтаря* хода на реалната история — етапите на развитие на отчуждения труд като субективна същност на частната собственост. В началните етапи отчужденият труд се явявал в частна предметна форма — във формата на пари и особено на злато; съответно на това у меркантилистите богатството съществува само в благородния метал. След това, когато отчужденият труд получил по-универсална, природна форма — формата на поземлена собственост, на сцената излезли физиократите; у тях субективната същност на богатството вече се пренася в самия труд, наистина, не в неговата всеобща и абстрактна форма, а само в някаква особена, определяна от природата форма на съществуване. Най-последно, когато развитието на промишлеността направило факт универсалната природа на труда като субективна същност на частната собственост, физиократите трябвало да отстъпят място на школата на Смит. Като утвърдил убеждението, че всяко богатство се заключава в труда, т. е. в самия човек, а не в някакво състояние извън човека, Смит изиграл в политическата икономия същата роля, както Лутер в религията, който отменил външната религиозност (преклонението пред иконите и т. н.), като я превърнал във вътрешна религиозност.

„Както поземлената собственост е първата форма на частна собственост, а промишлеността

на първо време се бори против нея в историята само като особен вид собственост . . . точно така този процес се повтаря в опитите на науката да улови *субективната* същност на частната собственост, т. е. *труда*, и самият труд на първо време се явява само като *земеделски труд*, но след това получава признание като *труд изобщо*" (1, стр. 584).

Но както у Лутер вътрешната религиозност е била само нов етап в подчиняването на човека от религията, така и у Смит утвърждаването на богатството в човека се оказва само последователно провеждане на отрицанието на човека. Онова, което по-рано е било външно спрямо човека битие, негово реално отчуждение, станало само *акт* на отчуждението*. И ако на първо време най-новата политическа икономия все още привидно признавала човека, неговата самодейност и т. н., в процеса на по-нататъшното развитие тя отхвърлила това лицемерие и от положението за труда като единствена същност на богатството започнала цинично да развива следствия, враждебни на човека.

Комунизмът е премахване на всяко отчуждение

И така, Маркс доловил определено съответствие между логиката на развитие на науката за обществото и логиката на реалната история на

---

* Тук Маркс задълбочава Енгелсовата характеристика на Смит като „Лутер на политическата икономия“.

обществото. Той проявил още по-голяма про-
ницателност, като открил, че логиката на реал-
ната история се повтаря и в развитието на на-
учните представи за *предстоящото премахване*
на съществуващото състояние, а съответно и в
развитието на политическите движения, които
се ръководят от тези представи. Познанието за
миналото и настоящето, от една страна, и пред-
ставите за бъдещето и самите движения за осъ-
ществяване на това бъдеще, от друга страна, се
развиват като два паралелни процеса, премина-
ващи в развитието си едни и същи етапи. За то-
зи процес Маркс пише: „Премахването на само-
отчуждението преминава същия път, както и са-
моотчуждението“ (1, стр. 585).

Установяването на тази закономерност дало
на Маркс обективен критерий за оценка на исто-
рическото място на различните социалистически
и комунистически теории и движения, т. е. на
различните форми на комунизма.

Форми на комунизма

Както в процеса на развитие на отчуждения
труд и на теориите за него, така и в социалисти-
ческо-комунистическите възгледи и движения
частната собственост първоначално се разглеж-
да само откъм нейната *обективна* страна. Най-
новият изразител на тази първа форма на ко-
мунизма е Прудон, който вече е разбрал, че
същност на частната собственост е трудът, а
нейна форма — капиталът, и затова иска уни-

щожаване на капитала като такъв. Но изобщо той си остава на позициите на грубия комунизъм, който вижда всички гнусотии на тогавашното общество изключително във факта на частната собственост, в неравномерното разпределение на предметното богатство и не забелязва отчуждението в сферата на политиката и духовния живот, самоотчуждението на човешката личност, на нейните таланти, чувства и др. „...Господството на *веществената* собственост над него е толкова голямо, че той се стреми да унищожи *всичко*, което не могат да притежават всички върху началата на *частната* собственост, той иска насила да се абстрахираме от таланта и, г. н. . . . Че това премахване на частната собственост съвсем не е истинското ѝ овладяване, се вижда тъкмо от абстрактното отричане на целия свят на културата и цивилизацията, от връщането към *неестествената* простота на бедния човек без потребности, който не само не се е издигнал над равнището на частната собственост, но дори още не е дорасъл за нея.

За подобен комунизъм общността е само общност на *труда* и равенство на *работната заплата*, изплащана от *общинния* капитал, от общината като „всеобщ капиталист“ (1, стр. 586—587). Следователно, това е такъв комунизъм, който не унищожава, а приема в себе си универсалното отрицание на човешката личност, породено от частната собственост. Затова грубият комунизъм „е само *проявна форма* на гнусотата на частната собственост, която желае да се утвърди като „положителна общност“ (1, стр. 587).

В другата си форма комунизмът обръща основно внимание на *субективната* страна на частната собственост. Той вече е разбрал частната собственост като отчуждаваща човека от самия него, но още не е изяснил, че нейната същност е отчужденият труд като обезчовечена форма на обществения труд. Този комунизъм вижда корена на злото в *особените*, специфичните видове труд. Например Фурие отрича нивелирания, раздробен, т. е. промишления труд, и като физиократите смята земеделския труд за най-добър. Сен-Симон, напротив, превъзнася тъкмо промишления труд, като настоява за абсолютно господство на индустриалците и подобряване положението на работниците. Обаче за разлика от грубия комунизъм, представителите на втората форма на комунизма искат не само да се унищожи частната собственост и предметното богатство да се разпределя по достоен за човека начин, но и да се *премахне отчуждението в сферата на политическия живот*, да се върне на човека неговата политическа същност. Като говори за последното искане, Маркс различава: „комунизъм α) още с политически характер, демократичен или деспотичен; β) с премахване на държавата“ (1, стр. 587). Но тъй като и в едната, и в другата форма комунизмът все още не е разбрал, че макар и в отчужден, обезчовечен вид, частната собственост е развила *максимално обществените* връзки на човека и е доказала неговата *обществена* природа, т. е., „тъй като още не си е изяснил положителната същност на частната собственост и още не е разбрал *човешката* природа на

потребността, той също така още се намира в плен на частната собственост и е заразен от нея“ (1, стр. 588).

В най-висшата си форма комунизмът държи сметка и за обективната, и за субективната страна на частната собственост и иска премахване на всички — както обективни, така и субективни — форми на отчуждение. Той представлява действително *положително* премахване на частната собственост и поради това истинско *присвояване* на човешката същност от човека и за човека. Капитализмът е развил максимално отчуждението на човека от самия себе си; напротив, истинският комунизъм е пълно, съзнателно, запазващо цялото богатство на достигнатото развитие *възвръщане* на човека към самия себе си като към обществен човек. Като отрицание на отрицанието, т. е. като отрицание на частната собственост, отричаща човека, комунизмът е *утвърждаване* на човека.

Следователно, развитият комунизъм при цялата си противоположност на частната собственост представлява необходим продукт на нейното собствено историческо движение. Ето защо *неговата* действителна *предпоставка* са не отделните островчета от общинна собственост, които са противостояли на частната собственост през различните исторически етапи, а *цялото* движение на историята. „Той е решение на загадката на историята и знае, че той е това решение“ (1, стр. 588).

Изходна точка на комунизма като революционно движение са материалът на труда и човекът като субект, които са породени от частната собственост. Във формирането на тази изходна

точка, отбелязва Маркс, се заключава именно историческата необходимост на частната собственост.

В различните страни тази изходна точка има различен характер: в зависимост от това, дали истинският *признат* живот на даден народ протича предимно в сферата на съзнанието или пък в сферата на външния свят, при различните народи отчуждението на човека се проявява най-остро или в едната, или в другата сфера. „Напълно ясно е, че унищожаването на отчуждението винаги изхожда от формата на отчуждение, която е *господстваща* сила: в Германия това е *самосъзнанието*, във Франция — *равенството*, тъй като там преобладава политиката, в Англия — действителната, материална, измерваща се само със самата себе си *практическа* потребност“ (1, стр. 606).

Но каквато и да бъде конкретната сфера на отчуждението, от която започва борбата против него, истинската основа на премахването на всяко отчуждение е унищожаването на частната собственост. Последната е „материален, сетивен израз на отчуждения човешки живот. Нейното движение — производството и потреблението — е *сетивна* проява на движението на цялото предходно производство, т. е. то представлява осъществяване или действителност на човека. Религията, семейството, държавата, правото, моралът, науката, изкуството и т. н. са само *особени* видове производство и *се подчиняват* (курсивът мой — Н. Л.) на неговия всеобщ закон. Затова положителното премахване на *частната собственост*

като присвояване на *човешкия* живот е положително премахване на *всяко* (курсивът мой — *Н. Л.*) отчуждение, т. е. възвръщане на човека от религията, семейството, държавата и т. н. към своето *човешко*, т. е. *обществено* битие“ (I, стр. 588—589).

Тези положения имат огромен принципален, методологичен смисъл. Те ни убеждават, че *по онова време младият Маркс вече твърдо е стоял на позициите на материалистическото обяснение на историята**. Материалният и духовният живот не са просто *две* сфери на живота, а такива две сфери, едната от които (духовната и политическата) е *подчинена* на законите на другата (материалната, икономическата). Затова, въпреки наличността на две сфери в обществото, законите на икономиката са „*всеобщи закони*“ на развитието на обществото.

Следователно, цялото комунистическо движение намира както емпирична, така и теоретична основа в движението на частната собственост, в икономиката. Но в това, според младия Маркс, се състои и ограничеността на даденото движение. Тази ограниченост има съвсем различен характер от ограничеността на първоначалните, незавършени форми на комунизма: там въпросът беше в ограниченото, едностранчиво разбиране на съдържанието и целите на движението, които се изопачаваха от въздействието на частната соб-

---

* Разбира се, тези позиции тук още не са изразени в напълно завършен вид, защото не е била открита основата на основите на историческия процес — развитието на оръдията за производство.

ственост; тук става дума за ограниченост на комунизма като обективна *изходна точка* на движението, доколкото той е продукт на частната собственост, т. е. за ограниченост на социалните преустройства, които се извършват върху основа, противоположна на тяхното съдържание. Именно затова „ние наричаме дори самия *комунизъм* — тъй като той е отрицание на отрицанието, такова присвояване на човешката същност, което само се опосредствува чрез отрицанието на частната собственост — още не *истинско*, започващо *от самото себе си* (курсивът мой — *Н. Л.*) положително утвърждаване, а само такова, което *започва* (курсивът мой — *Н. Л.*) от частната собственост“ (I, стр. 606).

Малко по-рано Маркс говореше още по-рязко за това: „Комунизмът е положително утвърждаване като отрицание на отрицанието и затова той е *действителен*, за най-близкия етап на историческото развитие необходим момент на човешката еманципация и на обратното отвоюване на човека. *Комунизмът* е необходима форма и енергичен принцип на най-близкото бъдеще. Но комунизмът като такъв не е цел на човешкото развитие, не е форма на човешкото общество“ (I, стр. 598).

На пръв поглед тези мисли са коренно противоположни на зрелия марксизъм. Затова буржоазните теоретици виждат в тях доказателство, че младият Маркс изобщо не се е смятал за комунист. А много марксистки изследователи или забикалят тези положения, или заявяват, че в тях става дума за уравнителен комунизъм. Обаче

действителният смисъл на изказванията на младия Маркс не дава основания нито за „доказателствата“ на буржоазните теоретици, нито за „безпокойството“ или „ограниченията“ от страна на марксистите.

Преди всичко зрелият марксизъм също изхожда от положението, че между капиталистическото и комунистическото общество има *период на революционно преобразуване на първото във второто* и че, както пише Маркс в „Критика на Готската програма“ (1875), през този период ние имаме работа „не с такова комунистическо общество, което *се е развило* върху своя собствена основа, а, напротив, с такова, което *току-що възниква* именно от капиталистическото общество и следователно във всяко отношение — в икономическо, нравствено и умствено — още носи наследствените белези на старото общество, от чиито недра то е излязло“ (6, стр. 20).

Тук е изразена фактически същата мисъл -- че новото общество *започва* развитието си не от самото себе си, а от друга, противоположна социална основа и затова, като непосредствено нейно отрицание, носи върху себе си нейния печат. Обаче съществува и огромна разлика между тези две формулировки: през 1875 г. Маркс говори за комунистическо *общество*, а през 1844 г. заявява, че комунизмът не е форма на обществото. Същността на тази отлика не е в различното разбиране на Маркс през различните етапи на неговото духовно развитие за един и същ обект на изследването, а в неадекватната употреба на термина „комунизъм“. През 1844 г. Маркс най-че-

сто е свързвал с този термин само съществуващото още тогава революционно движение на комунистите и самия процес на унищожаването на частната собственост като непосредствена цел на това движение*. Ясно е, че при такова разбиране комунизмът действително не е нито цел на човешкото развитие, нито форма на обществото, а само енергичен принцип, който създава тази форма и служи за постигането на тази цел.

Но какво съдържание е свързвал Маркс през 1844 г. с *бъдещото общество*? И с какъв термин е означавал той това съдържание?

В това отношение в „Икономико-философски ръкописи от 1844 година“ няма терминологична строгост. Често пъти, характеризирайки съдържанието на едни или други страни на бъдещото общество, младият Маркс изобщо не го свързва с някакъв термин. Понякога като такъв термин фигурират „комунизъм“, „хуманизъм“, „натурализъм“, но най-често този термин е „социализъм“. Тази неопределеност се обяснява с това, че през този период комунизмът се проявявал само като една от страните на по-широкия, социалистически принцип.

Терминът „комунизъм“ се свързвал с действителната борба, с *определена партийна позиция в политиката*. Младият Маркс открито се провъз-

---

* И през 1846 г., в „Немска идеология“ Маркс и Енгелс пишат: „Комунизмът за нас не е *състояние*, което трябва да бъде установено, не е *идеал*, с който трябва да се съобразява действителността. Ние наричаме комунизъм *действителното движение*, което унищожават сегашното състояние“ (19, стр. 46).

гласил за комунист, т. е. за привърженик на комунистическата революционна партия. Но в ръкописите от 1844 г. ролята на термин, използван за определяне на *бъдещото* общество изцяло, придобива социализмът, който означавал по-широк принцип. „Социализмът е *положителното*, вече неопосредствувано от отрицанието на религията *самосъзнание* на човека, както *действителният живот* (при социализма — *Н. Л.*) е положителната действителност на човека, вече неопосредствувана от отрицанието на частната собственост, *комунизмът*“ (1, стр. 598).

Обаче по-нататък тези термини ще разменят местата си. Свързали здраво своята дейност именно с комунизма като *революционно движение на пролетариата*, докато социалисти започнали да се наричат дребнобуржоазните демократи, Маркс и Енгелс при окончателното формулиране на своите възгледи затвърдили термина „комунизъм“ и като название на бъдещото общество. А с термина „социализъм“ марксистите започнали да означават по-късно само първата фаза на комунизма, т. е. социалистическият принцип се превърнал в част от комунистическия принцип като по-широк.

Но тези терминологични особености съвсем не означават, че през 1844 г. младият Маркс си е представял бъдещото общество не като комунизъм (в окончателно утвърдилото се значение на тази дума), а някак другояче. Макар че неговата представа е била само първоначална, по своите принципни черти и насоченост тя още тогава е била несъмнено комунистическа.

*Комунистическият труд
като самоутвърждение
на човека*

Този извод не е плод на пристрастна позиция на автора в желанието му на всяка цена да докаже колко безпочвено е противопоставянето на младия Маркс на зрелия, а очевидно заключение от автентичния текст на неговите произведения. Не хуманизъм изобщо, а хуманизъм, който има за предпоставка *унищожаването на частната собственост* — ето позицията на Маркс в 1844 г. Така, след като обрисова в бележките за Мил поробването на човека от предмета, произвеждан в условията на капитализма, Маркс нахвърля по-нататък ярка картина на самоутвърждаването на човека в труда, който предполага отсъствието на частна собственост:

„Да предположим, че бихме произвеждали като хора. В такъв случай всеки от нас в процеса на своето производство *по двояк начин би утвърждавал* и самия себе си, и другия:

1) В своето *производство* аз бих предметявал моята *индивидуалност*, нейното *своеобразие* и благодарение на това през време на дейността си бих се наслаждавал на индивидуалната *проява на живота*, а при съзерцаването на произведения предмет бих изпитвал индивидуална радост от съзнанието, че моята личност се проявява като *предметна, сетивно съзерцаема* и затова *стояща вън от всякакви съмнения* сила.

2) В твоето наслаждение, или в твоето потребление на моя продукт, аз *непосредствено* бих се

наслаждавал от съзнанието, че с моя труд е задоволена *човешка* потребност, предметена е *човешка* същност и че поради това е създаден предмет, който отговаря на потребността на друго *човешко* същество.

3) Аз бих бил за тебе *посредник* между тебе и рода и ти би ме съзнавал и възприемал като допълнение на твоята собствена същност, като неделима част от самия тебе — и същевременно аз бих съзнавал самия себе си като утвърждаван в твоето мислене и в твоята любов.

4) В моето индивидуално жизнено проявяване аз непосредствено бих създавал твоето жизнено проявяване и, следователно, в моята индивидуална дейност аз непосредствено *бих утвърждавал* и *бих осъществявал* моята истинска същност, моята *човешка*, моята *обществена* същност.

Всеки от продуктите, които ние произвеждаме, би бил огледало, от което нашата същност би сияла лъчезарно срещу самата себе си“ (20, стр. 126).

Може да се говори за сумарност и прекален оптимизъм на тази картина, в която не е отразена огромната сложност на промишленото производство, чийто продукт много често не е индивидуален, а произведение на голям брой индивиди, които изобщо не се познават; освен това този продукт в повечето случаи не е предназначен за индивидуално потребление, а за използване в друг отрасъл на производството от хора, които производителят обикновено също не познава лично и никога няма да ги познава. Затова „ти“ в дадената картина се оказва най-често не конкрет-

но, а анонимно лице, което съществено изменя цялата картина.

Въпреки това тази неразработеност има принципно различен характер от слабостта на позицията на *буржоазните* хуманисти, които наивно смятат, че истински човешки отношения могат да бъдат установени без унищожаване на частната собственост. Младият Маркс е бил изцяло прав, когато доказва, че „при наличиостта на частната собственост като предпоставка той (трудът — *Н. Л.*) е *отчуждаване на живота*“ (20, стр. 127), и когато иска ликвидирането на тази предпоставка. А това именно е позиция на комунист. Разбира се, позиция, още твърде неразработена, сумарна.

Богатството на обществените отношения

И така, при наличиостта на обществена собственост човекът утвърждава и осъществява в труда своята истинска, обществена същност, произвежда самия себе си и другия човек именно като човек, а предметеното битие на това производство се оказва негово собствено битие и същевременно битие на другия човек, а заедно с това битие на всекиго от тях един за друг. От друга страна, човекът като субект и предметът като продукт на труда са не само резултат, но изходна точка на по-нататъшното движение на обществените сили. „Следователно, *общественият* характер е присъщ на цялото движение; както самото общество произвежда *човека като човек,*

така и той *произвежда* обществото“ (1, стр. 589). Цялата дейност на човека (предметна и духовна) има обществен характер: както по своето съдържание, така и по начина на съществуване.

Дори природата е въввлечена в това разгръщане и развитие на обществената същност на човека. Със своя труд човекът изменя природата, преработва я по свой начин. Тази преобразуваща роля на човека проличава най-явно в развитието на промишлеността, която Маркс нарича *отворена книга* на човешките същностни сили. Тъй като тези сили досега са били отчуждени от човека, то и самото очовечаване на природата се е извършвало по безчовечен начин — безчовечен както към природата, така и към самия човек. Само при социализма и комунизма този процес придобива съответстващ на своето съдържание характер: природата става битие, *свързващо* човека с човека, така че самото природно битие е за него *човешко* битие; същевременно основните богатства на природата се използват не хищнически, а грижливо. Следователно, социалистическото общество е „завършено същностно единство на човека с природата, истинско възкресяване на природата, осъществен натурализъм на човека и осъществен хуманизъм на природата“ (1, стр. 590).

Универсалността на обществените отношения, развивани върху основата на обществената собственост, се проявява не само във формата на непосредствено колективна предметна дейност и непосредствено колективно съзнание. Дори и тогава, когато индивидът се занимава с дейност,

която само в редки случаи може да се осъществява в непосредствено общуване с други хора (творчеството на поета и т. н.) — все пак дейността на индивида е *обществена* по своето съдържание: самият материал на тази дейност (включително и езикът) е даден като обществен продукт, а да не говорим за това, че собствено битие на индивида е свързано с хиляди нишки с обществото.

Оттук Маркс прави важен извод:

„Особено трябва да избягваме да противопоставяме отново „обществото“ като абстракция на индивида. Индивидът е *обществено същество*. Затова всяка проява на неговия живот... е проява и утвърждаване на *обществения живот*“ (1, стр. 590).

Цялостният човек

Обществената същност пронизва сега така универсално цялото същество на човека, че преобразува не само неговите същински социални функции (дейност, съзнание и др.), но и цялата му индивидуалност, цялото му отношение към света, включително и такива, наглед съвсем естествени, форми на възприемане на света като зрението, слуха, обонянието и т. н. Въпросът е там, че „не само петте външни чувства, но и така наречените духовни чувства (воля, любов и т. н.) — с една дума, *човешкото* чувство, човечността на чувствата — възникват само благодарение на наличността на *съответстващ* предмет,

благодарение на очовечената природа. *Формирането* на петте външни чувства е работа на цялата досегашна световна история. *Чувство, което се намира в плен на грубата практическа потребност, има само ограничен смисъл*" (1, стр. 593—594).

Например, прегладнелият човек не обръща внимание на естетичните, вкусовите и други качества на храната, отнася се към нея само като средство за насищане на глада и малко се отличава от животното в това отношение. По аналогичен начин човек, погълнат от грижи за най-насъщните нужди, често остава безчувствен дори към най-прекрасното зрелище. По същия закон в условията на господство на частната собственост у човека е най-развито само едно от чувствата, това, което най-много съответствува на тези условия — чувството на *притежание*. При капитализма човек може да владее предмета само когато е негов собственик, затова чувството на притежание господствува над всички физически и духовни чувства, явявайки се тяхно отчуждение. Тук човекът е сведен до равнището на бедно откъм чувства същество.

Като се ограничавал само с отричане на частната собственост, грубият комунизъм искал равенство на хората само при задоволяването на чувството на притежание. Следователно, той приемал породеното от капитализма отчуждение на човешките чувства и оставял човека беден не само материално, политически и духовно, но и откъм чувства. Той не познавал чувството любов — и затова заедно с обобществяването на

частната собственост издигал искане за общност на жените. Той не познавал чувството за прекрасно — и затова отричал съкровищницата на изкуството, натрупана от човечеството в течение на хилядолетия. Той нямал вкус — и затова обличал всички хора в униформа.

Напротив, развитият комунизъм, комунизмът като *положително* премахване на частната собственост „означава пълна *еманципация* на всички човешки чувства и свойства“ (1, стр. 592). Обективна основа на тази еманципация е премахването на всички предметни форми на отчуждение и превръщането на обектите на чувства в човешки, т. е. в обществени обекти, създадени от човека за човека, въплътяващи непосредствено същностните сили на човека. Тъй като различните същностни сили са свързани с различни човешки чувства, определяването на неговата индивидуалност се явява като самоутвърждаване на човека от *всички негови* чувства в предметния свят, а не само в мисленето.

Това на свой ред предизвиква развитие на самите чувства. Благодарение на това, че предметният свят е станал всеобщо достояние, сега всеки получава възможност да усвоява този свят по човешки начин, т. е. като развива, а отчасти и като открива за пръв път за себе си богатствата на своята собствена човешка емоционалност (например, като събужда музикалното чувство). За това помага, от друга страна, разностранното общувание на хората един с друг: наред с индивидуалните възникват обществени органи (творчески съюзи, обединения според интересите и т. н.),

чрез които индивидът съпреживява чувствата и наслажденията на другите хора, превръща тези чувства и наслаждениа в свое собствено достойние.

Самата дейност в непосредствено общуване с другите хора поражда и развива велико социално чувство — *потребността от общуване*. Още съвместната борба за унищожаване на частната собственост дава великолепни примери на укрепване на това чувство. Разединените преди от конкуренцията работници се обединяват в процеса на борбата и започват да изпитват една нова за себе си потребност — потребността от истинско човешко общуване. Маркс показва това с примера за събранията на френските работници-социалисти. Тях ги свързват не пушенето, пиенето, яденето и т. н. „За тях е достатъчно общуването, обединяването в съюз, беседата, която има за цел пак общуването; човешкото братство в устата им не е фраза, а истина и от техните загрубели от труд лица ни озарява човешко благородство“ (1, стр. 607).

И така, новото общество, което възниква в резултат на положителното премахване на частната собственост, носи премахване на всички форми на отчуждение и с това — решение на противоречията между предметяването и самоутвърждаването, между човека и човека, между човека и природата, между индивида и рода. Благодарение на това се преодолява предишната разпокъсаност на човека и се формира новият, богат и всестранен, задълбочен в цялата си дейност, във всичките си чувства и възприя-

тия — с една дума, *цялостният човек*. В резултат от това получават истинското си *практическо* решение ония *коренни теоретични* проблеми, над които с векове са си блъскали главите философите.

Този извод възникнал и бил формулиран от Маркс преди всичко благодарение на това, че в своите изследвания той се опирал на оригинален *синтез* на различни — теоретични и практически — области на знанието.

Взаимно влияние и синтез на философските, икономическите и политическите възгледи на Маркс

*На границата между трите области
на знанието.*

Маркс е разчленил голяма част от третия ръкопис на седем точки. Първите четири бяха разгледани по-горе (характеристиката на трите форми на комунизма, проблемът за цялостния човек и други проблеми на социализма). В пета точка Маркс засяга методологичните трудности, които възникват при осмисляне произхода на природата и социализма като тяхно самозараждане, в шестата подлага на критика Хегеловата диалектика и изобщо Хегеловата философия, в седмата става дума за потребностите на човека и за други икономически, философски и по-

литически проблеми на капитализма и социализма.

Взети заедно, всички тези раздели пресъздават начина, по който са разработени централните проблеми в три различни области на знанието: в областта на философията, политическата икономия и политиката. Маркс прави стремителни преходи от една област в друга и смело превръща редица проблеми и категории във възлови точки, които свързват тези различни области в принципно ново по съдържание единно цяло. Това може да се проследи най-ясно в шеста и седма точка. Всяка от тези точки се е създавала на три етапа, като след раздела на шеста точка, написан в първия етап, следва раздел на седма точка, написан в същия този първи етап, по-нататък отново следва раздел от шеста точка, написан вече във втория етап, и т. н.*

Това „накъсване“ има своята логика: това е логиката на генерацията на нови идеи на границата между трите области на знанието — философия, политическа икономия и политика. Да се опитаме да проследим в общи черти тази логика.

Необходимостта от критика на Хегеловата философия

Защо в процеса на философско-икономическото обосноваване на социализма у Маркс е въз-

---

* Вж. бележка 5 на края на книгата.

никнала потребност да подложи на критика Хегеловата философия изобщо и по-специално Хегеловата диалектика (както вече отбелязахме, на това е посветена точка шеста от ръкописа)?

Самият Маркс подчертава, че тази критика е необходима, „за да се разясни и аргументира основателността на развиваните тук мисли“ (1, стр. 621). Но кои мисли са изисквали подобно разяснение и обосноваване? По-рано Маркс характеризираше комунизма като положително премахване на отчуждението, а социализма — вече като неопосредствувано отчуждение, т. е. като общество, което дължи съществуването си на самото себе си. Във връзка с това възникнала необходимостта да се засегнат *мирогледни въпроси*, свързани изобщо с осмислянето на такива напълно самостоятелни обекти.

В пета точка на ръкописа Маркс доказва, че проблемът се състои в конфликта между науката и обикновеното съзнание. Във всекидневния си живот човек се сблъсква само с конкретни явления, всяко от които има напълно определена причина, която съществува извън даденото явление и го поражда. На тази почва е лесно да възникнат например такива разсъждения: аз съм произлязъл от моите родители, те — от своите родители, и т. н., а кой е родил първия човек и природата изобщо? Науката нанася съкрушителен удар върху подобно обикновено съзнание, рисувайки възникването на земята и на самия човек като *естествен процес на самовъзникване (самозараждане)*. Природата е онова положително, което се утвърждава само и за-

това не се нуждае от никакво друго, извънприродно обоснование.

Като развива тази мисъл, Маркс приема, че научно разбираният социализъм отговаря по същия начин и на въпроса за произхода на човека като обществено същество. Социализмът смята себе си за продукт на цялата предходна история, която не е нищо друго освен поражда-не на човека от човешкия труд. Затова за социалистическия, т. е. за положително самоутвърждаващия се човек, е невъзможен въпросът за някакво чуждо същество, стоящо над човека и природата.

Въпросът за развитието като единство на отрицанието и утвърждението бил разработен за пръв път в общ вид от Хегел, ето защо в тази точка Маркс почувствувал нуждата да приведе някои съображения относно Хегеловата диалектика изобщо и по-специално относно излагането ѝ във „Феноменология на духа“ и в „Науката логика“, а също и за отношението на най-новата немска философия — младохегелианците и Фойербах — към Хегел.

Заслугата на Хегел се състои в това, че той *доловил ритъма на предходната история*, като го развил в абстрактна логическа форма — във формата на диалектика на понятията. Във връзка с това особено голямо значение има откритият от Хегел закон за *отрицание на отрицанието*: тезата, разгръщайки положителното си съдържание, поражда и своята противоположност — антитезата; борбата между тях довежда до унищожаването и на двете противоположности, по-

точно, до премахването на техните отрицателни една към друга страни и до обединяване на положителното им съдържание в някакъв по-висш синтез.

Но „тъй като Хегел разглежда отрицанието на отрицанието откъм положителната, съдържаща се в него, страна като истински и единствено положително, откъм отрицателната, съдържаща се в него, страна — като единствено истинен акт и акт на самоосъществяване на *всяко* (курсивът мой — *Н. Л.*) битие, той е намерил само *абстрактен, логически, спекулативен* израз за движението на *такава история* (курсивът мой — *Н. Л.*), която още не е *действителната история на човека като вече установен субект, а е само акт на пораждането, история на възникването на човека*“ (1, стр. 623—624).

С други думи, Хегел е изразил закона за движението на човешката история само *в рамките на отчуждението*. Но това е закон на предисторията на човека, а не закон на неговата действителна история, закон на социализма като самоутвърждаващо се общество, което не е опосредствувано от отчуждението и в което общественият човек предварително е „установен“ като реален субект.

Ролята на Фойербах във философското обосноваване на социализма

Нито Щраус, нито Бауер, нито другите младо-хегелианци разбрали историческата ограниче-

ност на Хегеловата диалектика. Само „Фойербах е единственият мислител, у когото забелязваме *сериозно, критично* отношение към Хегеловата диалектика; само той направи истински открития в тази област и изобщо истински преодоля старата философия“ (1, стр. 622).

Тази Марксова преценка за Фойербах изглежда на пръв поглед парадоксална, тъй като в действителност Фойербах не разбрал революционното съдържание на Хегеловата диалектика. И все пак тази преценка е необходимо следствие от присъщото на Маркс в оня момент разбиране на *логиката* на историческия процес и на това, *как* тази логика се е изразила в Хегеловата диалектика.

Фойербах пръв обърна внимание, че в действителност законът за отрицание на отрицанието у Хегел е ограничен в сферата на мисленето, по-точно, в сферата на философията. Негова изходна теза е отчуждението: религията и теологията; философията като антитеза премахва отчуждението, но само за да се подложи самата тя на отрицание в синтеза и с това да утвърди окончателно теологията въпреки самата себе си. Следователно, отрицанието на отрицанието се оказва ограничено в рамките на отчуждението. Маркс положително възприема това откритие на Фойербах, но тъй като той разпростира отчуждението *върху всички сфери* на жизнената дейност на човека в условията на частната собственост, и преди всичко *върху труда*, законът за отрицание на отрицанието (в Хегелова трактовка) се оказва, според Маркс, ограничен от рам-

ките на предходната история като история на различните форми на отчуждението. Откритието на Фойербах помогнало на Маркс да изясни както ограничеността на Хегеловата диалектика, така и специфичната диалектика на историята на отчуждените форми на живот.

По-нататък Фойербах забелязал, че в самото отрицание на отрицанието у Хегел *доминира отрицателният момент*, а положителното е нещо, още неуверено в самото себе си, съдържащо в себе си своята противоположност, недоказващо на самото себе си своето битие и затова нуждаещо се от доказване. Това откритие на Фойербах също се оказва твърде плодотворно, като се трансформира у Маркс в тезата, че комунизмът като процес на премахване на отчуждението е опосредствуван от това отчуждение, т. е. възниква не на своя собствена основа.

Най-после, Фойербах не само посочил недостатъците на Хегеловата трактовка на закона за отрицание на отрицанието, но и дал положително решение на един от централните проблеми — *реалната изходна точка* на философията и на самия живот. Той издигнал тезата, че такава изходна точка не е отрицанието, а нещо положително, което има основата си в самото себе си и затова не се нуждае от никакво доказване. Това положително е преди всичко *природата*. Като оценил високо това откритие в неговото чисто философско съдържание, Маркс излязъл от рамките на това съдържание, като видял тук философската основа на своя обществен идеал: израствайки в резултат на революционното пре-

устройство на обществото, *социализмът* представлява именно такава основаващо се на самото себе си утвърждаване, което е изходна точка на цялото следващо хармонично развитие на човечеството.

Както виждаме, в този етап на духовното си развитие Маркс е имал достатъчно основания да оцени високо заслугите на Фойербах. На 11 август 1844 г., т. е. приблизително по същото време, когато Маркс работел над третия ръкопис, той в писмо засвидетелствувал на Фойербах изключително високо уважение и дори обич. Във Вашите съчинения, пише той на Фойербах, „Вие — не зная дали такава е била целта Ви — сте дал на социализма философска основа и комунистите веднага разбраха именно така тези Ваши трудове“ (11, стр. 381).

Разбира се, обективно тази преценка е много пресилена: в действителност философската основа на научния социализъм е дадена не от Фойербах, а от самия Маркс заедно с Енгелс. Но влиянието на Фойербах върху младия Маркс в оня момент било толкова плодотворно, че той напълно искрено видял в трудовете на материалиста философската основа на своята концепция за историческия процес и неговите перспективи.

*Логиката като „парѝ на духа“
и властта на парите*

Оттук съвсем не следва, че Маркс отрича положителното значение на Хегеловата диалекти-

ка. От вниманието му не се изплъзнало, че „Феноменология на духа“ — този истински извор и тайна на философията на Хегел, както и „Енциклопедия на философските науки“ представляват разгърнатата същност на философския дух, негово самоопределяване. А философският дух е само отчужденият дух на света, който мислено постига себе си в своето самоотчуждение и е резюмиран в логиката, която, следователно, е *квинтесенцията* на отчуждения дух на света. Затова у Маркс логиката се асоциира с парите като квинтесенция на светското отчуждение: „*Логиката е парите* на духа, спекулативната, *мислена стойност* на човека и природата — тяхната станала съвсем равнодушна към всякаква действителна определеност и затова недействителна същност — *отчужденото*, а затова абстрахиращо се от природата и от действителния човек *мислене: абстрактното мислене*“ (I, стр. 625).

Паралелът между логиката и парите се оказал толкова съдържателен, че под негово влияние Маркс прекъсва изпълнението на набелязания план за критика на Хегел и се обръща към икономико-философските проблеми, преди всичко непосредствено към въпроса за отчуждената *власт на парите*. Колкото повече продукти на отчуждения труд произвежда човек, толкова победен става той като човек и толкова повече се нуждае от пари, за да овладее произведената от него враждебна същност. „*Количеството* на парите става все повече и повече тяхно единствено *могъщо* свойство; както свеждат всяка

същност до нейната абстракция, така те свеждат и самите себе си в своето собствено движение до количествена същност. *Безмерността и неумереността* стават тяхна истинска мярка“ (1, стр. 599).

*Отново проблемът
за потребностите на човека*

Проблемът за парите и тяхната власт над човека, над неговите способности и потребности връща Маркс към вече разгледаната по-горе (в четвърта точка) проблематика. Но докато там ставаше дума за многообразните потребности на цялостния човек при социализма, сега става дума за деформирането на потребностите на отчуждения човек при господството на частната собственост. При тези условия всеки човек се старае да предизвика у другия някаква нова потребност, за да го постави в нова зависимост и да го тласне към разоряване, а самият той да придобие нова власт и богатство. Разширяването на кръга на потребностите тук става източник на нечовешки, неестествени и измислени желания. Частната собственост не умее да превръща грубата потребност в човешка потребност, пише Маркс. Но затова пък тя с все по-голям успех превръща човешките потребности или в примитивно-груби, животински, или в изтънчено-извратени капризи: „...индустриалният евнух се нагажда към извратената фантазия на потребителя, поема ролята на сводник между него и не-

говата потребност, възбужда нездрави желания у него, издебва всяка негова слабост, за да си поиска след това възнаграждение за тази приятелска услуга“ (1, стр. 600).

В нарисуваната от Маркс ярка картина на това, как хитроумният евнух на индустрията примамва златната птица от джоба на своя „християнски възлюбен ближен“, явно проличава, че той познава условията на парижкия живот, където това изкуство още тогава е достигнало висока степен. Германия в това отношение била изостанала провинция и не можела да даде на Маркс такъв цветист материал. Маркс успял през краткото си пребиваване в Париж да схване с удивителна точност най-характерните и перспективни тенденции в отношението на капиталистическия предприемач към потребителя, които достигнаха своя апогей след един век и четвърт, в наше време. Производството на все нови и нови извратени потребности и желания и получаването на максимално високи печалби от задоволяването им е една от особеностите на съвременния капитализъм.

Зад външния блясък на парижкия живот Маркс успял да види и *друга страна на отчуждението* — скотското подивяване, пълното опростяване на потребностите, когато лишават човека от светлина, въздух и елементарна хигиена, когато той е принуден да живее в пещери, които се отличават от първобитните само по това, че са отровени от чумното дихание на цивилизацията, а отгоре на това за тях трябва да се плаща.

„Промислеността спекулира еднакво с изтънчеността на потребностите и с тяхната *грубост*, при това с изкуствено създадената им *грубост*. Затова истинско наслаждение за тази *прубост* е *самоупояването*, това *привидно* задоволяване на потребността, тази цивилизация *сред* *грубото* варварство на потребностите. Ето защо английските кръчми са *нагледни символи* на частната собственост. Техният *разкош* показва истинското отношение на индустриалния разкош и богатство към човека“ (1, стр. 605). В света на частната собственост човекът, както лишеният от най-необходимото, така и затрупаният с ненужни предмети, се чувства роб.

Задълбочаване на възгледа за отчуждението у Хегел

Сега, след като разкрива *фактическото* отношение на богатството към човека, Маркс ясно вижда основната слабост на идеалистическата трактовка, която Хегел дава на богатството и на другите жизнено важни за всеки човек прояви на отчуждението. „Когато например той (Хегел — Н. Л.) разглежда богатството, държавната власт и т. н. като същности, отчуждени от *човешката* същност, той ги взема само в мислената им форма. Те са мислени същности и поради това само отчуждение на *чистото*, т. е. на абстрактното философско мислене“ (1, стр. 625).

телност, тази критика по адрес на Хегел е насочена срещу превръщането на отчуждението като коренен жизнен проблем в проблем от чисто спекулативен вид. Хегел е представил фиксираните в абстрактните понятия на логиката отделни моменти от проблема като самата същност на въпроса. Затова конкретните жизнени противоположности, пораждани от отчуждението, се оказали само привидност, обвивка на чисто логическите противоположности между битието в себе си и битието за себе си, между съзнанието и самосъзнанието, между субекта и обекта и т. н. Съвременните буржоазни теоретици приписват подобни мисли на самия Маркс (младия), като заявяват, че за него същността на проблема за отчуждението не била в това, че човешката същност се предметява по *безчовечен* начин, а в това, че тя изобщо е принудена да се предметява за *разлика* от мисленето и противоположно на него. Но Маркс е критикувал Хегел за това, а сам се е придържал към противоположно гледище.)

Изясняването на спекулативния характер на Хегеловата трактовка на отчуждението дава възможност на Маркс да разбере по-дълбоко корените на некритичния позитивизъм на цялата Хегелова философия. Този проблем се изправил пред Маркс за пръв път още по времето, когато той работел върху докторската дисертация, като въпрос за характера на приспособеността на Хегел към позициите на властите. И още тогава Маркс изказал догадката, че основа на това приспособенчество са не индивидуалните

качества на философа, а „недостатъчността на принципа“ на неговата философия. В „Ръкописа от 1843 година“ върху основата на анализа на Хегеловата философия на правото Маркс вече по-конкретно представя това като недостатъчност на *спекулативния принцип*. Сега, в 1844 г., Маркс отново конкретизира своя възглед: първо, той вижда извора на некритичния позитивизъм и на също толкова некритичния идеализъм на по-късните Хегелови произведения („Философия на правото“ и др.) още във „Феноменология на духа“, т. е. в най-ранния и най-революционен от основните трудове на Хегел; второ, Маркс смята, че теоретична основа на некритичния позитивизъм не е спекулативният принцип изобщо, а оная специфична форма, която е взел този принцип именно у Хегел, т. е. *спекулативната трактовка на отчуждението*. Именно защото Хегел фиксира по спекулативен начин най-същественото и най-революционното в предходната история — отчуждението, именно затова неговата философия, въпреки критичните елементи, които се съдържат в нея и се издигат над нейното равнище, се оказва некритична в най-съществената, в най-основната точка; „различните форми на отчуждение във „Феноменологията“ са само различни форми на съзнанието и самосъзнанието. Както абстрактното съзнание... е в себе си само един от моментите на самосъзнанието, което предполага собствените си различия, така и като резултат от цялото това движение се получава тъждество на самосъзнанието и съзнанието“ (1, стр. 627).

*Теоретичните загадки се решават
от революционната практика*

След това от критиката на Хегел Маркс отново преминава към конкретните икономически и политически проблеми. И това е напълно естествено: след като доказал земния характер на отчуждението, а после изяснил, че в спекулативната трактовка то се свежда до тъждество на самосъзнанието и съзнанието, Маркс сега трябва да разкрие земния характер на самото това тъждество. Като извършва поредния преход от абстрактните висини на философията към реалния живот, Маркс напълно съзнава огромния методологичен смисъл на подобен преход: „решаването на теоретичните загадки е задача на практиката и се опосредствува практически . . . истинската практика е условие на действителната и положителна теория“ (1, стр. 605).

Както философите си блъскат главата над проблема за тъждеството на самосъзнанието и съзнанието, така и буржоазните икономисти напразно се опитват да установят „единство на труда и капитала“. Но въпреки тяхната изкусна теоретична аргументация („капиталът е натрупан труд“ и т. н.) в края на краищата все пак излиза, че в действителност има не единство, а противоположност между труда и капитала. Премахването на тази противоположност е работа преди всичко не на теорията, а на практиката, и то на революционната практика. Задачата на положителната теория е да разбере необходимостта от тази практика.

Точно така е и с политическия проблем за равенството. „Равенството не е нищо друго освен германската формула „аз = аз“, преведена на френски език, т. е. на езика на политиката. Равенството като *основа* на комунизма е неговото *политическо* обоснование. То е същото, както когато германецът обосновава за себе си комунизма с това, че той си представя човека като *всеобщо самосъзнание*“ (1, стр. 606)*. Ето защо както философският проблем за тъждеството на самосъзнанието и всеобщото съзнание може да бъде решен само като се излезе от теоретичните рамки и едностранчивият човек практически се превърне в цялостен човек, така и политическият проблем за равенството може да бъде решен само като се излезе от политическите рамки и частната собственост по революционен път се преустрои в обществена собственост.

Всички тия и подобните на тях теоретични, политически и икономически проблеми са породени от практическото отчуждение на човешкия живот и действителното им преодоляване се състои пак в практическо преодоляване на отчуждението, в осъществяване на комунизма. „За унищожаването на *идеята* на частната собственост е напълно достатъчна *идеята* на комунизма. А за унищожаването на частната собственост в реалната действителност се изисква *действително* комунистическо действие. Историята ще донесе със себе си това комунистическо действие и дви-

---

* Маркс почти дословно е възпроизвел тези положения в „Светото семейство“ (вж. 3, стр. 41—43).

жението, което вече сме познали в *мислите* си като премахващо самото себе си, ще бъде в действителност твърде труден и продължителен процес“ (1, стр. 606).

Така, разработвайки въпроса за пътищата на преодоляване и истинско премахване на отчуждението, младият Маркс непосредствено противопоставя на некритичния позитивизъм на Хегел революционната практика на комунистическото преустройство на обществото. При това той свързва в едно философската, икономическата и политическата наука и като преобразува всяка от тях, формира елементите на един мироглед от принципно нов тип.

Методологичната слабост на Прудон и величието на Хегел

Върху тази основа Маркс разработва нови, повисоки и точни критерии за оценка на действителното място на различните мислителни в най-новата история на обществените науки. Като прилага тези нови критерии, той внася изменения в преценката за Прудон и Хегел.

Връщайки се към въпроса за властта на парите и отчуждения характер на човешките потребности при капитализма, Маркс отново засяга ролята на „хитроумния евнух на индустрията“, но този път не толкова от морална, колкото от същинско икономическа гледна точка. Този „евнух“ се оказва делови, трезв, икономически мислещ, прозаично настроен, с познания за същност-

та на богатството индустриалец. Като създава за жадуващия наслаждения прахосник нови, по-широки възможности и като го съблазнява по всевъзможни начини със своите продукти, индустриалецът при това си *присвоява* по единствено полезния начин онази сила, която се изплъзва от прахосника, и затова постепенно изтласква последния. Необходимо следствие от това е понижаването на лихвата за парите.

„Затова намаляването на лихвата за парите — разглеждано от Прудон като премахване на капитала и като тенденция към социализирането му — е, напротив, непосредствено само симптом на пълната победа на работещия капитал над прахосническото богатство, т. е. симптом на превръщането на всяка частна собственост в промишлен капитал... То е симптом на неговото завършващо се господство, симптом на завършващото се *и затова устремяващо се към унищожаването си* отчуждение. Това е изобщо единственият начин, по който съществуващото *утвърждава своята противоположност*“ (курсивът мой — Н. Л.) (1, стр. 609—610).

Следователно, Прудон не е разбрал обективната диалектика на процеса на движението на частната собственост във формата на капитал. На фона на проявилото се тук философско и методологично безсилие на Прудон пред Маркс от нова страна изпъкнало значението на Хегел като диалектик. Ето защо той отново, за кой ли път вече, преминава от икономическите към философските проблеми.

нейния краен резултат — диалектиката на отрицателността като движещ и пораждащ принцип — се състои следователно в това, че Хегел разглежда самозараждането на човека като процес, разглежда предметяването като разпредметяване, като самоотчуждение и премахване на това самоотчуждение, в това, че той следователно улавя същността на *труда* и разбира предметния човек, истинския, защото взема действителния човек като резултат на неговия *собствен труд*“ (1, стр. 627).

И тъй, като полемизира с Прудон, младият Маркс привлича Хегел за съюзник. При това — не отделна теза на неговата философия, а цялата „Феноменология на духа“ в нейния *позитивен* методологичен аспект: като определен израз на историята на отчуждения човек. Този подход наложил на Маркс твърде рязко да разграничи величието на Хегеловата диалектика от нейната едностранчивост и ограниченост.

Хегел и буржоазните икономисти

Изходна точка на това разграничаване за Маркс е сега Хегеловото разбиране за ролята на *труда* в историята на човека. При това Маркс непосредствено съпоставя Хегел с най-новите буржоазни икономисти и стига до извода, че той споделя както силните, така и слабите страни на техните позиции. „Хегел стои на гледището на съвременната политическа икономия. Той разглежда *труда* като *същност*, като потвърждава-

ща себе си същност на човека; той вижда само положителната страна на труда, но не и отрицателната. Трудът е *възникване за себе си на човека* в рамките на *самоотчуждението*, или в качеството на *самоотчужден човек*“ (1, стр. 627).

Тук Маркс е имал пред вид чисто теоретичната страна на въпроса и, както изглежда, не е знаел, че отбелязаната от него общност има напълно емпиричен произход: непосредствено преди създаването на „Феноменология на духа“ Хегел основно проучил теориите на английската политическа икономия и дори направил опит философски да осмисли резултатите от промишлената революция в Англия. Отделянето на положителната и отрицателната страна на труда не трябва да се разбира в обичайното (добро и лошо), а във философското значение на тези термини. Положителната страна на труда се състои в това, че именно в него и благодарение на него човек придобива и разгръща своята човешка същност, *утвърждава тази същност* като реалност. А отрицателната страна на труда е свързана с неговата специфична, отчуждена форма: посредством отчуждения труд човек утвърждава своята същност по безчовечен начин, т. е. фактически отрича своята същност; но това исторически неизбежно отрицание крие в себе си ново отрицание — *отрицанието на самото отчуждение* като такова*.

Както и най-новите буржоазни икономисти

---

* Тази мисъл Маркс конкретизира в „Светото семейство“ (вж. 3, стр. 37—38).

(като се почне от Смит), Хегел видял в труда предметна същност на човека и философски осмислил този кардинален факт. От друга страна, и икономистите, и Хегел не можели да не видят, че в условията на частната собственост трудът изнурява и осакатява трудещия се като човек. Но при това и икономистите, и Хегел отъждествили тази отчуждена форма на труда с труда изобщо, не признавали възможността да съществува труд извън частната собственост. Затова те не виждали отрицателната страна на труда като решаващ фактор на отрицанието на неговата съществуваща обществена форма — частната собственост и другите форми на отчуждението.

Снемане на отчуждението у Хегел

Но за разлика от икономистите, Хегел с усета на диалектик доловил в своеобразна форма историческата перспектива за премахване на отчуждението: в абсолютното знание като резултат от движението на абсолютната идея всички отчуждени форми на нейното движение се оказват преодолени, снети. На силните и слабите страни на процеса на снемането у Хегел Маркс отделя особено внимание, като го анализира не само върху материала на „Феноменология на духа“, но и на трите части на „Енциклопедия на философските науки“.

Във „Феноменологията“ Хегел характеризира снемането като предметно движение, което пое-

ма обратно в себе си отчуждението. Това е, отбелязва Маркс, „изразената в рамките на отчуждението идея за *присвояването* на предметната същност чрез снемането на нейното отчуждение“ (1, стр. 636). С други думи, чрез унищожаването на отчуждената форма на предметния свят човек за пръв път действително присвоява своята предметна същност, т. е. за пръв път постига своето действително опредметяване.

Това рационално разбрано от Маркс съдържание на Хегеловата теза е твърде близко до идеите, до които той стига самостоятелно в резултат на критичния анализ на политическата икономия. Оценявайки високо тази теза, Маркс направо разпростира нейното съдържание върху атеизма и комунизма: атеизмът е снемане на религията, а комунизмът — снемане на частната собственост; същевременно атеизмът и комунизмът не са изгубване на същностните сили на човека, приели отчуждена предметна форма, не са връщане към първобитната нищета, а осъществяващо се за пръв път действително възникване на същността на човека като истински човешка, обществена същност — следователно това е действителното възникване на теоретичния и практическия хуманизъм.

Самоотчуждението на човека, отчуждението на неговата същност, неговото разпредметяване и изгубване на реалното съществуване Хегел разглежда заедно с това и като намиране от човека на самия себе си, като проява на неговата същност, като негово опредметяване и реализиране. „Накратко казано, той разглежда — в рам-

ките на абстракцията — труда като акт на самозараждането на човека, отношението към себе си като към чужда същност и осъществяването на себе си като чуждо същество — като възникващо родово съзнание и възникващ родов живот“ (1, стр. 637).

Но у Хегел този акт има само формален характер. Защото Хегел разглежда човека само откъм неговото мислене, а неговата същност смята за абстрактна мислеща същност, за самосъзнание. Следователно, отчуждение на човека е всичко онова, което не е самосъзнание, т. е. целият външен, предметен свят. Но самият този свят е само друга форма на битието на абсолютната идея. Затова отношението на самосъзнанието към своя отчужден свят се свежда до това — да познае в този свят (като негова същност) отражението на абсолютната идея, т. е. в крайна сметка да познае самото себе си, защото то е само по-висша форма на битието на същата тази идея. Като разбере, че предметният свят не е нещо самостоятелно, самосъзнанието с това снемма неговата отчуждена форма, а запазва същността му като своя собствена, като я присвоява.

Маркс подчертава, че у Хегел отчуждение се оказва всяка предметност и затова премахването на отчуждената предметна същност на човека означава за него премахване на *самата предметност*. А това е възможно само в абстракцията и показва изключително формалния характер на Хегеловото снемане на отчуждението. По-нататък Маркс отбелязва, че и самото отчуждение се отнася само до *формата*, тъй като съдържанието

на предметния свят се постига като твърждение на самосъзнанието; това означава също, че снемайки своето отчуждение, самосъзнанието само се връща към самото себе си, а следователно и в другата си форма на битие то пак се намира *у себе си!* В резултат снемането на отчуждението става... утвърждаване на отчуждението.

„Затова — заключава Маркс — у Хегел отрицанието на отрицанието не е утвърждаване на истинската същност посредством отрицание на мнимата същност, а представлява утвърждаване на мнимата или отчуждена от себе си същност в нейното отрицание, или отрицание на тази мнима същност като предметна, намираща се извън човека и независеща от него същност и превръщането ѝ в субект“ (1, стр. 635).

От друга страна, тъй като целият процес на отчуждението и неговото снемане се извършва само в сферата на мисленето, сетивната, конкретна дейност на самоопределяването и самозараждането на човека придобива формален характер и в смисъл, че тя се свежда до движение на *формите на мисленето*, формите на абстракцията, логическите категории. Като преминава от „Феноменологията“ към „Енциклопедията“, Маркс анализира от гледна точка на отчуждението цялата система на Хегеловите понятия изобщо, прокарана в логиката, философията на природата и философията на духа.

„Положителната страна на направеното от Хегел тук, в неговата спекулативна логика, се състои в това, че *определени понятия*, всеобщи *неподвижни форми на мисленето* представляват в

своята самостоятелност спрямо природата и духа необходим резултат от всеобщото отчуждение на човешката същност, а значи и на човешкото мислене, и че затова Хегел ги е изобразил като моменти на процеса на абстракцията и ги е представил като свързано цяло“ (1, стр. 638—639).

Заслугата на Хегел се състои в това, че той поставил неподвижните в предишната философия форми на мисленето (понятия, съждения, умозакljučения и т. н.) във връзка една с друга във всички сфери на тяхната проява (логика, външен свят, духовен живот), изобразявайки тази връзка като самодвижение, наистина, в рамките на чистата абстракция. Но той довел своята система до границата на самоотрицанието, разглеждайки самодвижението на абстракциите като квинтесенция на всеобщото отчуждение на човешката същност, което, както следва от неговата концепция, самò трябва да бъде подложено на отрицание.

Например, в логиката това движение на абстракциите се извършва от битието към абсолютната идея. „А какво е абсолютната идея? Тя на свой ред също сменя самата себе си, ако не иска отново да извърши отначало целия акт на абстракцията и да се задоволи с това, да бъде съвкупност от абстракции или постигаща себе си абстракция. Но абстракцията, която постига себе си като абстракция, знае, че е нищо; тя трябва да се откаже от себе си, абстракцията, и по този път стига до такава същност, която е нейна права противоположност, до *природата*.

Следователно, цялата логика е доказателство, че абстрактното мислене само по себе си е нищо, че абсолютната идея сама по себе си е нищо, че само *природата* е нещо“ (1, стр. 639).

Затова у Хегел абстракциите извършват по-нататъшното си движение *в сферата на природата*. Този процес е представен като отчужден в две отношения. От една страна, природата се разглежда като нещо съвсем външно, чуждо на човека (това е природата, взета абстрактно, отделно от човека; човекът не знае нищо за нея и затова за него тя е нищо). От друга страна, именно затова в движението на абстракциите в сферата на природата човекът познава движението на абстракциите на собствения си дух.

Природата сама по себе си изглежда безсмислена или имаща само „смисъл на външност“, която трябва да бъде отстранена. Нейното отстраняване е връщане на абсолютната идея в собствената ѝ сфера — сферата на *духа*.

В сферата на духа движението на абстракциите достига върха на абстрактността, т. е. на откъснатостта от света, и затова — собствената си празнота и нищожност именно като абстракции; кулминационна точка на това движение е абсолютният дух, където абсолютната отрицателност довежда Хегел до възстановяване на първоначалните застинали духове в най-грубата им, религиозна форма (във формата на утвърждаване истинността на божественото откровение), и най-после — *до прекратяване на последния акт*: абсолютният дух абсолютно е постигнал самия себе си и затова се е успокоил; следователно

всяко движение се прекратява. Така собствена-та логика на развитие на Хегеловата идеалистическа система я довежда до самоотрицание, до необходимостта от материалистическото ѝ преобръщане. Маркс е изяснил механизма на това преобръщане още в „Ръкописа от 1843 година“ и затова сега не го фиксира специално. Сега в центъра на вниманието му е друг проблем — *проблемът на самодвижението и неговия източник в самата действителност, преди всичко в социалната действителност.*

Догадката на Маркс за ролята на разделението на труда в историята

Най-общо Маркс още в 1843 г. установил, че този източник трябва да се търси в гражданското общество, по-точно, в живота на индивидите в сферата на гражданското общество. Анализът на политическата икономия в ръкописите от 1844 г. довел Маркс до извода, че централен, истински движещ момент на предходната история е било самоотчуждението на човека в самия акт на труда. Като проследява как човекът е стигнал до това самоотчуждение, Маркс открива съществуването на редица сменили се една друга *емпирично реални* форми, в които този процес се е обективирал: разменна търговия, пари, поземлена рента, капитал, работна заплата, лихви върху капитала и др. Но колкото повече Маркс се задълбочава в разбирането на механизма на действие на тези обективни форми, толкова по-труд-

но става за него да запазва *конкретната* им връзка с такова пределно общо понятие като отчуждението.

Затова към края на „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ мисълта на Маркс започва да търси също толкова емпирично осезаем, както и самите форми, източник на тяхното развитие. Той се опитва да се доближи до проблема от следната страна: обществото, по-точно, буржоазното общество се състои от индивиди; в характеристиката на тези индивиди поразително единодушни са и Хегел, и политиците, и икономистите, представяйки индивида като някакъв затворен комплекс от потребности; израз на *обществения* характер на взаимодействието на тези индивиди в условията на отчуждението е *разделението на труда*.

Маркс фиксира и по-рано факта на разделението на труда. Сега той отбелязва, че „за *същността на разделението на труда* . . . , т. е. за тази *отчуждена и самоотчуждена форма на човешката дейност като родова дейност*, политикономистите се изказват твърде неясно и противоречиво“ (1, стр. 611). А у самия Маркс благодарение на съсредоточеното му внимание към този въпрос възниква догадка за огромната роля на разделението на труда в човешката история:

„Разглеждането на *разделението на труда* и *размяната* представлява огромен интерес, защото това са *нагледно отчуждени* изрази на човешката *дейност като родова дейност* и на човешката *същностна сила като родова същностна сила*.

460 Да се каже, че *разделението на труда* и раз-

мяната почиват върху частната собственост е равносилно на твърдението, че *трудът* е същност на частната собственост — твърдение, което политикономистът не може да докаже и което ние имаме намерение да докажем вместо него. Именно обстоятелството, че *разделението на труда и размяната* са форми на частната собственост, служи за доказателство както на това, че *човешкият живот* се е нуждаел за осъществяването си от частната собственост, така и, от друга страна, на това, че сега той се нуждае от премахване на частната собственост . . .

Ние трябва да разгледаме следните моменти:

Първо, *склонността към размяна*, основата на която политикономистите (например А. Смит — Н. Л.) намират в егоизма, се разглежда като причина или взаимодействащ фактор на разделението на труда. Сей смята, че размяната не е нещо *основно* за същността на обществото. Богатството и производството се обясняват с разделението на труда и размяната. Признава се, че разделението на труда предизвиква обедняване и деградиране на индивидуалната дейност. Размяната и разделението на труда се смятат за причини на голямото *разнообразие на човешките дарби*, разнообразие, което става *полезно* пак благодарение на размяната. Скарбек дели производствените или производителните същностни сили на човека на две части: 1) индивидуални, по природа присъщи на човека сили — неговия разум и специалната склонност или способност към определен труд, и 2) *произтичащи* от обществото, а не от реалния индивид сили — разделението на

труда и размяната. — По-нататък: разделението на труда е ограничено от *пазара*. — Човешкият труд е просто *механично движение*; най-главното се изпълнява от материалните свойства на предметите. — На всеки отделен индивид трябва да се възлагат възможно по-малко операции. — Раздробяване на труда и концентриране на капитала, неефективност на индивидуалното производство и масово производство на богатство. — Значение на свободната частна собственост за разделението на труда“ (1, стр. 614—615).

Тук третият ръкопис е прекъснат. Процесът на взаимно влияние и синтез на философските, икономическите и политическите възгледи на Маркс вече е достигнал такава точка, от която не е било далеч до откриването на фундаменталното положение на материалистическото разбиране на историята — положението за *развитието на производителните сили* (оръдията на труда и способностите на човека за труд) *като истински източник на движението на историята*, на нейно самодвижение.!

Същевременно и ние стигнахме до края на интересуващата ни тема за младия Маркс. По-нататъшното развитие на Марксовите възгледи е вече неотделимо от името на Енгелс и е плод на *съвместната* творческа дейност на двата ума. Още първите крачки по този път ясно показват движението *от младостта към зрелостта*. Ето защо в рамките на нашата тема остава само в заключение да установим логическата връзка между възгледите на младия и зрелия Маркс.

МЛАДИЯТ И ЗРЕЛИЯТ МАРКС

З а к л ю ч е н и е

*Проблемът
за „единия и другия Маркс“*

Публикуването през 1932 г. на „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ беше истинска бомба за буржоазните марксолози — толкова неочаквано бе за тях огромното теоретично богатство на този труд. Повечето от тях дълго време, чак до 20-те години, изобщо не виждаха в ранните произведения на Маркс специален предмет на изследване и се ограничаваха с тяхната повърхностна, пълна с фактически грешки характеристика. При това на *философските* възгледи на младия Маркс почти не се обръщаше внимание, нещо повече, изобщо се отричаше, че той има собствена философска концепция.

Наистина, още тогава младият Маркс беше противопоставян на зрелия Маркс. За млад се обявяваше Маркс от епохата на „Манифест на Комунистическата партия“, Маркс-революционерът, който уж противостоял на зрелия Маркс от епохата на „Капиталът“, на учения Маркс. Марксистите подложиха на критика тази измислица още преди половин век. „Ако някога е съществувал цялостен човек — пише Меринг, — това е бил Карл Маркс“ (18, стр. 5). Същата мисъл защитаваше и Плеханов. В стремежа си да докаже наличието на определена вътрешна логика в развитието на Марксовите възгледи и да разкрие сериозното научно значение дори на ран-

ните му произведения Меринг извърши огромна работа по публикуването им. Така, докторската дисертация на Маркс, много негови статии от „Рейнски вестник“, статиите от „Немско-френски годишници“ станаха за пръв път известни на читателите от ХХ в. именно благодарение на усилията на Меринг.

Заслугата за изработване на цялостна система от научни принципи за изследване духовната еволюция на младия Маркс принадлежи на В. И. Ленин. Той характеризира ранните произведения на Маркс като доказателство за *формирането* на марксизма, като *последователни етапи* по пътя към зрелите възгледи.

В. И. Ленин подчертава следните основни моменти по този път: 1) докторската дисертация (1841) — тук Маркс „още стои напълно на идеалистическо-хегелианска гледна точка“ (28, стр. 70); 2) статиите в „Рейнски вестник“ (1842—1843) — „набелязва се преминаване на Маркс от идеализма към материализма и от революционния демократизъм към комунизма“ (пак там); 3) статиите в „Немско-френски годишници“ (1843—1844) — „посоченият по-горе преход се извършва окончателно“ (пак там); 4) „Светото семейство“ (1845) — „почти вече формиран възглед на Маркс върху революционната роля на пролетариата“ (29, стр. 11); 5) „Нищета на философията“ (1847) и „Манифест на Комунистическата партия“ (1848) — „първи произведения на зрелия марксизъм“ (30, стр. 22).

Опирайки се на ленинските принципи на изследване, съветските и чуждестранните маркси-

сти изследваха широк комплекс от проблеми на духовното развитие на младия Маркс. Същевременно съобразно с резолюцията на XIII конгрес на партията Институтът на К. Маркс, Ф. Енгелс и В. И. Ленин при ЦК на ВКП (б) извърши голяма работа по събиране, разшифроване, превеждане, публикуване и научно коментиране на огромното литературно наследство на основоположниците на марксизма, включително и на ранните им произведения. През 1927—1932 г. Институтът за пръв път публикува „Ученическите съчинения“ на Маркс, всички запазени материали за неговата докторска дисертация, Берлинските и Кройцнахските тетрадки, ръкописа „Към критиката на Хегеловата философия на правото“, „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ и „Немската идеология“.

Стана очевидно, че преди „Манифеста на Комunistическата партия“ основоположниците на марксизма са осмислили и преработили натрупаното от човечеството теоретично и особено философско богатство. Същевременно рухна представата за младия Маркс като едностранчив революционер, който произволно е измислил „Манифеста...“, за да обоснове революционните си замисли. Изглеждаше, че трябва да рухне и противопоставянето на младия Маркс на зрелия. Но това не стана.

Затова пък настъпи поразителна промяна (истинско салтомортале) по отношение на младия Маркс. Особено се постараха десните социалдемократи. В „Увода“ към лайпцигското издание на „Икономико-философските ръкописи от 1844

година“ С. Ландсгут обяви това произведение за „откровение на истинския марксизъм“. След него Г. дьо Ман в статията „Новооткритият Маркс“ провъзгласи „Икономико-философските ръкописи“ за връх на Марксовото творчество: „Колкото и високо да се ценят късните произведения на Маркс, все пак те разкриват известно западане и отслабване на неговите творчески възможности“ (цит. по 61, стр. 8).

Цялото внимание на реформистките, а след това и на буржоазните историци на марксизма сега се съсредоточи върху онзи период от духовното развитие на Маркс, който дотогава изобщо беше игнориран от тях. Ръкописите от 1844 година, които представляват едно от стъпалата при формирането на Марксовите възгледи, се обявяваха за връх на неговата зрелост, а „Капиталът“ — този истински връх на научния подвиг на Маркс! — се превърна в доказателство за „отслабването на творческите му възможности“. С една дума, изведнъж зрял се оказа не Маркс от „Манифест на Комунистическата партия“ и „Капиталът“, а именно младият Маркс.*

Така митът за двамата Марксовци получи нова, противоположна форма. Той започна да се разпространява с особена енергия през 50—60-те години: реформистите и либералите, католиците и протестантите, белоемигрантите и антикомунистите от западен произход създадоха нещо като единен фронт в стремежа си да опровергаят

---

* По-подробно за това вж. произведението на В. В. Кешелава „Миф о двух Марксах“ (49).

Маркс с помощта . . . на самия Маркс, но на младия Маркс. В допълнение към предишните аргументи едни от тях заявяват, че като съсредоточил цялото си внимание върху материалните, икономическите отношения, зрелият Маркс изменил на своята младост и престанал да бъде хуманист. Други, напротив, се опитват да докажат, че в методологично отношение „Капиталът“ не се отличава от „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ и затова е толкова критикуван, колкото и последните. Същевременно се правят опити да се хвърли мост между младия Маркс и съвременните течения на буржоазната философия, особено екзистенциализма.

В противовес на тази митология марксистите задълбочено и позитивно разработиха целия комплекс от проблеми, свързани с осмислянето на теоретичното наследство на младия Маркс*. Благодарение на извършената работа бяха запълнени много „бели петна“ в неговата духовна еволюция, осветлено бе по новому историческото място на редица негови произведения, но по никакъв начин не се разклати предишният възглед за ранните произведения на Маркс (както и на Енгелс) като *последователни звена в процеса на формирането на марксизма*. Младият Маркс сега се изправя пред нас като личност, духовно по-богата и многостранна, отколкото изглеждаше по-рано, но съвсем не противостояща, а подготвяща фигурата на зрелия Маркс.

---

* Този въпрос е разгледан специално от автора в книгата „Борба вокруг идейного наследия молодого Маркса“ (М., 1962).

*Изменил ли е Маркс
на своята младост?*

Идеята за съществуването на двама Марксовци се формулира най-рязко в тезата, че зрелият Маркс е изменил на своята младост. Тази теза особено импонира на умонастроеното на еснафа, който дълбокомислено „разбира“ това мнимо грехопадение на Маркс в зряла възраст. Но потвърждава ли се тая теза от реалните факти в биографията на Маркс?

Преди всичко изменил ли е Маркс на своя първоначален идеал за човека, на своите изходни представи за смисъла на живота, формулирани още в ученическото съчинение? В историята ще се намерят малко хора, които с целия си живот, изпълнен с лишения, гигантски труд и страдания, толкова безупречно да са потвърдили верността си към юношеския си идеал, както е направил Маркс. Обикновено въздържащ се от самохарактеристики, Маркс след завършването на първия том на „Капиталът“ изведнъж открито пише на един от тези, с които си кореспондира: „И така, защо не съм Ви отговарял? Защото през цялото време бях с единия крак в гроба. Затова трябваше да използвам всеки момент, когато бях работоспособен, за да завърша своето съчинение, на което принесох в жертва здравето, щастието, живота и семейството си. Надявам се, че това обяснение е достатъчно. Аз се смея на така наречените „практични“ хора и тяхната премъдрост. Ако искаш да бъдеш скот, можеш, разбира се, да обърнеш гръб на мъките на

човечеството и да се грижиш за собствената си кожа. Но аз бих се смятал за наистина *непрактичен*, ако бях издъхнал, преди да съм завършил напълно своята книга, макар и само в ръкопис“ (13, стр. 454).

Изменил ли е Маркс на своите *политически убеждения*? Застанал от самото начало на страната на трудещите се, той в хода на развитието на своите възгледи стигнал на границата между 1843 и 1844 г. до откриването на историческата мисия на пролетариата като класа, призвана да освободи човечеството от всяко потисничество, и окончателно преминал на позициите на тази класа, като станал комунист. В „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ е дадено по-задълбочено обосноваване на тези позиции, което на свой ред е развито по-нататък в следващите трудове на Маркс.

Може би той е отстъпил в областта на *философията*? Започнал като идеалист, Маркс още в 1843 г. застанал твърдо на почвата на *материализма*. Може ли да бъде упрекван той, че този преход е бил само *начало* на формирането на нов тип материализъм — диалектическия и историческия материализъм? Напротив, това е една от великите *научни заслуги на Маркс*. Той не се върнал към идеализма и не направил *завой към вулгарния материализъм* като мнозина от неговите съвременници. Той не отстъпвал, а се движел напред по пътя на създаването на истински научен мироглед.

Най-после, не може да става и дума за някакво отстъпление и в областта на *политическата*

икономия, защото ръкописите от 1844 г. отразяват само началния етап на неговите икономически занимания. Били необходими още петнадесет години интензивен труд, за да създаде „Към критиката на политическата икономия“, и двадесет и три години, докато излезе първият том на „Капиталът“! Нима в този самоотвержен труд, довел до фундаментални открития в политическата икономия и изобщо в науката за обществото, а също и в логиката, и в теорията на познанието, може да се види „измяна към идеалите на младостта“ и „западане на творческите способности“? Ако това е измяна, какво тогава е последователност? Ако това е западане, какво тогава е творчески полет на гениалния учен?

Следователно, никаква пропаст между младия и зрелия Маркс не съществува. Напротив, има звена, които здраво свързват магистралните насоки в развитието на възгледите на единия и другия и образуват единна верига на *закономерния преход* от първия към втория.

Но може би тогава са прави ония, които твърдят, че в методологично отношение зрелият Маркс изобщо не се различава от младия и че „Капиталът“ е само систематизирано изложение на същите принципи, до които Маркс е стигнал още в „Икономико-философските ръкописи“?

Отъждествяването на зрелия с младия Маркс е също така несъстоятелно, както и противопоставянето му. По думите на Енгелс, на Маркс принадлежат две велики открития в областта на науката:

изобщо, който се състои в това, че всяко стъпало на общественото развитие се характеризира преди всичко с определен начин на производство, и откриването на принадлежната стойност като особен закон, свойствен само на капиталистическия начин на производство.

Първото откритие Маркс направил (заедно с Енгелс) в заключителния етап на формирането на своите възгледи — в „Немска идеология“ (1845), а второто — в икономическия ръкопис от 1857—1858 г. Следователно, дори и само от това вече се вижда съществената отлика между зрелия и младия Маркс.

Как е постъпил зрелият Маркс с проблема за отчуждението

Сложността на съотношението между младия и зрелия Маркс (и връзката, и съществената разлика между тях) може да се проследи по съдбата на проблема за отчуждението в неговите трудове. Буржоазните теоретици концентрират цялото си внимание именно върху този проблем: „В ръкописите от 1844 г. отчуждението е централна категория, а в следващите произведения на Маркс тя изгубва това си значение; значи, зрелият Маркс се е отказал от проблематиката, свързана с тази категория, и по този начин е направил крачка назад“ — твърдят едни. „Не — чуваме от други — Маркс през целия си живот се е занимавал все с тази категория, изменяйки само формата на нейната трактовка.“

Преди всичко трябва да отбележим, че духовното наследство на младия Маркс съвсем не се свежда до проблема за отчуждението. Надяваме се, че сме успели да покажем в тази книга несравнено по-широкият комплекс от проблеми, над които е мислил и работил младият Маркс. Затова проблемът за връзката между младия и зрелия Маркс не може да се свежда до въпроса за отношението на единия и другия към проблема за отчуждението. Но няма съмнение, че този проблем е бил *своеобразна кулминационна точка в развитието на младия Маркс*, поради което съдбата му в по-късните Марксови трудове има принципно значение за изясняване отношението на младия към зрелия Маркс.

И така, каква е тази съдба?

При разглеждането на „*Икономико-философските ръкописи*“ ние отбелязвахме, че *категорията отчужден труд* е изиграла важна *евристична роля* като общотеоретично основание на всички *категории на политическата икономия*, даващо възможност да се разберат последните (включително и категорията частна собственост) като абстрактни форми на исторически преходните отношения между хората в процеса на трудовата дейност. С помощта на категорията „отчуждение“ Маркс можал да построи оригинална и в определен аспект сходна с действителността картина на историческото развитие на човечеството, включваща и перспективите на това развитие. Тази общотеоретична схема му помогнала да *открие съществуването на редица емпирично реални форми*, в които се е обективирал процесът на

отчуждение и самоотчуждение на човека (като търговия, капитал, пари и т. н.).

Но на определен етап при задълбочаването в анализа на емпиричната реалност Маркс се сблъскал с обстоятелството, че отчуждението като пределно обща категория губи евристичната си ценност за разбиране на *конкретния механизъм* на редица жизнено важни процеси. Все повече го смущавало и обстоятелството, че не виждал начин с помощта на тази категория да се обясни самото възникване на отчуждението. Към края на ръкописите от 1844 г. у Маркс се поражда догадката, че *емпиричната основа на историческия прогрес, включително и на възникването и премахването на отчуждението, трябва да се търси в разделението на труда.*

В края на август 1844 г. в Париж пристигнал Енгелс. Тук станала втората им среща, която разкрила тяхното „пълно единодушие във всички области на теорията“ (7, стр. 217). Още тогава те започнали заедно да работят над книгата „Светото семейство, или Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания“. В това произведение, по-голямата част от което е написана от Маркс през септември — ноември 1844 г., са използвани много материали от „Икономико-философските ръкописи“ и извадки от трудове на икономистите. Проблемът за отчуждението намерил тук своето отражение, но вече не като централен, а само като един от аспектите на Марксовите възгледи. Същевременно тук още не е развит проблемът за разделението на труда.

Изглежда по време на работата си над „Светото семейство“ Маркс се е намирал като че ли на кръстопът по въпроса за мястото на тези два проблема в общата концепция за историческия процес. Към април 1845 г. той вече „завършил в главни черти развитието на своята материалистическа теория на историята“ (7, стр. 217) и пак тогава за пръв път я скицирал в „Тезиси за Фойербах“, а не след дълго, през ноември 1845 г. — април 1846 г., заедно с Енгелс я развил в „Немска идеология“.

През последните години съветските учени внесоха много нови неща при определянето на хронологичните рамки, структурата, съдържанието и историческото място на „Немска идеология“, особено на първата, най-важната ѝ глава, която представлява методологичен увод към цялото произведение. Новата публикация на тази глава от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС (вж. 19) и научният коментар на Г. А. Багатурия към тази публикация (вж. 33) убедително доказват, че ръкописът на главата „Фойербах. Противоположност на материалистическия и идеалистическия възглед“ отразява не един, както се смяташе дотогава, а три етапа от работата на Маркс и Енгелс, при което на всеки от етапите техните възгледи по едни и същи въпроси претърпяват изменения. Следователно, ръкописът на „Немска идеология“, както и ръкописът „Към критиката на Хегеловата философия на правото“ и „Икономико-философските ръкописи от 1844 година“ отразяват не статично състояние, а процес на развитие на теоретичните възгледи на Маркс.

Благодарение на това Маркс е можал „по нов начин да пристъпи към въпроса за еволюцията на проблема за отчуждението в историята на марксизма“ и „съвсем предметно да разгледа състоянието на този проблем в периода на „Немска идеология“ (33, стр 116). Още в първия етап на работата над „Немска идеология“ Маркс прозорливо вижда реалния източник на само-движението на историята не в самоотчуждението на човека, не в отчужденото отношение на работника към своя труд и неговите продукти, а във веществените *оръдия*, с помощта на които хората произвеждат средствата, необходими за задоволяване на първите жизнени потребности, като потребността от храна и питие, жилище и облекло. Особеното при задоволяването от *човека* (за разлика от животното) на своите потребности се състои в това, че „самата задоволена първа потребност, действието за задоволяване и вече придобитото оръдие за задоволяване водят до нови потребности и това пораждаване на нови потребности е първият исторически акт“ (19, стр. 37).

Степента на развитие на производителните сили обуславя съответния начин на използване на тези сили и самият този начин на съвместна дейност е „производителна сила“, защото от него зависи по-голямата или по-малка ефективност на използването на веществените производителни сили. По какъв начин *равнището* на производителните сили определя *начина* на съвместната дейност? Какви са неговата структура и типове?

Отговаряйки на тези въпроси, Маркс изтъква

на преден план именно проблема за разделение-то на труда. Равнището на развитие на производителните сили се проявява емпирично именно в разделението на труда между различните групи членове на обществото (класите): умственият труд се отделя от физическия, промишленият — от селскостопанския, търговският — от промишления и т. н.; освен това многобройни подразделения се извършват във всеки отрасъл на труда. Това разчленяване на обществото има два вида следствия:

първо, то влече количествено и качествено неравно разпределяне на труда и неговите продукти между членовете на различните класи, т. е. всяка степен на разделението на труда поражда съответна форма на собственост;

второ, заедно с разделението на труда се появява противоречие между интереса на отделния индивид и общия интерес на индивидите, между които е разделен трудът и които поради това реално зависят един от друг. В резултат от това противоречие, добавя Енгелс, общият интерес взема самостоятелна форма — във вид на държава; а тъй като държавата съществува в общество, където се води класова борба за едно или друго разпределяне на продуктите на труда, всяка класа, домогваща се към икономическо господство, се стреми преди всичко да завоюва политическата власт, за да представи своя интерес за всеобщ.

Тъй като самото разделение на труда се е формирало досега стихийно, натрапвайки принудително на индивида ограничен кръг дейност (той

е или ловец, или рибар, или пастир и т. н.), то също толкова *независими* от индивидите са и формите на социална общност — отношенията на собственост и държавата, пораждани от това разделение на труда. „Социалната сила, т. е. умножената производителна сила“, която се съдържа в тези форми на общност, също изглежда на индивидите „не като тяхна собствена обединена сила, а като някаква чужда, стояща извън тях власт, за чийто произход и тенденции на развитие те нищо не знаят; те, следователно, вече не могат да господствуват над тази сила — напротив, последната преминава сега редица собствени фази и степени на развитие, които не само не зависят от волята и поведението на хората, а, обратно, насочват тази воля и това поведение . . .

„Това „отчуждение“, казано на разбираем за философите език, може да бъде унищожено, разбира се, само при наличността на две *практически* предпоставки“ (19, стр. 44—45): а) превръщане основната маса на човечеството в съвсем лишени от собственост хора и б) високо развитие на производителните сили, осигуряващо както достатъчно количество необходими продукти, така и универсално общуване на хората, замяна на местно-ограничените индивиди от световноисторически индивиди.

Така, още в началото на работата над уводната глава към „Немска идеология“ проблемът за разделения на труда излиза на пръв план като *реална основа* на процесите, които съвсем неотдавна Маркс изразяваше предимно като общо-

философския проблем на отчуждението. Ироничната отсенка на приведените Марксови разсъждения („това „отчуждение“, казано на разбираем за философите език...“) се отнася не до самия философски проблем на отчуждението, а до ония германски философи, които са толкова далеч от действителността, че могат да го възприемат *само* във философско одеяние. Следователно, тук не се отрича философското съдържание на проблема за отчуждението. Но същевременно, за разлика от „Икономико-философските ръкописи“, *изследователският интерес* на Маркс вече е изцяло съсредоточен върху *емпирично осезаемото* съдържание на разглежданите процеси, за характеризирането на което е неподходяща предишната общофилософска терминология.

Във втория етап на работата над тази глава Маркс съвсем захвърля философския сюртук и разработва във всички направления проблема за разделението на труда и неговите социални последици. В процеса на разработването той стига до мисълта за наличието на диалектическа връзка между производителните сили и производствените отношения („формите на общуване“), а след това и самата категория разделение на труда „започва като че ли да се измества“ (33, стр. 117).

На третия етап — работата над окончателния ръкописен вариант на главата, в центъра на вниманието се оказват *основните форми на собственост*, за характеристика на които служи изходната точка на учението за *икономическите обществени формации*. В заключение ясно се форму-

лира методологичната насоченост на работата, извършвана от Маркс и Енгелс: „Емпиричното наблюдение трябва във всеки отделен случай — въз основа на опита и без каквато и да е мистификация и спекулация — да разкрие връзката на обществената и политическата структура с производството... Там, където спира спекулативното мислене — пред лицето на действителния живот, — там именно започва действителната положителна наука, изобразяването на практическата дейност, на практическия процес на развитието на хората. Прекратяват се фразите за съзнанието, тяхното място трябва да заеме действителното знание“ (19, стр. 28, 30).

Цялата следваща дейност на Маркс е насочена именно към реализиране на този принцип. „Капиталът“, който теоретично обобщава Монблан от емпирични факти, съдържа именно този извънредно точен анализ, който дал възможност въз основа на опита и без всякаква мистификация да се разкрие целият (във всичките му детайли и сложни преплитания) *механизъм* на връзката на социално-икономическата структура на обществото с производството в условията на капиталистическата формация и да се разкрият емпирично осезаемите материални *тенденции на нейното революционно превръщане в комунистическа формация*. В епохата на буржоазнодемократичните революции от 1848—1850 г. и на първата пролетарска революция — Парижката комуна от 1871 г., Маркс също така грижливо — въз основа на опита и без всякаква мистификация — разработва стратегията и

тактиката на практическата борба на пролетариата за революционно преобразуване на общественено-политическия строй. Разрушаването на буржоазната държавна машина и диктатурата на пролетариата сега обективно са извънредно важни елементи на *практическото премахване на отчуждението* на държавата от гражданското общество. Затова в „Капиталът“ и в други произведения на зрелия Маркс терминът „отчуждение“ се среща в повечето случаи в твърде конкретен контекст като работен термин на социално-икономическия, а не на общофилософския анализ.

В този анализ е важно да се отдели между другите специфичният аспект, свързан с употребата на термина „отчуждение“: изследването на преобърнатите форми на обществения живот, които представляват реално, емпирично дадено изопачаване (преобръщане) на дълбоките социални връзки. Докато на равнището на тези връзки едното е причина, а другото — следствие, то на другото, по-външно равнище отношението се оказва обратно. При това преобърнатият характер на това отношение съществува обективно, независимо от съзнанието (например, стоковите отношения съществуват на повърхността като отношения между вещите, макар че дълбоко в тях лежат отношения между хората). На тази именно почва възниква стоковият фетишизъм, който не изчезва от това, че научното мислене е разбрало неговата същност. Той може да бъде унищожен само в резултат от ликвидирането на стоково-капиталистическото производство изобщо. Ясно е, че в научния анализ на преобръна-

тите форми терминът „отчуждение“ се оказва не само подходящ, но и твърде плодотворен и Маркс в „Капиталът“ и в други трудове често го използва като научно понятие. Но и в тези случаи това понятие си остава предимно инструмент на конкретнонаучния, а не на общофилософския анализ.

Обаче оттук съвсем не следва, че в произведенията на зрелия Маркс се отхвърля проблемът за отчуждението като общофилософски проблем. Напротив, има отделни места (особено в икономическия ръкопис от 1857—1858 г., а също и в „Капиталът“), от които може да се заключи, че в понятието отчуждение Маркс продължава да влага и определено общофилософско съдържание. В крайна сметка въпросът, как е постъпил зрелият Маркс с проблема за отчуждението, се свежда не до въпроса, дали той изобщо се е отказал от термина „отчуждение“ (очевидно е, че не), и дори не до въпроса, дали той се е отказал от отчуждението като общофилософско понятие, а до следното: защо интересът на зрелия Маркс се е преместил толкова радикално и основно от общофилософското съдържание на проблема за отчуждението към конкретнонаучния анализ на реалните обекти, които се крият зад това съдържание?

Както изглежда, това е станало по две причини.

Първо, *теоретична причина:* като открил през 1844 г. с помощта на понятието „отчуждение“ редица социални явления, извънредно важни за разбиране същността на социалните процеси, но

дотогава останали извън зрителното му поле, Маркс много бързо разбрал, че при по-нататъшния анализ на тези явления понятието отчуждение като общофилософско не работи и че самият този анализ може да бъде извършен успешно само като конкретнонаучен. Преминаването към конкретнонаучния анализ все пак не било единствената възможност; оставало достатъчно поле за разработване на проблема за отчуждението именно като общофилософски, толкова повече, че още първият опит за такава разработка довел Маркс до създаването на оригинална концепция. И все пак от двете възможности Маркс предпочел втората — конкретнонаучния анализ.

Върху този избор повлияла вече втората причина от *практически* характер: теоретичните схеми представлявали за Маркс ценност главно до толкова, доколкото помагали да се разберат всекидневните жизнени процеси в цялата емпирична конкретност на механизма на тяхното функциониране. А това на свой ред се обяснява с обстоятелството, че още към 1844 г. Маркс станал човек, за когото според думите на Енгелс науката беше „исторически движеща, революционна сила. Колкото и чиста радост да му причиняваше всяко ново откритие в която и да било теоретична наука, практическото приложение на което понякога не можеше дори да се предвиди — радостта му беше съвсем друга, когато ставаше дума за откритие, незабавно оказващо революционно въздействие върху промишлеността и изобщо върху историческото развитие... Защото Маркс беше преди всичко революционер. В действителност

неговото истинско жизнено призвание беше да участвува по един или друг начин в събарянето на капиталистическото общество и на създадените от него държавни институции, да участвува в освобождаването на съвременния пролетариат, на който *той* за първи път даде съзнание за собственото му положение и за неговите нужди, съзнание за условията за неговото освобождение. Неговата стихия беше борбата. И той се бореше с такава страст, с такава упоритост, с такъв успех, с каквито малцина се борят“ (6, стр. 354). Той постигал успех именно благодарение на теоретичното обосноваване на всяка своя практическа крачка и на установяването на връзките между абстрактните теоретични положения и действителността.

Проблемът за отчуждението е само пример, с който ние се постаряхме да представим отношението между младия и зрелия Маркс. Но това е пример, който характеризира същността на работата и води до заключението, че изучаването на младия Маркс не е празно занимание, макар че то може да бъде научно плодотворно само когато се прави от позициите на зрелия Маркс и изобщо на съвременната марксистка наука.

*БЕЛЕЖКИ
ЛИТЕРАТУРЕН ПОКАЗАЛЕЦ*

БЕЛЕЖКИ

¹ Завършвайки анализа на § 303 от Хегеловата „Философия на правото“ (лист XXIII, „Ръкопис от 1843 година“), а с него и на цяла група параграфи, които характеризират мнимопосредническата роля на съсловията във взаимоотношението на държавата и гражданското общество, Маркс пише: „Хегел прави *съсловния* елемент израз на *разделността*, но същевременно този елемент трябва да бъде представител на едно несъществуващо тъждество. Хегел знае за разделността между гражданското общество и политическата държава, но иска вътре в държавата да намери израз нейното единство, и това трябва да се извърши в такава форма, че условията на гражданското общество като такива да образуват същевременно *съсловния* елемент на законодателното общество (ср. XIV, X)“ (2, стр. 293).

Както се посочва в редакционните бележки към всички издания на „Ръкописа от 1843 година“, в приведените цитати цифрите в скоби означават номерата на предходните коли от ръкописа. Обаче грижливото изследване на фотокопията на оригинала, който се пази в Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС, ни кара да мислим, че това не е така. Първо, съдържанието на кола XIV и X (вж. 2. съответно стр. 259—265 и 240—250) има само далечна връзка със съдържанието на цитирания абзац, а в самите коли няма никакви бележки, които да свидетелствуват за съпоставянето им с този абзац. Второ, този абзац се намира на края на кола XXIII, а в следващата, XXIV кола, на трета страница, в левия горен ъгъл има знак, на който досега никой не е обърнал внимание: „звездичка“, заградена с черти отгоре и отдолу и затова напомняща твърде много римската ци-

фра „десет“ (X) (вж. ЦПА на ИМЛ, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 113, л. 81) ; ср. фотокопието в настоящата книга.

Появяването на *цифрата X* на това място е съвсем необяснимо. Остава да се предположи, че това съвсем не е цифра, а знак във вид на звездичка, с който Маркс обикновено посочва в ръкописите, че съответната част на текста трябва да се отнесе към друго място, където той също поставя аналогичен знак. Но къде е вторият знак? Изследването на фотокопията довежда до следното: знакът на кола XXIV е фактически идентичен със знака в края на кола XXIII, който досега е бил дешифриран като римската цифра X, т. е. тази „цифра“ напълно може да бъде търсеният втори знак (вж. ЦПА на ИМЛ, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 113, л. 78). А що се отнася до предходната цифра XIV, може да се предположи, че тя действително означава номера на колата, но Маркс (както често се случва в неговите ръкописи) е допуснал грешка, написал е „XIV“ вместо „XXIV“ Тогава става ясна и следната подробност: между тази цифра и следващия знак има не запетая (както е в публикациите и както би било напълно логично, ако имаше две цифри, а не цифра и знак „звездичка“), а точка.

Ако тези разсъждения са правилни, текстът в кола XXIV, отбелязан със споменатия знак, трябва да бъде пряко продължение на текста, с който завършва кола XXIII. И точно така е: „Хегел прави *съсловния елемент* израз на *разделността...*“ (кола XXIII). „По-дълбоко е у Хегел това, че той възприема разделността на гражданското и политическото общество като *противоречие*“ (кола XXIV, началото на текста, отбелязан със съответния знак) (2, стр. 295). Това допълнение, развиващо първоначалния анализ на § 303, се оказало твърде обширно, то заело не само втората половина на кола XXIV, но и цялата кола XXV и началото на кола XXVI, завършвайки с думите: Ние ще се спрем по-подробно на това в раздела „Гражданското общество“. Преминаваме към § 304“ (2, стр. 303).

Следователно след поправката на двете възможни грешки, едната от които е неволна грешка на Маркс, а другата — неточност на разшифровката, бележката на края на лист XXIII получава следния вид: (ср. XXIV). — 239.

² При разполагането на материала в първата част на първия ръкопис от 1844 г. има две съществени отклонения от утвърдилата се в коментарите схема: 1) страница VII, макар и да е разграфена на три предварително озаглавени колони („Работна заплата“, „Печалба върху капитала“, „Поземлена рента“), въпреки това е изцяло запълнена с текст, който се отнася само до фрагмента за работната заплата, като основният авторски текст на този фрагмент завършва още на тази страница; 2) страници XIII-XV са разграфени не на три, а на две колони, предварително озаглавени: „Работна заплата“, „Печалба върху капитала“ — и съдържа текст, който се отнася само до тези два раздела; също така е разграфена и страница XVI, но тъй като текстът на първия фрагмент завършва на страница XV, на страница XVI е даден край на втория фрагмент и началото на заключителната част на фрагмента „Поземлена рента“.

Това означава, че страници VII и XV—XVI представляват два сигурни жалона, които разделят целия труд на Маркс над паралелните текстове на три основни етапа: 1) началните части на фрагмента за работната заплата (стр. I — VII) и на фрагментите за печалбата върху капитала и за поземлената рента (стр. I—VI); 2) заключителните части на фрагментите за работната заплата (стр. VIII—XV) и за печалбата върху капитала (стр. VII—XVI), а също и втората част на фрагмента за поземлената рента (стр. VIII—XII); 3) последната част на фрагмента за поземлената рента (стр. XVI—XXI).

В руското издание на ръкописите от 1844 г. (вж. 1) на това разчленяване съответствуват следните граници между първия и втория етап на анализа: в раздела „Работна заплата“ — на стр. 530, 4-ти ред отгоре; в раздела „Печалба върху капитала“ — стр. 538, 15-и ред отдолу; в раздела „Поземлена рента“ — стр. 549, 28-и ред отгоре; крайт на втория етап от работата над първите два фрагмента съвпада с края на самите фрагменти, а за третия фрагмент — на стр. 552, 7-и ред отгоре. — 350

³ Тъй като пръв отляво и при това завършен е текстът на фрагмента за работната заплата, обикновено предполагат, че Маркс е започнал ръкописа именно от него.

Обаче текстологичният анализ опровергава това предположение. Ето няколко факта, които говорят в полза на това.

1) Във фрагмента за печалбата върху капитала Маркс почти дословно възпроизвежда следния текст на Смит: „*Най-високата норма, която могат да достигнат обикновените печалби, е нормата, която... свежда работната заплата, съдържаща се в доставяната стока, до най-ниската цена, само до поддържането на живота на работника през време на работа...* (Смит, том, I стр. 197-198)“ (I, стр. 535-536). А във фрагмента за работната заплата Маркс вече органично е включил тази теза в собствените си разсъждения: „*Най-ниската и единствено необходимата норма на работната заплата е стойността на съществуването на работника през време на работа и плюс това толкова, че той да може да изхрани семейството си и да не измре работническата класа*“ (I, стр. 523).

2) Във фрагмента за печалбата върху капитала следното положение още не се е отделило от първоизточника си — книгата на Смит: „*В едно и също общество средната норма на печалбите върху капитала е много по-близо до общото равнище, отколкото работната заплата за различните видове труд* (том I, стр. 228)“ (I, стр. 537). А във фрагмента за работната заплата това положение се е трансформирало в собствен извод на Маркс, и то специално подчертан от него: „*Разликата в цените на труда на работниците от различни професии е много по-голяма от разликата в печалбите в разните отрасли на приложение на капитала*“ (I, стр. 524).

3) Във фрагмента за работната заплата Маркс посочва, че на работника се пада незначителна част от създавания от него продукт, „*докато поземлената рента на бездейния земевладелец в повечето случаи възлиза на една трета от продукта на земята, а печалбата на дейния капиталист дори двойно превишава* (курсивът мой — Н. Л.) *лихвата от парите*“ (I, стр. 528). Откъде Маркс е почерпил тези конкретни данни, може да се разбере от втория и третия фрагмент: а) в последния (за поземлената рента) Маркс прави следната извадка от Смит: „*Поради това поземлената рента, получавана от повърхността на земята, в повечето случаи постига една трета* (курси-

вът мой — *Н. Л.*) от съвкупния продукт и обикновено е постоянна величина, независеща от случайните колебания на реколтата“ (*Смит*, том I, стр. 351)“ (1, стр. 548);

б) във втория фрагмент (за печалбата върху капитала) Маркс прави друга извадка от Смит: „Във Великобритания изчисляват в *двоен размер* (курсивът мой — *Н. Л.*) в сравнение с лихвата това, което търговците наричат *честна, умерена, разумна печалба*; всички тия изрази означават само едно — че това е средната и обичайна печалба (*Смит*, том I, стр. 198)“ (1, стр. 535).

В ръкописа има не по-малко от 12 такива факта, които отразяват *различните степени* на овладяване от Маркс (в първия стадий на работата) на едни и същи икономически явления: *във фрагментите за печалбата върху капитала и за поземлената рента* — заимствуване от собствените тетрадки с извадки (като „емпирична база“ на най-важните резултати от анализа на Смит почти както са изложени у самия Смит, но в друг контекст, продиктуван от общия план на Марксовото изложение; *във фрагмента за работната заплата* — вече органично включване на тези резултати в собствените разсъждения на Маркс.

Според логиката първата степен предхожда втората. Но при разполагането на материала „отляво надясно“ всичко е наопаки, т. е. нарушава се всяка логика. Очевидно е, че в първия стадий на паралелния анализ текстът на фрагмента „Работна заплата“ е бил написан не преди, а след текста на другите два фрагмента.

Необходимо е да се изясни по-нататък текстът на кой от тези два фрагмента — „Печалба върху капитала“ и „Поземлена рента“ — е бил написан пръв. Ето началото на двата фрагмента в ръкописа:

Печалба върху капитала

„1) Върху какво се гради капиталът, т. е. частната собственост върху продуктите на чуждия труд?

„Дори ако капиталът не е произлязъл от грабеж или мошеничество, все пак е необходима помощта на

Поземлена рента

„Правото на поземлените собственици води началото си от грабежа (Сей, том I, стр. 136, бележката). Поземлените собственици, както и всички хора, обичат да жънат там, където не са сеяли, и искат рента до-

законодателството, за да се освети наследяването“ (Сей, том I, стр. 136, бележката).“

ри за естествените плодове на земята (Смит, том I, стр. 99).“

Първите извадки във втората и третата колона имат един и същ източник: Ж.-Б. Сей. Трактат по политическа икономия, том I, бележката към стр. 136. Тъй като в колоната за печалбата върху капитала извадката от Сей идва след авторския текст и изобщо е като част от развиваната от автора мисъл (вж. I, стр. 534), а съотнесимата с нея извадка, напротив, сама открива колоната за поземлената рента (при което непосредствено следват нови извадки, в които още не проличава авторовият замисъл., вж. I, стр. 546), може да се предположи, че последната е производна от извадката, направена в колоната за печалбата върху капитала. А именно: като отговаря на въпроса за произхода на капитала, Маркс се обръща към оня пасаж от трактата на Сей, в който се съдържа отговор и на въпроса за произхода на поземлената собственост; ясно е, че той веднага е записал този отговор в третата колона.

Аналогичен е произходът и на следващата извадка в колоната за поземлената рента, обединена с вече споменатата извадка в един абзац: тя има същия източник като първата извадка във *втория* раздел на фрагмента за печалбата върху капитала: А. Смит. Изследване върху природата и причините на богатството на народите, том I, стр. 97—99 (вж. I, стр. 535). Очевидно, като преминал към този раздел, Маркс отново е намерил материал, който се отнася и до произхода на поземлената рента, затова той *едновременно* го записва на съответното място.

И така, в първия стадий на паралелния анализ на трите източника на дохода Маркс, излагайки въпроса за печалбата върху капитала, в началото едновременно прави редица извадки и за поземлената рента (в съседната колона). Впрочем, още в този стадий в тази колона се появяват собствени бележки на Маркс, а скоро той прави фундаменталния извод за класовата същност на поземлената рента (вж. I, стр. 547). Тук изложението на въпроса за рентата изгубва непосредствената връзка с фрагмента за печалбата върху капитала и се разгръща по собствен план.

Въз основа на изложеното по-горе може да се направи изводът, че Маркс е започнал „Икономико-философските ръкописи“ с фрагмента „Печалба върху капитала“. — 359.

⁴ Съществуват известни трудности при решаването на въпроса, кои именно термини, употребявани от Маркс, трябва да се превеждат като „отчуждение“ и кои — като „самоотчуждение“. От използваните от Маркс три термина „Entfremdung“ без съмнение означава „отчуждение“, а „Selbstentfremdung“ — „самоотчуждение“. Трудностите и разногласията възникват при превода на „Entäusserung“. В сборника „Из ранни произведения“ К. Маркса и Ф. Енгелса (1956), особено във фрагмента „Отчужденият труд“ този термин се превежда предимно като „самоотчуждение“, но нерядко и като „отчуждение“. Според нас в публикациите на Марксовите „Заметки по поводу книги Джемса Милля“ (1966), „Entäusserung“ се превежда по-правилно като „отчуждение“ (вж. 20). Маркс често употребява „Entfremdung“ и „Entäusserung“ като синоними, със запетая. Нюанс в употребата им може да се види в това, че вторият се използва предимно когато става дума непосредствено за отчуждаването на *частната собственост* (самият термин „Entäusserung“ е влязъл в науката чрез правото), а първият — предимно при обсъждане на чисто философското съдържание на отчуждението. — 380.

⁵ Ако трите раздела на шеста точка се означават последователно: 6-а, 6-б, 6-в, а разделите на седма точка съответно — 7-а, 7-б, 7-в, фактичката им последователност („накъсването“) в ръкописа ще бъде следната: 6-а, 7-а, 6-б, 7-б, 6-в, 7-в.

Границите на всички тия раздели в руския превод на ръкописите от 1844 г. не е трудно да се установят, ако се вземе пред вид, че точка 6-б започва с фразата: „У Хегел има двойка грешка“ (1, стр. 625) и свършва с думите: „... т. е. като резултат се получава диалектиката на чистата мисъл“ (1, стр. 627) — а точка 7-б започва с думите: „Ние вече видяхме...“ (1, стр. 605) — и свършва: „... и затова не могат да се справят едно с друго“ (1, стр. 610). — 434.

ЛИТЕРАТУРЕН ПОКАЗАЛЕЦ

1. К. Маркс и Ф. Энгелс. Из ранних произведений, М., 1956.
2. К. Маркс и Ф. Энгелс. Съчинения, т. 1.
3. К. Маркс и Ф. Энгелс. Съчинения, т. 2.
4. К. Маркс и Ф. Энгелс. Съчинения, т. 13.
5. К. Маркс и Ф. Энгелс. Съчинения, т. 14.
6. К. Маркс и Ф. Энгелс. Съчинения, т. 19.
7. К. Маркс и Ф. Энгелс. Съчинения, т. 21.
8. К. Маркс „Капиталът“, т. 1.
9. К. Маркс. „Капиталът“, т. 3.
10. К. Маркс. Теории за принадлежната стойност, IV том на „Капиталът“.
11. К. Маркс и Ф. Энгелс. Сочинения, т. 27.
12. К. Маркс и Ф. Энгелс. Сочинения, т. 30.
13. К. Маркс и Ф. Энгелс. Сочинения, т. 31.
14. К. Маркс и Ф. Энгелс. Сочинения, т. 37.
15. К. Маркс и Ф. Энгелс. Сочинения, т. 39.
16. К. Маркс и Ф. Энгелс. Сочинения, т. 1, М., 1938.
17. К. Маркс и Ф. Энгелс. Сочинения, т. 1. М., 1928.
18. К. Маркс и Ф. Энгелс. Из литературного наследства, т. I. Одесса, 1908.
19. К. Маркс и Ф. Энгелс. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений, М., 1966.
20. К. Маркс. Заметки по поводу книги Джемса Милля. „Вопросы философии“, 1966, кн. 2.
21. К. Маркс. Из юношеских стихов. „Иностранная литература“, приложение към кн. 1, 1962.
22. К. Marx, F. Engels. Gesamtausgabe. Erste Abteilung. Bd. I, Hftbd. I.

23. *K. Marx, F. Engels.* Gesamtausgabe. Erste Abteilung. Bd. I, Hftbd. 2.
24. *K. Marx, F. Engels.* Gesamtausgabe. Erste Abteilung. Bd. 3.
25. *K. Marx, F. Engels.* Aus dem literarischen Nachlass. Hrsg. v. F. Mehring. Bd. I. Stuttgart, 1902,
26. *K. Marx.* Der historische Materialismus. Die Frühschriften. Hrsg. v. S. Landshut und I. P. Mayer, Bd. I. Leipzig, 1932.
27. *В. И. Ленин.* Съчинения, т. 14.
28. *В. И. Ленин.* Съчинения, т. 21.
29. *В. И. Ленин.* Полное собрание сочинений, т. 33.
30. *В. И. Ленин.* Полное собрание сочинений, т. 38
31. *В. И. Ленин.* Полное собрание сочинений, т. 40.
32. *Н. Н. Алексеев.* Идея государства. Очерки по истории политической мысли. Нью-Йорк, 1955.
33. *Г. А. Багатурия.* Структура и содержание рукописи первой главы „Немецкой идеологии“ К. Маркса и Ф. Энгельса. „Вопросы философии“, 1965, кн. 10.
34. *М. А. Бакунин.* Письмо к Руге 19 января 1843 г. „Летописи марксизма“, 1926, кн. 2.
35. *Б. Бауэр.* Трубный глас страшного суда над Гегелем. М., 1933.
36. *П. Виноградская.* Жени Маркс. Изд. на БКП, 1967 г.
37. *Р. Гайм.* Гегель и его время. Спб., 1861.
38. *Г. — В. — Ф. Гегель.* Сочинения, т. I.
39. *Г. — В. — Ф. Гегель.* Сочинения, т. III.
40. *Г. — В. — Ф. Гегель.* Сочинения, т. IV.
41. *Г. — В. — Ф. Гегель.* Сочинения, т. VII.
42. *Г. — В. — Ф. Гегель.* Сочинения, т. XII.
43. *И. — В. Гете.* Сочинения, т. II. М., 1932.
44. *С. В. Гингор.* Первое политическое движение в Англии. Л., 1925.
45. *Ю. Н. Давыдов.* Труд и свобода. М., 1962.
46. *Л. Дорнеман.* Женни Маркс. М., 1961.
47. *Е. Я. Ильина.* Неутомимый путник. М., 1964.
48. *Е. П. Кандель.* Некоторые проблемы формирования марксистской философии в свете новейших исследований. Сб. „Из истории марксизма и международного рабочего движения“. М., 1963.

49. В. В. Кешелава. Миф с двух Марксах. М., 1963.
50. О. Корню. К. Маркс и Ф. Энгельс. Жизнь и деятельность, т. I. М., 1959.
51. О. Корню. К. Маркс и Ф. Энгельс. Жизнь и деятельность, т. II. М., 1962.
52. П. Л. Лавров. Предисловие к работе К. Маркса „К критике гегелевской философии права. Введение“. Лавров П. Л., Философия и социология, т. 2, М., 1965.
53. О. Д. Леонов. Путь К. Маркса к научному взгляду на религию. М., 1961.
54. В. Либкнехт. Германия полвека тому назад. Спб., 1907.
55. А. В. Лукашев. Начало общественно-политической деятельности К. Маркса „Ученые записки АН СССР по новой и новейшей истории“, вып. II. М., 1956.
56. Д. Маркуш. Гносеологические взгляды молодого Маркса. Сб. „Проблемы марксистско-ленинской философии“. М., 1965.
57. Г. Менде. Путь Карла Маркса от революционного демократа к материалисту. М., 1957.
58. Ф. Меринг. Карл Маркс. История на неговия живот.
59. Т. И. Ойзерман. Проблема отчуждения и буржуазная легенда о марксизме. М., 1965.
60. Т. И. Ойзерман. Формирование философии марксизма. М., 1962.
61. Л. Н. Пажитнов. У истоков революционного переворота в философии. М., 1960.
62. С. Продев. Фред или пролетта, изд. „Народна младеж“, София, 1965.
63. Д. И. Розенберг. Очерки развития экономического учения Маркса и Энгельса в сороковые годы XIX века. М., 1954.
64. Ж.—Ж. Руссо. Об общественном договоре. М., 1938.
65. М. В. Серебряков. Фридрих Энгельс в молодости. Л., 1958.
66. А. Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.
67. П. Тольятти. От Гегеля к марксизму. „Вопросы философии“, 1955, кн. 4.
68. Л. Фойербах. Избранные философские произведения, т. I.
69. Л. Фойербах. Избранные философские произведения, т. II.

17. *Л. Фейербах*. История философии. Собрание произведений в трех томах. М., 1967.
71. *Г. Штейн*. Карл Маркс и мозельские крестьяне. „Летопись марксизма“, 1926, кн. 1.
72. *Д. Юм*. Сочинения, т. II. М., 1965.
73. „Allgemeine Zeitung“, Augsburg, 1842.
74. *В. Бауер*. Hegels Lehre von Religion und der Kunst von dem Standpunkte des Glaubens aus beurteilt, Leipzig, 1842.
75. *В. Бауер*. Vollständige Geschichte der Partekämpfe in Deutschland während der Jahre 1842-1846, Bd. 1. Scharlottenburg, 1847.
76. „Deutsche Jahrbücher“, 1842.
77. „Deutsch-Französische Jahrbücher“. Paris, 1843.
78. „Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass“. Hrsg. v. K. Grün, Bd. 1. Leipzig — Heidelberg, 1876.
79. *Л. Feuerbach*. Briefwechsel. Berlin, 1963.
- Goschel*. Von dem Beweis für die Unsterblichkeit der menschlichen Seele im Licht der spekulativen Philosophie, 1835.
81. *J. Hansen*. Rheinische Briefe und Akten, Bd. 1. Essen 1919.
82. *K. Heinzen*. Erlebtes, Bd. 2. Boston, 1874.
83. *M. Hess*. Philosophische und sozialistische Schriften (1837-1850). Berlin, 1961.
84. „Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsverein“, № 14.
85. *I. Löwenstein*. Hegels Staatsidee. „Philosophische Forschungen“, H. IV, 1927.
86. *G. Mayer*. Die Anfänge des politischen Radikalismus im vormärzlichen Preussen. „Zeitschrift für Politik“, Bd. VI, Heft 1. 1913.
87. *B. Mesmer-Strupp*. Arnold Ruges Plan einer Alliance intellektuelle zwischen Deutschen und Franzosen, Bern, 1963.
88. *H. Prutz*. Zehn Jahre, Bd. 2. Leipzig, 1856.
89. *K. Rosenkranz*. Göschels Entwicklung der Hegelschen Unsterblichkeitslehre. „Kritische Erläuterungen des Hegelschen Systems“. Königsberg, 1840.
90. *A. Ruge*. Briefwechsel und Tagebuchblätter aus den Jahren 1825—1880, Bd. 1. Berlin, 1886.
91. *A. Ruge*. Sämtliche Werke, Bd. IX Mannheim, 1847

92. *H. M. Sass.* Feuerbach statt Marx. „International Review of Social History“, v. XI, Part I, 1967.
93. *W. Schuffenhauer.* Ludwig Feuerbach und der junge Marx. Berlin, 1965.
94. *H. Ulrich.* Der junge Engels, Bd. 1-2, Berlin, 1961—1966.

СЪДЪРЖАНИЕ

Глава I.

ОТ УЧИЛИЩНАТА СКАМЕЙКА ДО ДОКТОР ПО ФИЛОСОФИЯ	11
Юношата навлиза в живота	17
Първи изпитания на характера и ума	23
Философията и животът. Младите хегелианци	33
Към върховете на науката: докторска дисертация	42

Глава II.

ЧРЕЗ ФИЛОСОФИЯТА — КЪМ ПОЛИТИКАТА	55
Пред избор на жизнен път	57
Маркс застава на страната на Фойербах	69
Революционен демократ	82
Какво губи и какво получава революционерът	95

Глава III.

НАЧАЛО НА ПРЕХОДА КЪМ МАТЕРИАЛИЗМА И КОМУНИЗМА	105
Редактор на „Рейнски вестник“	108
Комунизмът като проблем. Социалната подкладка на политиката	123
Конкретизиране на обществено-политическия идеал	135
Запознаването на Маркс с Енгелс	146
Война с правителството	155

501

Г л а в а IV

ЧРЕЗ КРИТИКА НА ХЕГЕЛ — КЪМ НАУЧЕН МИРОГЛЕД	191
Поуки от поражението	193
Съзнателно преминаване на Маркс към материализма	200
Задълбочаване на материализма и движение към комунизма: исторически типове общество	219
Задълбочаване на материализма и движение към комунизма: отчужденият свят и диалектиката	233

Г л а в а V.

ИЗХОДНАТА ПОЗИЦИЯ НА КОМУНИСТА	271
Двете програми на „Немско-френски годишници“	274
Политическа и човешка еманципация	288
Пролетариатът — сърце на човешката еманципация	301
Преминаването на Енгелс към материализма и комунизма	312
Комунистът пред сложни проблеми	322

Г л а в а VI.

ИКОНОМИКО-ФИЛОСОФСКО ОБОСНОВАВАНЕ НА КОМУНИЗМА	333
Начало на икономическите занимания на Маркс	340
Анализ на трите източника на дохода	348
Същност на отчуждения труд	371
В центъра на проблемите на политическата икономия	389
Етапи в развитието на отчуждения труд	403
Комунизмът е премахване на всякакво отчуждение	414
Взаимно влияние и синтез на философските, икономическите и политическите възгледи на Маркс	433

З а к л ю ч е н и е	
МЛАДИЯТ И ЗРЕЛИЯТ МАРКС	463
Б е л е ж к а	489
Л и т е р а т у р е н п о к а з а т е л	496

Редактор: Магдалена Атанасова

Художник Петър Василев. Худож. редактор: Тотю Данов. Техн. редактор: Тодор Бъчваров. Коректор: Елисавета Алексиева.

Дадена в произв. на 19. XI. 1968 г. Подп. за печат на 30. I. 1969 г. Формат 71X100/32. Печ. коли 31.50. Изд. коли 18.58. Авт. коли приб. 30 Тираж 5100. Изд. № 4319. Лит. група II. Цена 2,09 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев“

ЗАБЕЛЯВАНИ ГРЕШКИ

<i>Стр.</i>	<i>Ред</i>	<i>Изпечатано</i>	<i>Да се четат Документи от:</i>
20	1—2	отдому састоятелно- стта	самостоятел- ността печатницата
48	2	отдому (забележ.)	позиции коректора
307	2	отдому с	е печатницата

Младият Маркс